

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Жељко В. Лазић

NUMERUS CLAUSUS 1940. -

Уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини
Југославији

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2015.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF LAW

Жељко В. Лазић

NUMERUS CLAUSUS 1940. -
Regulation on the limitation of the rights of Jews in the
Kingdom of Yugoslavia

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2015.

Ментор:

Проф. др Небојша Ранђеловић, редовни професор
Универзитет у Нишу, Правни факултет
Катедра за правноисторијске науке

Чланови комисије:

Проф. др Драган Николић, редовни професор
Универзитет у Нишу, Правни факултет

Проф. др Зоран Мирковић, редовни професор
Универзитет у Београду, Правни факултет

Доц. др Александар Ђорђевић, доцент
Универзитет у Нишу, Правни факултет

Датум одбране докторске дисертације:

09.10.2015. године

*"Historia est testis temporum,
lux veritatis, vita memoriae,
magistra vitae, nuntia vetustatis".*
Ciceron

...Захвалност за израду ове тезе дугујем породици која ме свесрдно подржавала, као и мом другу и брату Гризлију чија породица и корени сведоче о пријатељском-братском духу и заједништву Срба православаца и Срба Мојсијеве вероисповести и уједно су представљали надахнуће и мотив за писање рада...

НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:
NUMERUS CLAUSUS 1940. - Уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини
Југославији

РЕЗИМЕ: *Први део рада обухвата* уводна разматрања, теоријско-методолошки оквир, проблематизовање теме, одређивање предмета истраживања и операционализацију свих фаза истраживања, са научним и практичним доприносом, као и део дисертације који обухвата стварање државе Јужних Словена, друштвену структуру заједничке државе, државноправне одлике, питање изједначавања правних система, као и политичко-правни систем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и положај Јеврејске заједнице у новој држави.

Други део рада обухвата друштвено-историјски положај јеврејске заједнице на простору тадашње Кнежевине, затим Краљевине Србије, са историјским прегледом социодемографских карактеристика Јеврејске заједнице у Краљевини Србији, пре и након Берлинског конгреса 1878. године, пре и након Балканских ратова и у Краљевини СХС, касније Краљевини Југославији, уз анализу социорелигијског и економског положаја јеврејске заједнице. *Трећи део докторске дисертације* указује на упоредноправни преглед антисемитске легислативе у Немачкој и у изабраним државама Европе и окружења. *Четврта целина обухвата numerus 1940.* године у Краљевини Југославији, кроз претходну анализу спољнополитичких и међународноправних аспеката деловања Краљевине и приближавање Тројном пакту, утицај на Јеврејску заједницу уз теоријски осврт на правну снагу и хијерархију правних аката у Краљевини Југославији. Указује се на Уредбу као начин владања, друштвене прилике у време доношења уредби о ограничавању права Јевреја, кроз анализу садржаја и преглед дневнополитичке штампе на тему положаја јеврејске заједнице у Краљевини, за период 1939 - 1940. године, као и анализу инцидената усмерених против јеврејске заједнице у периоду 1939 - 1940. године.

Пети и шести део дисертације анализирају утицај антијеврејске штампе у јавности и припрему јавности на доношење уредби, анализу чланака и коначно доношење Уредбе о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стучних школа и Уредбе о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране, уз анализу садржаја Београдске, Загребачке, Љубљанске, Скопљанске и Сарајевске дневне штампе на доношење Уредби. **Седмо поглавље бави се** спољнополитичким и унутрашњеполитичким одјецима ограничавајућих уредби, правном применом уредби и друштвеним последицама уредби.

Завршни део дисертације обухвата верификацију и резултате истраживања уз анализу друштвених последица кроз спроведени експертски интервју и интервју са савременицима догађаја 1940. године, уз поглед са историјске дистанце, дискусију и завршна разматрања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: NUMERUS CLAUSUS, уредбе, право, историја, Јевреји, Краљевина Југославија.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Право

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Правно-историјска

УДК: S 110

DOCTORAL THESIS

NUMERUS CLAUSUS 1940 - Regulation on the limitation of the rights of Jews in the Kingdom of Yugoslavia

SUMMARY: **The first part of dissertation**, comprises the introductory sections, the theoretical and methodological framework, consideration of the topic, determining the object of research and operationalization of all phases of research, including the scientific and practical contribution. Besides that, this part of the dissertation includes the explanation of the process of creation the state of the South Slavs, the social structure of it, constitutional features, equalizing the legal system, as well as the political and legal system of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SCS) and the position of the Jewish community in the new state.

The second part of dissertation, comprises the socio-historical position of the Jewish community in the Principality, and later in the Kingdom of Serbia, that includes a historical overview of the socio-demographic characteristics of the Jewish community in the Kingdom of Serbia, before and after the Berlin Congress in 1878, before and after the Balkan wars, as well as their position in the Kingdom of SCS, later Kingdom of Yugoslavia, with analyzing the socio religious and economic situation of the Jewish community.

The third part of the doctoral dissertation indicates the comparative review of anti-Semitic legislation in Germany and in selected European countries and regions. **The fourth part** includes Quota 1940 in the Kingdom of Yugoslavia, through preliminary analysis of foreign policy and international legal aspects of the functioning of the Kingdom and its convergence to the Trilateral pact, and its impact on the Jewish community with a theoretical overview on the legislation and the hierarchy of legal acts in the Kingdom of Yugoslavia. Also, this part of dissertation points to the Regulation as a way of governance, social conditions at the time the regulations on restricting the rights of Jews, through content analysis and review of daily press on the topic of position of the Jewish community in the Kingdom for the period 1939 - 1940. Also it includes the analysis of incidents against the Jewish community for the period 1939 - 1940.

The fifth and sixth part of the dissertation analyzes the impact of anti-Jewish press and preparation of the public for the adoption of the regulation. It also analyzes the articles and the final adoption of the Regulation on the registration of persons of Jewish origin, as students of the University, high school rank universities, higher and secondary schools, teacher training and other vocational schools. Also, this part explains the Regulation of measures relating to the Jews in regard to the cases of human nutrition, including analysis of the content of Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo and Skoplje daily press to the adoption of the Regulation.

Seventh chapter deals with foreign policy and internal political reverberations of the restrictive regulations, the legal application of the regulation, the social consequences of regulation.

The final part of the dissertation includes verification and research results with analysis of the social consequences through the conducted expert interview and interview with contemporaries of events in 1940, with a view of the historical distance, discussion and closing remarks.

Keywords: numerus clausus, regulation, law, history, Jews, Kingdom of Yugoslavia.

Scientific field: Law

Special topics: legal and historical

UDC: S 110

Doktorarbeit über das Thema:

NUMERUS CLAUSUS 1940. - Statut über die Beschränkung die Rechte der Juden im Königreich Jugoslawien

Zusammenfassung: Der erste Teil besteht aus den Vorbemerkungen, die theoretischen und methodischen Rahmen, die Erstellung des Themas, und Bestimmung des Gegenstands der Forschung so wie Operationalisierung allen Phasen der Forschung. Der erste Teil besteht aber auch aus der Erklärung wie die Gründung des Staates der Südslawen begonnen hat, und über die soziale Struktur des gemeinsamen Staates. In den ersten Teil kann man sehen wie die Frage der Ausgleichung des Rechtssystem war sowie die politischen und rechtlichen Systems des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen und die Position der jüdischen Gemeinde in den neuen Staat.

Der zweite Teil besteht aus die sozialgeschichtliche Position der jüdische Gemeinde in der damaligen Fürstentum, dann das Königreich Serbien. Der zweite Teil besteht auch aus einem historischen Überblick über die soziodemographischen Merkmale der jüdischen Gemeinschaft im Königreich Serbien, vor und nach dem Berliner Kongress im Jahre 1878, vor und nach den Balkankriegen im Königreich SHS, später Königreich Jugoslawien. Der dritte Teil der Dissertation zeigt die Komparative Bewertung der antisemitische Gesetzgebung in Deutschland und ausgewählten europäischen Ländern und Umgebung.

Der vierte Teilerklärt, wie der numerus clausus 1940 in das Königreich Jugoslawien eingeführt wird. Durch die vorläufige Analyse der Außenpolitik und internationalen rechtlichen Aspekte wird klar wie das Königreich näher den Dreimächtepakt gekommen ist. So wie die Auswirkungen auf die jüdische Gemeinde mit einen theoretischen Überblick über die Rechtskraft und die Normenhierarchie in das Königreich Jugoslawien. Es weist auf die Verordnung als eine Möglichkeit der Governance. Es wird klar wie die soziale Bedingungen zu dem Zeitpunkt waren. Die Verordnung begrenzt die Rechte der Juden. Diese Ereignisse können durch Content-Analyse und Überprüfung der Tagespresse gesehen. Hier wird die Lage der jüdischen Gemeinschaft im Königreich für den Zeitraum 1939-1940 beschrieben. Und eine Analyse von Zwischenfällen gegen die jüdische Gemeinschaft für den Zeitraum 1939-1940 wird hinzugefügt.

Der fünfte und sechste Teil der Arbeit analysiert die Auswirkungen der antijüdischen Presse und die Vorbereitung der Öffentlichkeit für die Annahme der Verordnung. So wie die Analyse der Artikel und der endgültigen Verabschiedung der Verordnung über die Registrierung von Personen jüdischer Herkunft für Studenten der Universität, Gymnasium, höhere und sekundäre Schulen, Lehrerausbildung und andere Berufsschulen. Und auch die Verordnung über Maßnahmen die für Juden gelten bezüglich der menschlichen Ernährung. Einschließlich die Analyse des Inhalts von Belgrad, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo und Skopljanska Tagespresse auf den Erlass der Verordnung.

Der Siebte und achte Kapitel beschäftigt sich mit Außenpolitik und die internen politischen Folgen die Vorschriften, die rechtliche Anwendung der Verordnung, die sozialen Folgen der Regelung, durch die Analyse der Fälle von ausgewählten jüdischen Familien. Das ist eine retrospektive Analyse von antisemitische Gesetzgebung in der Besetzung des Königreichs Jugoslawien. Der letzte Teil der Doktorarbeit beinhaltet Überprüfung und Forschungsergebnisse mit Analyse der sozialen Folgen der durchgeführten Experteninterviews und Interviews mit Altersgenossener Ereignisse im Jahre 1940, mit Blick auf den historischen Abstand, Diskussion und Schlusswort.

Stichwort: numerus clausus, Regulation, Recht, Geschichte, Juden, Königreich Jugoslawien.

Wissenschaftlicher Bereich: Recht

Spezielle Theme: Recht und Geschichte

UDC: S 110

עבודת דוקטורט

- תקנה העלה גבלת זכויותיהם של יהודים בממלכת יוגוסלביה 1940 קלאוזוס נומרוס

תקציר: בחלקו הראשון של עבודה, כוללת סעיף מבוא, מסגרת התיאורטית ותודולוגיות, התחשבות בנושא, של כל שלבי מחקר, כוללים תרומה מדעית ומעשית. חוקמה, operationalization קביעת מושא מחקר חלק זה של העבודה כולה הסברה על התהליך של יצירת המצב של דרום הסלאבים, המבנה החברתי של, תכונות חוקתיות, שוויון במערכת המשפטית, כמו גם את המערכת הפוליטית ומשפטית של ממלכת סרבים, ואת מיקומה של הקהילה היהודית במדינה החדשה (SCS קרואטיס ולובנים) (ממלכת החלק השני של עבודה, כוללת מעדה החברתית-היסטורית של הקהילה היהודית בניסיונות, ומאחריות רבות ממלכת סרביה, הכוללת סקירה היסטורית של מאפייני סוציו-1878 הדמוגרפיים של הקהילה היהודית בממלכת סרביה, לפני אחרי קונגרס ברלין בשינה מאחריות ממלכת יוגוסלביה, SCS לפני אחריה מלחמת הבלקן, כמו גם את עמדתם בממלכה של עם. ניתוח המצב הדתי וכלכלי החברתי של הקהילה היהודית החלק השלישי של עבודת הדוקטורט מציין סקירה ההשוואתית של החקיקה האנטישמית בגרמניה ובמדינות אירופאיות בממלכת יוגוסלביה, 1940 תנבחות ואזורים. החלק הרביעי כולל מכה דרך ניתוח ראשוני של מדיניות חוץ והיבטים משפטיים של הפקודת של הממלכה הזוהתכנסות לברית המושלת, והשפעתה על הקהילה היהודית בסקירה תיאורטית בחקיקה וההיררכיה של פעולות משפטיות בממלכת יוגוסלביה. כמו כן, חלק זה של עבודה מצביע על תקנה כדרך של ממשל, תנאים סוציאליים ובזמן התקנות על הגבלת זכויותיהם של יהודים, - 1939 באמצעות ניתוח תוכן וסקירה של עיתונות ומיתוב בנושא עמדת הקהילה היהודית בממלכה לתקופה 1939-1940. כמו כן הוא כולל ניתוח של אירועים נגד הקהילה היהודית בתקופה 1940 החלק החמישי של עבודה מנתח את השפעה של עיתונות והכנת הציבור אנטי-יהודית לאימוץ הרגולציה. הוא גם מנתח את המאמרים ואימוץ הסופי של תקנה על הרישום של אנשים ממוצא יהודי, כסטודנטים שלה אוניברסיטה, דרגת אוניברסיטאות תיכון, גבוהים ובתי ספר תיכוניים, הכשרת מורים ובתי ספר מקצועיים אחרים. כמו כן, חלק זה מסביר את תקנה של צעדים הנוגעים ליהודים בכלל שוריים למקרים של תזונת אדם, לאימוץ תקנה Skoplje כולל ניתוח של התוכן בלגרד, זאגרב, לובליאנה, סרייבו ועיתונות יומית פרק עוסק שביעיו השמיני עם מדיניות חוץ והדיפלומטיים פנימיים של התקנות המגבילות, היישום המשפטי של הרגולציה, ההשלכות החברתיות של הרגולציה, באמצעות ניתוח של מקרים של משפחות יהודיות שנבחרו, סקירה רטרופקטיבית של חקיקה אנטישמית בתקופת הכיבוש של הממלכה יוגוסלביה החלק האחרון של התזה כוללת את אמות מידות מחקר עם ניתוח של השלכות החברתיות ובאמצעות הראיון שנערך מומ, עם נוף שלה מרחקה היסטורי, דיון והערות סגירה 1940 חהוראיון עם בני דור של אירועים בשנת

מילות מפתח: נומרוס קלאוזוס, רגולציה, משפט, היסטוריה, יהודים, ממלכת יוגוסלביה

תחום מדעי: חוק

נושאים מיוחדים: משפטיים והיסטוריים

САДРЖАЈ:

<i>Уводна разматрања</i>	12
--------------------------------	----

I део

1. ЗАЈЕДНИЧКА ДРЖАВА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА – СТВАРАЊЕ, ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА И ДРЖАВНОПРАВНЕ ОДЛИКЕ	25
1.1. Стварање државе Јужних Словена	25
1.2. Друштвена структура заједничке државе	29
1.3. Државноправне одлике и питање изједначавања правних система	32
1.4. Политичко-правни систем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и положај јеврејске заједнице у новој држави	37

II део

2. ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД ДРУШТВЕНОПОЛИТИЧКИХ, ПРАВНИХ И ДЕМОГРАФСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА НАШИМ ПРОСТОРИМА	48
2.1. Насељавање Јевреја и развој јеврејских заједница кроз историју	48
2.2. Друштвене и демографске карактеристике јеврејске заједнице у Кнежевини и Краљевини Србији	52
2.3. Друштвене и демографске карактеристике јеврејске заједнице у Краљевини СХС и Краљевини Југославији	65
2.4. Политичко-правни, религијски и економски положај јеврејске заједнице у Краљевини Југославији	71

III део

3. УПОРЕДНОПРАВНИ ПРЕГЛЕД АНТИСЕМИТСКЕ ЛЕГИСЛАТИВЕ У ДРЖАВАМА ЕВРОПЕ И ОКРУЖЕЊА ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	82
3.1. Преглед антисемитске легислативе у Немачкој	82
3.1.1. Листа дела усвојених антијеврејских закона са коментаром појединих одредби	90
3.2. Преглед антисемитске легислативе у Француској	95
3.3. Преглед антисемитске легислативе у Мађарској и Бугарској	99

IV део

4. NUMERUS CLAUSUS У ДРЖАВАМА ЕВРОПЕ И ОКРУЖЕЊА ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ ПАТА	104
4.1. <i>Numerus clausus</i> у Румунији	110
4.2. <i>Numerus clausus</i> у Мађарској	120
4.3. <i>Numerus clausus</i> у Аустрији	123

V део

5. NUMERUS CLAUSUS 1940. У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ.....	128
5.1. Спољнополитички и међународноправни аспекти деловања Краљевине Југославије и приближавање Тројном пакту	128
5.2. Антисемитизам и друштвени контекст у време доношења уредби о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији.....	144
5.3. Писање штампе пре доношења уредби.....	163

VI део

6. ДОНОШЕЊЕ И СПРОВОЂЕЊЕ NUMERUS CLAUSUS УРЕДБИ 1940. ГОДИНЕ..	172
6.1. Хијерархија правних аката у Краљевини Југославији – уредбе као начин владања	172
6.2. Доношење и садржина уредби	176
6.3. Реакције штампе у Краљевини Југославији на доношење уредби	183
6.4. Примена Уредбе о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа	200
6.5. Примена Уредбе с мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране	213

VII deo

7. ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПРИМЕНЕ NUMERUS CLAUSUS ОГРАНИЧАВАЈУЋИХ УРЕДБИ НА ЈЕВРЕЈСКУ ЗАЈЕДНИЦУ	222
7.1. Спољнополитички и унутрашњеполитички одједи numerus clausus уредби и одговор јеврејске заједнице	222
7.2. Интервју о numerus clausus уредбама у Краљевини Југославији са господином Александром Леблом	229
7.3. Престанак важења уредби	233
7.4. Поглед са дистанце	237
Закључна разматрања	247
Извори и литература	259
Биографија аутора.....	281
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ	282
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ	283
ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ	284

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Проблем дискриминишућег законодавства, нормативе оличене у нижим правним актима и у њиховој примени, нису само тековина политичких односа креираних новим светским поретком у зачетку, насталих у првој половини XX века, већ су одлика државно правних односа од настанка државе и права до данас. Најсвежија сећања, међутим, тичу се баш онога што је изнедрио XX век, као граничне области прихватљивости нечега што су биле одлике монструозних, тоталитарних режима у Европи, и граница неприхватљивог у политици европских демократија тог времена.

Историографија и дела настала непосредно после Другог светског рата често су као одлику имали црно-бели приступ сликању времена и догађаја, не узимајући у обзир нијансе неопходне нужности егзистирања у кошмарним политичким временима. Краљевина Југославија није била имуна на све токове које је донела европска и светска историја тог времена. Са свим својим добрим и лошим странама, ова држава је била само крхки део општег европског поретка у нестајању, па је и природа њених унутрашњих и спољних односа била таква. Такав је био и уставни поредак, такво је било и законодавство.

Један сегмент политике и законодавства Краљевине Југославије, у сумрак њеног постојања, биле су и уредбе о ограничавању права Јевреја. Ова тема није довољно истражена у државноправној историографији на овим просторима, а као тема не представља привлачну област анализе ни у ширим (европским и светским) просторима, јер открива болне и често прећуткиване странице историје.

Постојање јеврејских заједница на овим просторима има дугу историју. Њихове миграције, условљене светским историјским кретањима, доводиле су до стварања мање или више затворених заједница, које су у одређеним периодима третиране као корисна, а у одређеним периодима као штетна појава. Отоманска империја, са системом „милета“ била је за Јевреје, у односу на инквизиторску Шпанију и друге негостољубиве делове Европе, привлачно место. Али су XIX и XX век донели државноправне промене, које су пратиле промене државних граница, па су јеврејске заједнице различито третиране, сходно законодавству држава које су настајале на некадашњим отоманским територијама.

Настанак најпре вазалне, а потом независне српске државе, доносио је нове друштвене односе, самим тим и законску регулативу која их је пратила. Ти друштвени токови доносили су различит однос према несрпским заједницама (хатишерифске одредбе о

роковима за иселјавање муслиманског живља из Србије, уставне одредбе о једнакости свих грађана, поданика Србије, без обзира на вероисповест, али и гарантовање заштите државне источно-православне вере итд). Читав XIX век био је обележен борбом српских Јевреја за стицање грађанске равноправности. Озваничење положаја јеврејске заједнице, као по свим основима равноправне другима, уследило је са стицањем независности Кнежевине Србије, одредбама Берлинског мировног уговора (1878).¹

Јевреји су до тада углавном третирани као домаће становништво, али је могућност њиховог монополистичког положаја у одређеним гранама привређивања спречавана ограничавајућим законодавством и подзаконским актима. Након стицања пуне независности Србија се обавезала да укине ограничавајуће законе, који су се тicali Јевреја, (ма како они били животно и фактички стављени ван снаге).

Таква Србија је ушла у Балканске ратове и Први светски рат, који је изнедрио заједничку државу Јужних Словена. Тек са равноправним ангажовањем Јевреја у Балканским, односно Првом светском рату, почела се губити стереотипна представа о јеврејској заједници као изолованој и незаинтересованој за добробит земље чији су поданици, те заједници која није верна никоме, осим себи самој.²

Заједничка држава сусрела се са низом проблема које су најпре изазвали њена друштвена структура, економска хетерогеност, проблем изједначавања различитих правних система којима су раније припадале уједињене територије, као и низом других противречности. Уз све противречности, евидентно је настојање да се она ипак базира на савременим уставним темељима, што је и потврђено „Видовданским уставом“.

Погрешне су тврдње, које се могу срести у литератури, да нова држава није желела да прихвати савремене погледе о правној и свакој другој једнакости свих њених грађана. Али је такође тачно да многи сегменти њеног друштва нису били спремни да прихвате такав приступ једнакости свих грађана, што је представљало погодно тле за дискриминаторске идеје, које су се појављивале у окружењу, посебно у погледу Јевреја и њиховог положаја у новом друштву. Крајем XIX века Јаша Томић, под утицајем стране литературе из Угарске, у Србији пропагира антисемитске идеје, а његова теоријска храна биле су идеје Аугуста Ролинга и Карла Лугера.³ Штавише, свака следећа генерација антисемитски настројених аутора у Србији, била је инспирисана идејама које је на српском језику међу првима

¹ Видети опширније: Н. Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997.

² Н.Р. Грајденрајх, *Јевреји Београда између ратова*, Београд, 1992, стр. 365-371. (Такође, видети: М. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, Београд, 1995.)

³ R. Wistrich, *Antisemitism: The Longest Hatred*, New York, 1991, pg. 62.

популарисао Јаша Томић. Друго издање „Јеврејског питања“ штампано је непосредно пред Други светски рат, када је под утицајем нацистичке Немачке у југословенском друштву дошло до јачања антисемитизма.⁴

Генерално гледано, после Хитлеровог преузимања власти, у јеврејској штампи су изражаване наде да трезвенији део немачког народа неће прихватити идеје из његовог програма “и да неће допустити да пред светском историјом падне на цео немачки народ тешка одговорност за дела, која стоје у очитој противречности са основним човековим правима на живот.”⁵ Нажалост, историја је показала да се то није остварило.

Након кризе парламентаризма, диктатуре и убиства Краља Александра 1934. године, на Краљевину Југославију сручили су се сви могући видови притисака, које су европски и светски међудржавни односи могли да створе. Јачање антисемитизма и притисак јавности за приближавање Немачкој, осећао се 1938. године у Аустрији, Мађарској, Румунији, Бугарској, а на специфичан начин и у Пољској. Обликовали су се предлози да се Јевреји истисну из економског живота и да се уведу, *numerus clausus*,⁶ па чак и притисак да се иселе из земље, што је на одређени начин попримало обележја званичне политике тих држава.⁷

Такви притисци постајали су све јачи, па и неподношљиви, избијањем рата у Европи, тако да се њима кадкад морала сасвим прилагођавати читава политика државе. Сходно овим утицајима и притисцима (а такве тендеције нису у Европи биле само плод притисака – пример Немачке, већ поменутих Мађарске, Румуније, Пољске, доброг дела других европских држава, па и самих Сједињених Америчких Држава), у Краљевини Југославији су донете уредбе са ограничавајућим одредбама према Јеврејима.

Имамо примере држава које су доносиле антијеврејске законе, јер су на власти били профашистички или чисто фашистички режими, као и примере држава којима је то био део спољне политике, балансирања или тактизирања са нарастајућом снагом и опасностима од нацистичке Немачке.

Питање које се кроз ову тему намеће је и зашто је регулисање оваквих односа вршено уредбама, а не законима, као у неким од поменутих држава. Управљање државом путем уредби, међутим, није непознато у историји државе и права. То је нарочито примењивано и примењује се у друштвима у кризи, у којима је из разних разлога паралисан механизам доношења закона, или не постоји жеља да се кроз регуларно законодавство уређују поједини

⁴ Опширније видети у: Ј. Томић, *Јеврејско питање (2. издање)*, Petrovgrad, 1940.

⁵ Д. А. Леви-Дале, *Ново време у Немачкој и Јевреји*, Београд, 1933, стр. 68-70.

⁶ I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918 - 1941*, Zagreb 2004, str. 379

⁷ *ibid.*, 422-424.

односи. Таквих примера има много, а неретко им је била склона и југословенска држава између два светска рата.

Сам *numerus clausus*, дословно значи „затворени број“. У случају уредби којима се ограничавају права, означава да се у одређену школу или службу може примити само одређени број припадника одређене заједнице, или да се одређеним послом може бавити само одређени број припадника дотичне заједнице. Формалноправно, овакви прописи су се могли односити на било коју заједницу, али када се помене законодавство прве половине и средине XX века, углавном се мисли на ограничавајуће законодавство у односу на Јевреје.

Такве природе је била и Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стучних школа, донета 1940. године у Краљевини Југославији. Иако нешто другачије природе, у овом контексту се помиње, а тако се и сврстава још и Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране. Ове уредбе донете су под специфичним притиском, и уз велике отпоре највиших политичких кругова у Краљевини Југославији, а опет уз подршку одређених профашистичких политичких кругова. Ступиле су на снагу у сумрак постојања Краљевине Југославије, када је Европа већ дубоко била загазила у рат.

Њихова примена била је релативно кратког даха, тако да је више представљала форму него суштину, али је ипак оставила одређене друштвене реперкусије са последицама које, свакако, нису довољно анализирани у државноправној историографији, па и у историографији уопште. Оне су, свакако, по окупацији Краљевине Југославије, делимично представљале увод у доношење још оштријих закона, уредби и наредби које су се односиле на Јевреје. У зависности од окупационих зона, разликовали су се иницијатори ових закона, негде су то биле окупаторске, а негде квислиншке власти.

У државноправној историографији и историографији уопште, нема целовите студије која има сличан наслов, сличну садржину и која се на свеобухватан начин бави овом тематиком. То оставља широк простор за истраживања, давање анализа и извођење закључака, који ће се у нашем раду базирати на изворима и доступној литератури. Ово даје могућност да се на целовит начин, на научним поставкама, пружи комплетна слика државних и друштвених одлика Краљевине Југославије у једној тачки сажимања, а то су уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији, што представља предмет дисертације, а изведени налази и закључци њен циљ. У томе је и научна оправданост израде докторске дисертације са оваквом темом и оваквом садржином.

Избор теме је оправдан и чињеницом да у анализи постојеће научне и историјске грађе, постојећих научних сазнања из ове области, доминира фрагментаран приступ у проучавању ове проблематике. Највећи број монографија, научних и стручних чланака обухвата период Другог светског рата, конкретних последица и страдања јеврејске заједнице. Друга истраживања бавила су се анализом ширег друштвеног контекста који је довео до прогона Јевреја, док је мањи број посвећен правним институцима и изворима прогона Јевреја. На нашим просторима, на ову или сличну тему практично постоји минимална литература.

Анализа библиографске грађе обухватала је преглед и непосредну анализу неколико стотина различитих извора о јеврејској заједници на нашим просторима. Теме које преовладавају су из периода Холокауста, затим из друштвеног живота и рада јеврејске заједнице пре Другог светског рата, знамените личности, мемоари и слични садржаји.

Истраживање се, пре свега, проблематизује у правно историјској чињеници да је јеврејска заједница пре и у периоду Другог светског рата доживела највећа страдања позната у досадашњој историји човековог бивствовања. Механизми прогона јеврејске заједнице имали су у себи различите друштвене, односно социолошке, политиколошке, социорелигијске, социоекономске, историјске и правне импликације.

Прогони и страдања јеврејске заједнице доживели су манифестне облике највише у току Другог Светског рата, али латентни и појавни облици изражени су знатно раније, првенствено у Фашистичкој Немачкој и Италији. Такође и у другим државама Европе које су геополитички, геостратешки и геоекономски гравитирале ка придруживању или подржавању Силама осовине и прилагођавале своје правнополитичке системе у том правцу. Љубомир Тадић сасвим оправдано истиче: „Победа позитивизма у друштвеним наукама олакшала је пут расистичкој манипулацији у политици.“⁸

Проблем истраживања се управо операционализује кроз анализу деловања Краљевине Југославије непосредно пре потписивања споразума о Тројном пакту: доношење уредби усмерених против јеврејске заједнице у Краљевини Југославији, медијски механизми сатанизације једне етничке и верске групе, које су спроводили поједини кругови, антисемитска литература током 30-тих година и писање појединих дневних листова.

Досадашња истраживања о положају Јевреја углавном су се, као што смо претходно истакли, ограничавала на Холокауст и последице по јеврејску заједницу, узимајући мање у

⁸ Lj. Tadic, *Nauka o politici*, Beograd, 1996, стр. 282.

обзир правну регулативу која је покривала и практично давала легалитет и посредно легитимитет прогону Јевреја.

Предмет истраживања су већ поменуте уредбе о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стучних школа и уредбе о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране значајно, односно шири друштвени и правни контекст који је допринео доношењу оваквих уредби и однос Владе Краљевине Југославије и становништва према јеврејском питању у Краљевини Југославији, затим, правнополитичке импликације доношења ових уредби на статус и положај јеврејске заједнице у Краљевини.

Временско одређење предмета истраживања претежно обухвата 1939 - 1940. годину, односно октобар 1940. године, када су донете ове уредбе, али ће се за потребе истраживања анализирати и ранији периоди, пре 1878. до 1945. године. Ови периоди су неопходни за анализу и разумевање ширег контекста, демографског, друштвеног, политичког, верског и економског положаја јеврејске заједнице у Краљевини, као и спољнополитички положај Краљевине Југославије који су допринели оваквом правном регулисању.

Просторно одређење предмета истраживања обухвата Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевину Југославију, док ће се за потребе истраживања анализирати и друге Европске државе у којима је стварана клима против јеврејске заједнице и у којима је такође донешен низ правних аката којима су се ограничавала права Јевреја. В. Милић, указује на методолошки значај адекватног планирања временско-просторног оквира истраживања и наглашава да је реч о сложеној активности која претпоставља "добро познавање глобалних прилика и различитих локалних услова",⁹ што је посебно битно у анализи ширег друштвеног контекста пре доношења уредби, како у међународним, тако и у националним оквирима.

Истраживање је мултидисциплинарног и интердисциплинарног карактера, јер обухвата научна сазнања и достигнућа примарно правних наука, затим политичких наука, историје, демографије, социологије, политикологије, религије, економије и студија безбедности.

Научни циљ истраживања је опис и сажимање научних сазнања о антисемитској легислативи у Краљевини Југославији, кроз анализу примене легислативе и утицаја на јеврејску заједницу.

⁹ В. Милић, *Социолошки метод, Друго допуњено издање*. Београд, 1978, стр. 374.

Практични циљ истраживања је утврђивање друштвених околности које прате доношење правних аката који дискриминушу одређене етничке и верске заједнице, кроз анализу утицаја донетих правних аката на јеврејску заједницу у Краљевини и механизме примене тих аката.

Основна хипотеза од које се пошло у раду је *да је Влада Краљевине Југославије донела Уредбе којима се формалноправно ограничавају права Јевреја и које су биле противуставне.*

Прва посебна хипотеза је *да су у Кнежевини и Краљевину Србији постојали антијеврејски укази и наредбе, али нису имали антисемитски, већ економски карактер, као и то да су у периоду Краљевине СХС припадници јеврејске заједнице уживали сва грађанска права.*

Друга посебна хипотеза подразумева *да је у другим државама Европе знатно раније постојало изражено антисемитско расположење, као и да је донет низ антисемитских закона и уредби.*

Трећа посебна хипотеза је *да су ограничавајуће уредбе донете под својеврсним спољнополитичким притиском и да нису донете зато што је Влада Краљевине Југославије била антисемитског карактера.*

Четврта посебна хипотеза је *да су уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стучних школа и уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране значајно утицале на друштвени живот јеврејске заједнице пре Другог светског рата, осећај несигурности и неповерења.*

Пета посебна хипотеза је *да је негативна антијеврејска кампања у медијима утицала на индиферентан став јавности на доношење ограничавајућих уредби.*

Шеста посебна хипотеза је *да су уредбе представљале увод у доношење шире антисемитске легислативе.*

У раду ће, подразумевајући историјски и социолошки метод, бити коришћен упоредноправни, односно компаративни метод, сходно чињеници да ће бити упоредо анализирани сличне појаве у законодавствима других држава тог периода. С обзиром на правноисторијски карактер дисертације, користиће се метод регресивног извођења, а с обзиром на њен интердисциплинарни карактер биће коришћени као помоћни и методи примењиви у друштвеним наукама уопште, као и статистички метод.

Уз преглед доступне литературе, истраживање ће се првенствено базирати на анализи доступних извора (архивска грађа, домаћа и страна штампа), односно анализи садржаја,

анализи случајева, прегледа постојеће научне и стручне литературе. Циљ прегледа постојеће литературе¹⁰ јесте да се створи увид у досадашња истраживања која се односе на одабрану тему, и укључује главне налазе тих истраживања, као и преглед коришћених истраживачких процедура.¹¹

Методом полуструктурисаног интервјуа направиће се веза и објективан поглед са одређене историјске дистанце, казивањем, пре свега непосредних актера догађаја, који су живели са тим Уредбама, уз покушај да се утврди како су Уредбе биле примењиване, у ком обиму и какав је био њихов утицај на јеврејску заједницу. У складу са претходно наведеним, а за потребе истраживања, профилисана је и сама структура рада.

Први део рада обухвата уводна разматрања, теоријско-методолошки оквир, проблематизовање теме, одређивање предмета истраживања и операционализацију свих фаза истраживања, са научним и практичним доприносом, затим део који се односи на стварање државе Јужних Словена, друштвену структуру заједничке државе, државноправне одлике и питања изједначавања правних система, као и сам политичко-правни систем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и положај Јеврејске заједнице у новој држави.

Други део рада обухвата друштвено-историјски положај јеврејске заједнице на простору Кнежевине, а касније Краљевине Србије, са историјским прегледом друштвених и демографских карактеристика јеврејске заједнице у Србији, пре и након Берлинског конгреса 1878. године, пре и након Балканских ратова и потом у Краљевини СХС/Југославији.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца знатно је изменило структуру јеврејске заједнице у држави. Док су Јевреји Србије углавном били сефарди, Јевреји са територија које су са Србијом уједињене 1918. били су претежно ашкенази и, делом, ортодоксни.¹² Затим прелазимо на анализу политичко-правног, религијског и економског положаја Јеврејске заједнице у Краљевини Југославији, а када је реч о антисемитизму, иако ни приближно тако драстичном као у Западној и Источној Европи, присутан је био у одређеној мери и у Краљевини Југославији.¹³ Крајем 40-тих година достигао је максимум, али опет не у мери у којој је то било у појединим државама Европе и имао је селективан карактер, што је опет специфично у односу на друге државе Европе, био је више или мање изражен у зависности од делова Краљевине Југославије и становништва које је доминантно насељавало те делове.

¹⁰ Н. Хавелка, Б. Кузмановић, Д. Попадић, *Методe и технике социјалнопсихолошких истраживања*, Београд, 1998, стр. 46.

¹¹ L.W. Neuman, *Basics of social research: Qualitative and quantitative approaches (2nd ed)*, Boston, 2007, pg. 70.

¹² Orthodox Judaism; преузето 17.09.2014., <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/Orthodox.html>.

¹³ I. Goldstein, *The Jews of Yugoslavia 1918- 1941, Antisemitism and the Struggle for Equality*; преузето 25.09.2014, http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_goldstein.pdf.

Дуга традиција европског антисемитизма¹⁴ у центар пажње међународне политике дошла је са прогонима Јевреја у царској Русији и другим европским државама, крајем XIX века. У складу са наведеним, трећи део докторске тезе указује на упоредноправни преглед антисемитске легислативе у Русији, Немачкој, Француској, Пољској, Мађарској, Бугарској, Румунији и анализу антисемитског расположења у Сједињеним Америчким Државама.

Треба истаћи да је стварању опште антисемитске друштвене климе у Немачкој, Европи и свету, и доношењу шире антисемитске легислативе претходио антисемитизам у области образовања, односно *numerus clausus*.

У овом контексту посебно је значајна детаљна студија Елизе Сињори (Elisa Signori) о страним јеврејским студентима који су из Мађарске отишли у фашистичку Италију,¹⁵ као и студије које анализирају утицај антијеврејског закона из 1938. године о јеврејским студентима, укључујући странце, на италијанским академијама¹⁶ или на одређеним универзитетима, као што су студија аутора Ђан Паола Бриџија (Gian Paolo Brizzi) и његова књига "Тишина и сећање" о Јеврејима странцима протераним из Болоње 1938. године.¹⁷ У анализима које наглашавају међународни карактер академског антисемитизма у овом периоду, значајна је и студија о *numerus clausus*-у који су урадили Виктор Каради и Петер Тибор Нађ (Victor Karadu, Peter Tibor Nag) 2012. године.¹⁸

Виктор Каради је обезбедио преглед који се посебно фокусира на присуство мађарских Јевреја међу студенатима у Прагу, Брну и Бечу.¹⁹ Михаел Милер (Michael Miler) је спровео истраживање о мађарској јеврејској студентској популацији у међуратном Берлину.²⁰

Оригиналне шовинистичке намере иза *NUMERUS CLAUSUS*-а истакнуте су како од аутора Каталин Фенувес (Katalin Fenuves), тако и од стране Каталин Сзегвári (Katalin

¹⁴ Видети опширније у: Dž.L. Ros, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd, 2005.

¹⁵ E. Signori, "Una peregrinatio academica in età contemporanea: gli studenti ebrei stranieri nelle università italiane tra le due guerre. (Akademsko hodočašće u savremenoj eri: Strani jevrejski studenti na italijanskim univerzitetima između dva rata.)", *Annali di storia delle università italiane* 4., 2000, pg. 139–162.

¹⁶ Видети: E. Signori, "Controglie studenti. La persecuzione antiebraica negli atenei italiani a le comunità studentesche.

¹⁷ G. P. Brizzi, "Il rientro impossibile. Studenti stranieri ebrei a Bologna 1938-45", Bolonja, 2004, pg. 165–177; Видети такође: G. P. Brizzi, *Bolonja 1938: Tišina i sećanje: Rasni zakoni i strani jevrejski studenti na Univerzitetu u Bolonji*, Bolonjaa, 2002; F. Pelini, I. Pavan, *La doppia epurazione. L'Università di Pisa e le leggi razziali tra guerra e dopoguerra*, Bolonja, 2009.

¹⁸ Видети: V. Karády i P. Tibor Nagy (ur.), *Numerus clausus u Mađarskoj. Studije o prvom antijevrejskom zakonu i akademskom antisemitizmu u modernoj Centralnoj Evropi, Izveštaji istraživanja o centralnoevropskoj istoriji 1.*, Budimpešta, 2012.

¹⁹ V. Karády, "Egyetemi antisemitizmus és értelmiségi kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt, *Levéltári Szemle* Vol. 42., N. 3. 1992, pg. 21–40.

²⁰ M. Miller, "Numerus clausus izgnanici: Mađarski studenti jevrejske nacionalnosti u međuratnom Berlinu" u *Numerus clausus u Mađarskoj. Studije o prvom antijevrejskom zakonu i akademskom antisemitizmu u modernoj Centralnoj Evropi*, Budimpešta, 2012, pg. 206–218.

Szegvari) раније.²¹ У овим студијама може се видети читав процес од јачања антисемитизма до доношења нормативе која је пратила тај процес, а 2012. године публикована је монографија о *numerus clausus*-у и посебно о његовом континуитету током целе Хортијеве ере, аутора Марије Ковач (Maria Kovacs).²²

Доношењу још шире антисемитске легислативе свакако су допринеле пре свега, расне теорије које су биле утемељене и квазинаучно постављене у друштву. Развоју и примамљивости расних теорија код широких народних маса поговодила је велика економска криза, па је било неопходно тежину социјалних и економских проблема пројектовати на неког другог кривца. Током много векова, Јевреји су проглашавани за “Христо-убице”, непријатеља и претњу коју је требало конвертирати, и на тај начин спасити, или их “ватром и мачем” убити, односно протерати ван земље.²³ Разлике унутар националне заједнице, пре свега класне, често су се сводиле на једну једину разлику: између Јеврејина и нејеврејина.²⁴

Управо овакви ставови, поговодили су у Немачкој и појединим Европским политичким круговима идентификовању Јевреја као носилаца свих проблема, а упоредо са тим истицана је јединственост сопствене расе и нације. Истицано је да је најважнија сврха “народне државе” очување чистоће расе, и да раса мора бити у центру свеколиког државног живота.²⁵ Ширена је теза да је најбоља и најчишћа раса немачко-аријевска раса, предодређена да влада, а да сходно томе, мање важне, културно инфериорне расе постоје да би их служиле. На дну скале су Јевреји, који, према томе, као антираса представљају “безвредан живот.”²⁶ При анализи формирања идеологије која је довела до праксе потпуног уништења јеврејског народа и социјалдарвинизму се придаје посебан значај.²⁷

Дугогодишње пропагирање оваквих ставова и идеја, у великој мери допринело је доношењу антисемитске легислативе, посебно у Немачкој, у осталим деловима света, а сличне теорије јављале су се и код нас. У нашој лексикографији, антисемитизам се сажето дефинише као непријатељство према Јеврејима на верској или расној основи и као идеологија по којој су Јевреји опасни за друге народе и културе.²⁸

²¹ Видети: K. Fenyves, "» Sen ő, se zsidó «? Diplomáselit-felfogások és a numerus clausus, u *Jogfosztás - 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*; K. Szegvári, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: a zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*, Budimpešta, 1988.

²² M. Kovács, *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*, Budimpešta, 2012.

²³ M. Gilbert, *The Holocaust*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1985, str. 19.

²⁴ Ж. П. Сартр, *Размишљања о јеврејском питању*, Београд 1992, стр. 109-110.

²⁵ W. L. Shirer, *The rise and fall of the third Reich*, Crest book, 1965, str. 130-32.

²⁶ G. Fleming, *Hitler and the final solution*, University of California press, 1984, str. 8.

²⁷ R. Vajkari, *Od Darvina do Hitlera. Evolucionarna etika, eugenika i rasizam u Nemackoj*, Београд 2005, стр. 18-27; X. Арендт, *Izvori totalitarizma*, Београд 1988, стр. 76.

²⁸ И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад, 2006, стр. 127.

Корени нацистичких расних теорија сежу и до Мартина Лутера (Martin Luther) који је у првој половини XVI века обликовао модеран немачки језик, превео на њега Библију и пробудио успавани немачки национализам.²⁹ Лутер је био пасионирани антисемита, веровао је у потпуну подложност политичком ауторитету. Немачку је желео ослободити Јевреја, а саветовао је да им приликом прогона треба прво узети њихов новац, драгуље, злато и сребро. Сматрао је да се њихове синагоге и школе морају спалити, а куће порушити, а њих сместити под један кров, или као цигане у стају..!³⁰ Такође је говорио, да их треба натерати да раде и зарађују за живот “знојем својих носева”, а ако су преопасни, да их треба протерати из земље за сва времена.³¹ Неопходно је поменути и Хастона Стјуарта Чемберлена (Houston Stewart Chamberlain). Он је 1896. године поставио биолошку тезу која ће доминирати његовим целокупним радом; основа теме о раси и историји обрађена је у његовој најпознатијој књизи, “Темељи деветнаестог века”, која је понудила националсоцијализму материјал за њихове расне теорије и расне законе.³² Ту припада и Артур Де Гобино (Arthur de Gobineau), који је у својим радовима средином XIX века истицао да постоје три темељне људске расе, бела, црна и жута, а међу њима, бела је најсупериорнија.³³ Срж његове теорије је да боља и супериорнија раса мора доминирати другим расама, а никако се с њима мешати, јер се тиме могу побољшати слабије расе, а ослабити јача.³⁴ Према Гобиноу, историја је показала да сва цивилизација извире или из беле расе, или у кооперацији с њом. Гобино потенцира да је драгуљ беле расе њен аријевски део, а међу њима најбољи су Немци. Управо је тај део његовог опуса придонео стварању националсоцијалистичке теорије.³⁵ Упоредо са ширењем антисемитизма, појам *антисемитизам* је и у енциклопедијама постајао стандардна одредница.³⁶

Славни немачки композитор Рихард Вагнер (Richard Wagner) презирао је парламентаризам и демократију, материјализам и медиокритет буржоазије, али се грозничаво надао да ће Немци, са својим посебним талентима и надареношћу, постати не владари, већ

²⁹ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 134.

³⁰ *ibid.*, str. 326-27.

³¹ M. Gilbert, *op. cit.*, str. 19.

³² W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 153.

³³ *ibid.*, str. 151.

³⁴ K. Heiden, *Der Fuhrer: Hitler's rise to power*, The riverside press 1944, str. 227-228.

³⁵ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 151.

³⁶ “Antisemit”, Brockhaus Conversations-Lexikon. Allgemeine deutsche Real-Enzyklopaedie , in sechzehn Baenden, erster Band, Leipzig, 1882, pg. 728, and “Antisemitismus”, Ottuv Slovnik naucny. Illustrovana encyklopaedie obecnyh vedomosti, druhy dil, Praha, 1889, pg. 474.

просветитељи света.³⁷ Мање је познато да је он отварао тзв. „Гобиноова друштва“ у којима се изучавала и тумачила Гобиноова расна теорија.³⁸

Четврта целина нашег рада обухвата *numerus clausus* 1940. године у Краљевини Југославији, кроз претходну анализу спољнополитичких праваца и међународних споразума Краљевине Југославије и приближавања Тројном пакту, затим, политичкоправне импликације, утицај на Јеврејску заједницу, уз теоријски осврт на правну снагу и хијерархију правних аката у Краљевини Југославији. Указује се на Уредбу као начин владања и на друштвене прилике у време доношења уредби о ограничавању права Јевреја. Погодна клима, створена пропагандним написима у делу београдске штампе, доприносила је бржој идеолошкој и државној преоријентацији „Нови Балкан“ и „Време“ су, написима у својим чланцима, настојали у јавности припремити терен за увођење корпоративне (сталешке) привреде и расне законске регулативе. К. Цицварић, директор новооснованог „Новог Балкана“ у мају 1940. покреће, путем писане речи, и јавну хајку на Јевреје.³⁹ За написима дела београдске штампе нису заостајали ни поједини часописи и новине на територији Бановине Хрватске, а посебно у Дунавској бановини, која је била настањена немачком и мађарском националном мањином.

Управо ће се кроз анализу садржаја и прегледа дневнополитичке штампе, на тему положаја јеврејске заједнице у Краљевини, за период 1939. - 1940. године, покушати да утврди обим и тенденције афирмативног или негативног писања о јеврејској заједници, утицај на став друштва, научне и стручне јавности по питању уредби, као и на положај и права Јевреја.

Извршиће се и анализа безбедносних инцидената усмерених против јеврејске заједнице у периоду 1939 - 1940. године, посебно ако се имају у виду поједини примери: априла 1939. у Новом Врбасу националсоцијалистички немачки омладинци разбили су прозоре на синагоги уз узвике: „Јеврејске свиње, смрдљиви чивути!“, у селу Дeroње поред Оцака, дошло је до туче српске и немачке омладине, у Старом Сивцу поред Сомбора избио је сличан сукоб у којем су Срби разбили прозоре на немачким кућама, а у селу Мраморку код Ковина домаћи нацисти су на соколском дому нацртали кукасте крстове.⁴⁰

Конечно, разматраће се правни и шири друштвени аспекти доношења поменутих двеју уредби, анализирати садржај дневне штампе у Краљевини Југославији након доношења

³⁷ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 147.

³⁸ *ibid.*, str 148-150.

³⁹ *Novi Balkan* br. 1, 26.5.1940., Beograd. Опширније видети у: М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 2008.

⁴⁰ Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, *Билтен Министарства унутрашњих послова за април 1939. године*, Београд, 1939.

уредби и став јавности по том питању. Пети и шести део дисертације, указује на спољнополитичке и унутрашњеполитичке одјеке ограничавајућих уредби, правну примену ограничавајућих уредби, друштвене последице њиховог доношења кроз анализу случајева изабраних Јеврејских породица, као и преглед, односно ретроспективу антисемитске легислативе у периоду окупације Краљевине Југославије.

Завршни део дисертације обухвата верификацију и резултате истраживања, уз анализу друштвених и правних последица кроз спроведени интервју са савременицима догађаја из 1940. године, односно казивања непосредних актера догађаја, дискусију и завршна разматрања.

Оно што се као основна тенденција у размишљањима протеже кроз дисертацију је сагледавање низа правних и друштвених механизма који доводе до тога да се неко прогони само зато што га је друштво и окружење у коме живи декларисало као другачијег. Цео тај период историје и прогона Јевреја представља заокружени систем антијеврејског деловања који је почео првенствено са расним теоријама, затим са политичко-правним механизмима који су практично омогућили спровођење свих антијеврејских мера и поступака, пре и током Другог светског рата. Може се рећи да је поразом националсоцијалистичке Немачке модерни антисемитизам радикално смањен и углавном је изгубио своју некадашњу друштвену функцију.⁴¹

Коначно, циљ дисертације је одговор на захтеве и потребе истраживања, као и бацање новог светла на читав правно-историјски процес који је довео до ограничавања права и претходио прогону и страдању Јевреја у Другом светском рату на простору Краљевине Југославије.

⁴¹ D. Klausen, *Granice prosvetiteljstva, Beograd, 2003, str. 108-119.*

I део

1. ЗАЈЕДНИЧКА ДРЖАВА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА – СТВАРАЊЕ, ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА И ДРЖАВНОПРАВНЕ ОДЛИКЕ

1.1. Стварање државе Јужних Словена

Заједничка држава Јужних Словена, као идеја има дугу историју. Та идеја нарочито је стасавала кроз државне и националне програме српске државе у настајању, али и кроз покрете Јужних Словена под Хабзбурзима и у окружењу. Гарашаниново Начертаније (настало на основама програма који је написао Фрањо Зах) није било само свесрпски програм, већ је имало и шире димензије.⁴² Национално деловање кнеза Михаила Обреновића, његова дипломатска делатност и уговори које је склапао, имали су шири национални контекст.⁴³ Примера о животу ове идеје унутар српске државе има сијасет. Чињеница је, међутим, да је она сазрела на различит начин код Срба унутар Кнежевине и Краљевине Србије, различито код отоманских Јужних Словена, а на други начин код Јужних Словена под хабзбуршком влашћу.

Срби, јужно од Саве и Дунава, имали су за противника Отоманско царство које је већ више од једног столећа за европске силе било „болесник на Босфору“. Унутар таквог царства Срби су стварали своју државу као вазалну кнежевину, да би након ратова 1876 - 1877. године добили и формално признату независну државу на Берлинском конгресу. Национална идеја била је усредсређена на ширење државе и учвршћивање њеног положаја. У првој деценији XX века у Србији долази до смене на престо. Династија Карађорђевића и политичке снаге које су водиле државу усредсредиле су своје деловање ка ширењу државе на југ, без претензија на хабзбуршке територије насељене Србима.⁴⁴ Тек је у време Анексионе кризе 1908. године усталасано јавно мњење показало претензије и ка западу, али првенствено ка Босни као сфери српских, а не југословенских интереса.

Код хабзбуршких Јужних Словена идеја заједничке југословенске државе била је посебно изражена у доба илиризма. Била је и под утицајем идеја пансловенских покрета које

⁴² Опширније видети: Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд, 2004.

⁴³ Н. Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса*, Београд, 2012, стр. 198.

⁴⁴ Постоје подаци да је, тада још увек претендент на престо, Петар Карађорђевић, обећао да ће водити аустрофилску политику уколико би му са те стране дошла помоћ за долазак на престо. В. Казимировић, *Црна рука*, Нови Сад, 2013, стр. 96.

су се заснивале на потреби заштите Словена од других етничких група, нарочито Германа. У доба националног романтизма, након Наполеонових ратова, настајући илиризам у Хрватској пропагирао је југословенску идеју која је панславизам ограничила на Јужне Словене.

Хрватска је, укљештена између Аустрије и Мађарске, тражила савез са Словенцима и Србима. На другој страни, Словенци су у оквиру Монархије били подвргнути германизацији, а већи део Срба се налазио у поданичким или вазалним односима према Отоманском царству. Сама Хрватска се у XIX веку налазила у два дела монархије, под три управна режима, у велесили која је победила Наполеона и на Бечком конгресу кројила карту Европе. Након 1868. године Истра и Далмација су се налазиле у оквиру Аустрије, али под утицајем германизације и италијанизације, док су Хрватска и Славонија у угарском делу биле подвргнуте мађаризацији. Хрватска није била политички јака да се сама супротстави тим утицајима. Због тога су наде биле окренуте према помоћи јужнословенских суседа, нарочито Србије. Велике силе, међутим, биле су заинтересоване за очување, а не за пропаганду Аустро-Угарске, као једног од ослонаца тадашњег политичког поретка у Европи.⁴⁵

Хрватски и словеначки политичари гледали су на заједничку државу Јужних Словена као на повезивање одвојених нација и државних целина у заједничку федеративну државу. Српски политичари су током Првог светског рата у идеји уједињења видели између осталог и могућност проширења Србије, нарочито због чињенице да се налазе на страни победничких сила Антанте. Разлике у приступу идеји уједињења биле су и клица сукоба у будућој заједничкој држави.⁴⁶

Избијањем Првог светског рата прилике су се донекле промениле, а током рата ишле све више у прилог стварању заједничке државе. Погрешно је остваривање уједињења свести на поступке владе Србије, круне и савезничких и противничких влада, а да се не сагледа шири контекст догађаја који су на све то утицали. Али се кроз њихове поступке и правне и политичке акте, који су били плодови њиховог деловања, могу сагледати смернице и настајућа основа стварања заједничке државе. Кроз такву призму треба посматрати Нишку декларацију, рад Југословенског одбора, Лондонски уговор, Мајску и Крфску декларацију, Женевску декларацију и стварање и рад Народног Вијећа.

Нишка декларација настала је у време када се Колубарска битка ближила крају, након формирања коалиционе владе скоро свих парламентарних политичких партија Србије, као владина декларација, саопштена пред Народном скупштином. Своју декларацију Влада је 7. децембра 1914. изнела пред Скупштину и у њој је стајало: „Уверени у поверење Народне

⁴⁵ Ж. Бартуловић, Н. Ранђеловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш, 2012, стр. 165.

⁴⁶ *Ibid.*

скупштине докле год све своје силе буде стављала у службу велике народне ствари Српске државе и Српско-Хрватско-Словеначког племена, влада сматра за своју прву дужност да се са бескрајним поштовањем поклони пред светим жртвама, храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине... Уверени у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свог огњишта и своје слободе, Краљевска влада сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно и борбом за ослобођење све наше браће Срба, Хрвата и Словенаца.⁴⁷

Упоредо са деловањем српске владе деловао је и Југословенски одбор, тело са седиштем у Лондону, састављено од Срба, Хрвата и Словенаца, емиграната из Аустро-Угарске, које је, углавном, могло да помогне ратним напорима Србије кроз пропагандну, политичку и хуманитарну делатност и кроз организовање добровољаца, али је давало и политичку тежину напорима Србије. Присуство Југословенског одбора дало је и извесан легитимитет Крфској декларацији, донетој 20. јула на Крфу. Она је била заједнички акт српске владе и Југословенског одбора и садржином је означила најважније оквире за будућу заједничку државу. У Крфској декларацији објављеној 20. јула 1917. истакнут је принцип верске равноправности.⁴⁸

На другој страни Лондонски уговор (Антанте са Италијом 1915. године) и Мајска декларација, нису били у сагласју са циљевима прокламованим Нишком и Крфском декларацијом. Лондонским уговором је такорећи „купљен“ улазак Италије у рат на страни Антанте добрим делом далматинске обале. Мајска декларација (30. маја 1915) је пак, била одговор 33 посланика Југословенског клуба у аустријском Царевинском већу на понуду Карла Хабзбуршког да се Монархија прекомпонује на основи тријализма. Мајска декларација јесте била за југословенско јединство, али под жезлом Хабзбурга.⁴⁹

Пробојем Солунског фронта и унутрашњим урушавањем Аустро-Угарске условљеним ратним поразом и нагомиланим унутрашњим проблемима, стекли су се услови да се реализовање уједињења убрза и стварање заједничке државе оствари. У Загребу 5. на 6. октобар 1918. године, формирано је Народно вијеће које је већину југословенских делова Аустро-Угарске прогласило за Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Ова творевина по много чему није могла бити држава, али је имала политички легитимитет и као таква је могла бити претежнији партнер у стварању заједничке државе са владом Србије, у односу на

⁴⁷ Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд, 1937, стр. 171.

⁴⁸ Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917.године*, Београд 1967, стр. 274-275.

⁴⁹ Ж. Бартуловић, *op. cit.*, стр. 171.

Југословенски одбор. Са таквим учесницима настала је Женевска декларација 9. новембра 1918. године. Ова декларација је доживела неславну судбину, јер је одбачена од српске владе, а у самом Народном вијећу је изазвала раскол. Догађаји су, међутим, претекли политичке расправе, па је Народно вијеће, суочено са нагомиланим проблемима и недостатком оружаних снага упутило делегацију у Београд, која би упутила адресу регенту Александру и испословала уједињење. Делегација је одустала и од тзв. „напутака“ Народног вијећа, који се по тренутној процени не би допали српској страни, па је са преиначеном адресом дошло до проглашења уједињења од стране регента Александра 1. децембра 1918. године. Тиме је и формално проглашена заједничка држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Као и низа других националних мањина, које су ушле у границе Краљевине, између осталих и јеврејска национална мањина.

1.2. Друштвена структура заједничке државе

Нова држава је и демографски и етнички и привредно изгледала знатно другачије од онога што је Краљевина Србија унела у њу. Према попису из 1910. године у Краљевини Србији је живело 2.922.058 становника, од тога 2.890.615 српских држављана.⁵⁰ Након Балканских ратова, територија Србије је увећана територијом Косова, Метохије, Новопазарског санџака и Вардарске Македоније, односно, како су се тада називали ти крајеви, Старом и Јужном Србијом.

И територијално и демографски, присаједињени крајеви чинили су више од једне трећине претходне територије Србије.⁵¹ Тачан број становника и социјална структура нису могли бити прецизно утврђени, јер редован попис, због почетка рата, није могао да буде обављен. Из Првог светског рата Србија је изашла демографски десеткована, изгубила скоро трећину укупног становништва (28%) и скоро половину укупног мушког становништва. У апсолутним бројевима укупне жртве Србије износе 1.247.435. Укупне жртве великих сила, нпр. Француске (1.400.000) или Аустроугарске (1.542.000), говоре да су српске жртве бројчано биле приближне њима. У односу на укупно становништво, процентуално, српске жртве надмашују жртве свих држава учесница рата. Србија је била доведена на границу биолошког истребљења.⁵²

У новој држави је према резултатима пописа од 31. јануара 1921. године живело 11.984.991 становника, сврстаних по покрајинама на следећи начин: Србија 4.133.478, Црна Гора 199.227, Босна и Херцеговина 1.890.440, Далмација 620.432, Хрватска, Славонија, Међумурје, острво Крк са општином Кастав 2.739.888, Словенија са Прекомурјем 1.054.919, Банат, Бачка и Барања 1.346.527.⁵³

Овакав распоред по покрајинама поклапала се са шест правних подручја (србијанско, црногорско и четири правна подручја са системом наслеђеним од Аустро-Угарске). У попису, према етничкој припадности Срби и Хрвати су сврстани у исту категорију, Словенци у посебну, а остале категорије су сматране мањинама (сходно званичном ставу о троименом народу са три племена). Број муслимана и Јевреја у држави могао се утврдити тек према увиду у табелу у којој је становништво разврстано према вероисповести, с тим што је

⁵⁰ Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига*, Београд, 1900.

⁵¹ Само у територијалном смислу новоформирана Краљевина, била је троструко већа од Краљевине Србије.

⁵² Видети опширније: Д. Марковић, Н. Ранђеловић, *Государство, парламентаризм и потери Србији в Первой мировой войне* напечатан в сборнике "Инвалиды Первой мировой войны: исторические и нравственные уроки", Москва, 2013.

⁵³ *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС, 31. 1. 1921.*

податак за муслимане био збирни и обухватао муслимане словенског порекла, Албанце (Арнауте) и друге. Према овом попису у држави је живело 1.345.271 муслимана и 64.746 „Израелићана“ односно Јевреја.⁵⁴

Нова држава се суочила и са обиљем економских проблема. Србија је била економски исцрпљена. И крајеви државе који су припадали Аустро-Угарској били су ратом, и демографски и привредно погођени. По попису предузећа из 1916, на Аустро-угарском окупационом подручју (од Саве и Дрине до Велике Мораве) онеспособљено је 58% индустријских предузећа. Занати су изгубили половину свог инвентара⁵⁵. Готово да је идентично било и на бугарском окупационом подручју,⁵⁶ где су руднике експлоатисали Немци.⁵⁷ Током Првог светског рата у Србији су оштећени рудници метала са 50%, а рудници угља са 100%. Порушено је 12.000 тона мостовних конструкција, железничке линије Београд - Ниш - Цариброд, Ниш - Скопље - Ђевђелија и Скопље - Митровица.⁵⁸

Однето је 24.600 тона бакра, 2.970 тона олова, 150.000 тона пирита, 500.000 тона лигнита, 220.000 тона каменог и мрког угља, 750.000 тона терцијарног мрког угља. Затим, 1.610 тона злата и 3.100 тона сребра.⁵⁹ За време рата, конфискацијом и одвођењем у непријатељске земље, сточни фонд је уништен за 70%, пољопривредна производња смањена за 70%, а пољопривредни инвентар (објекти, справе, машине, возила) оштећен је за 44% од своје вредности.⁶⁰

Привреда је пропала, а појединим крајевима (Истра, Далмација, Босна и Херцеговина) претила је глад. До доласка српске војске у многим крајевима је харао такозвани „зелени кадар“, паравојне формације састављене од демобилисаних или дезертирних аустроугарских војника. Долазак српске војске значио је само затишје, јер социјални проблеми нису били решени. Држава је омогућила несметан промет робе и слободу трговине, али је то одлазило у крајност која је погодовала богаћењу појединаца и корупцији чиновништва.

Економске проблеме је оптерећивало и питање валуте, у употреби је било пет валута: српски динар, немачка марка, бугарски лев, црногорски перпер и највише аустријска круна. Урушавање Аустро-Угарске довело је до инфлације круне. Држава је настојала да спречи

⁵⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС, 31. 1. 1921.

⁵⁵ N. Vuco, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Prosveta, Beograd, 1968, str. 2.

⁵⁶ R. Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeca i razvoj industrije u Srbiji do 1918. godine*, Beograd, 1990, str. 253-273.

⁵⁷ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, Nolit, Beograd, 1981, str. 382.

⁵⁸ S. Đurović, „*Industrijalizacija Srbije – legitimacija za moderni svet XX veka*“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Beograd, 1994, str. 139.

⁵⁹ S. Đurović, „*Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*“, *Istorija XX veka*, no. 10, Beograd, 1969, str. 220–221.

⁶⁰ N. Vuco, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1958, str. 6-7. Takođe videti: N. Vuco, *op. cit.*, str. 2.

улазак безвредног новца („папира“), па је у јануару 1919. године на новац у оптицају стављан жиг („жигосање новца“). Жиг се лако фалсификовао, па је новац и даље стизао из Аустрије и Мађарске. Од септембра 1919. године на новчанице је стављана маркица („маркирање“) при чему је у корист државе узимано чак 20% износа као мера дефлације (одузета је готово милијарда круна). Тај износ влада није повукла из оптицаја, већ га је поново ставила у промет покривајући мањак у државном буџету, чиме је опет сама иницирала инфлацију круне. Држава је у Бечу купила банкноте у вредности од 300 милиона круна под изговором замене истрошених новчаница. Старе, међутим, нису повучене што је опет повећало инфлацију круне. На тај начин је влада ослабила финансијске потенцијале пречанских крајева који су, и поред ратног пораза, били у економски далеко повољнијем положају од Србије.

Крајем 1918. године однос српског динара и круне био је 1:2, а према неким подацима понекад чак 1:1. Увођење новог динара извршено је тек почетком 1920. године и тада је влада утврдила службени курс динара и круне чак 1:4.⁶¹ Колико је генерално за време рата страдала економија Краљевине Србије, у свим областима и секторима, може се видети по индустрији Србије, посредно о томе говори податак да је број индустријских радника тек након десет година, то јест у периоду 1919-1923. достигао број из 1910. године.⁶² У исто време, понављам, Србија је у рату изгубила више од 28% становника, односно 62% мушког радног становништва (53% погинуло и 9% трајних инвалида) између 18 и 55 година.⁶³

Овакво преузето, ратно наслеђе које је носила ноформирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца представљало је огромне потешкоће за нормално функционисање политичког система Краљевине, као и самог и друштва.

⁶¹ Ж. Бартуловић, Н. Ранђеловић, *op. cit.*, стр. 187.

⁶² *Статистика индустрије Краљевине Југославије с адресаром привредних предузећа*, Београд, 1941, стр. 67-73.

⁶³ L.J. Dimic, *Srbi u Jugoslaviji*, Beograd, 1998, str. 66.

1.3. Државноправне одлике и питање изједначавања правних система

Пред новом државом, поред нагомиланих економских проблема, стајао је и проблем устројства државе, односно функционисања правног и политичког система до доношења устава који ће успоставити јединствено уставноправно стање у држави. Сукоби око уређења државе великим делом били су одраз великих разлика које су постојале између појединих делова земље у привредном, политичком, географском, културном⁶⁴ и правном погледу.

До уласка у заједничку државу на територији крајева који су ушли у њен састав постојало је шест правних подручја: србијанско, црногорско, војвођанско (са Међимурјем и Прекомурјем), словеначко-далматинско, хрватско-славонско и босанско-херцеговачко. Одлике националног и самосталног носила су србијанско и црногорско правно подручје. Војвођанско подручје је имало је одлике мађарског законодавства, а остала аустријског, са извесним одступањима.⁶⁵

До унификације уставног режима и изједначавања законодавства и правосудног система у свим правним подручјима, требало је омогућити функционисање државе. Ти проблеми су стајали пред првом владом и државним стањем које је називано Провизоријумом, све до доношења новог устава.

Прву владу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са Стојаном Протићем на челу, регент Александар је именовоао 20. децембра 1918. године. Структура нове владе изгледала је овако: од 20 министара било је 13 Срба, 4 Хрвата, 2 Словенца и 1 Муслиман, што је јасно показало да су у владу ушли министри који подржавају регентову политику.⁶⁶

Напутком Народног вијећа је било предвиђено да у састав владе уђу и државни секретари, али се то није догодило. У владу су ушли и Антон Корошец и Анте Трумбић, иако су обојица били поборници потпуне равноправности свих народа у будућој новој држави. Јавним деловањем и закулисним радњама Никола Пашић им је онемогућио да присуствују преговорима који су довели до Прводецембарских акта, али и Трумбић и Корошец су се током децембра 1918. године изјаснили за признавање тог акта. У влади су

⁶⁴ Видети: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I-III, Београд, 1997.

⁶⁵ Н. Ранђеловић, *Историја права II – Основи српске историје права*, Ниш, 2008, стр. 162.

⁶⁶ Д. Мрђеновић (прир.), *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 1988, стр. 262.

били потребни регенту и као противтежа политици Пашићевих радикала, са којима је сам регент имао затегнуте односе.⁶⁷

Следећи корак је било формирање Привременог народног представништва. Најпре је донет Указ о протезању (примени) Устава Краљевине Србије из 1903. године. Овај указ је донет 8. фебруара 1919. године, али је повучен истог дана са образложењем да је дошло до штампарске грешке и да ће нови текст устава бити штампан ћирилицом, латиницом и словеначким дијалектом. Нови текст Устава посланицима Привременог народног представништва дат је тек у јуну исте године.⁶⁸ Уставноправна аномалија Провизоријума било је и протезање устава на присаједињене крајеве у коме је јасно стајало да се Народна скупштина бира на изборима. Уместо тога именовано је Привремено народно представништво на основу споразума постигнутог приликом доношења Прводецембарских аката о уједињењу. До доношења првог устава, централни органи власти у Краљевини СХС били су *краљ, влада и Привремено народно представништво*. Привремено народно представништво било је законодавни орган, који је све своје акте морао да поднесе уставотворној скупштини на потврду.

Према Прводецембарским актима Привремено народно представништво требало је формирати споразумом Народног већа Срба, Хрвата и Словенаца и представника Србије. Број од 296 чланова одредила је влада (Србија 84, Хрватска с Ријеком и Међимурјем 62, Истра 4, Далмација 12, Босна и Херцеговина 42, Словенија 32, Војводина 26, Црна Гора 12, Македонија 24). У Србији је чланове Привременог народног представништва бирала Народна скупштина, у Црној Гори Подгоричка скупштина, а једино су у Македонији проведени избори уредбом министра унутрашњих послова. На просторима бивше Аустро-Угарске, посланике је требало одредити међустраничким споразумом. Међутим, за Банат, Бачку и Барању то је учинила Велика војвођанска скупштина. Одлуком министра унутрашњих послова представнике у Босни и Херцеговини је изабрао распуштени одбор Народног вијећа. Углавном су изабрани унитаристички оријентисани чланови Демократске странке. Словеначки Народни свет делегирао је такође унитаристички опредељене представнике. Хрватски посланици бирани су међустраничким договором по размери заступљености у сабору. Већину је имала ранија Хрватско-српска коалиција на челу са Прибићевићем. Посланике из Далмације одредила је Народна организација за Далмацију. Када је влада

⁶⁷ У време Солунског процеса 1917, Александар се приклонио Пашићу, бираући, за себе, мање неповољно решење, што никако није значило да Пашић и његови радикали уживају регентово поверење.

⁶⁸ Занимљиво је да се нови текст устава разликовао од оригинала из 1903. године у одредбама у престолонаслеђу, где се уместо принципа примогенитуре у престолонаслеђу, за престолонаследника именовано одрђује регент Александар. Очигледно је да су ту лежали прави разлози за повлачење већ одштампаног текста устава.

успела да сакупи довољно централистички и монархистички оријентисаних посланика, сазвала је Привремено народно представништво за 01. март 1919. године.⁶⁹

Са таквим стањем почео је да функционише Провизоријм. Када год постоји сметња за пуну законодавну власт, као у овом случају, држава прибегава вршењу власти путем уредби владе. Владање уредбама обележило је и рад Провизоријума до доношења Видовданског устава.

Избори за уставотворну скупштину заказани су за 28. новембар 1920. На изборима, на којима се бирало 419 народних посланика учествовале су 22 странке. Демократска странка добила је 92 посланика, Радикална странка 91, Комунистичка партија Југославије 58 Хрватска пучка сељачка странка (односно Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића) 50, Савез земљорадника и Самостална кметијска странка 39, Југословенска муслиманска организација 24, Словенска људска странка 14, Хрватска пучка и Буњавачко-шокачка странка 13, Социјалдемократска странка 10, Народна турска организација "Џемијет" 8 мандата, док су остале странака добиле мање од 8 мандата.⁷⁰

Уставотворна скупштина се одмах суочила са неколико нацрта устава, са противљењем ХРСС и комуниста монархистичком уређењу државе, са неучествовањем ХРСС у даљем раду скупштине и опструкцијом комуниста. Сукобљавана су унитаристичка и федералистичка гледишта, са низом других несугласица и сукобљених интереса. Устав је, уз компромисе и натезања, усвојен тесном већином на Видовдан 1921. године. Видовданским уставом је Краљевина СХС конституисана као уставна, парламентарна монархија, са династијом Карађођевића на челу, демократским уређењем и преовладавајућим унитаристичким уређењем. Управо је њен вишенационални састав претпостављао федерално уређење унитарном. Игнорисање националне сложености био је разлог каснијих политичких и социјалних сукоба. Јединство државе објашњавало се једним народом са три различита имена, односно племена. Централна власт била је организована на начелу поделе власти, у облику парламентарног режима. Међутим, одредбама о надлежности централних органа власти ово начело било је деформисано, а битна обележја парламентарног режима негирана. Законодавну власт вршили су краљ и Народна скупштина "заједнички".⁷¹

Народна скупштина била је једнодомно представничко тело. Министарски савет био је трећи централни орган власти. Овакав систем власти, у којем постоји једновремена политичка одговорност министара и пред круном и пред парламентом, који назива

⁶⁹ Ж. Баргуловић, Н. Ранђеловић, *op. cit.*, стр. 187.

⁷⁰ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске скупштине и сабори*, Београд, 1937, стр. 353.

⁷¹ М. Јовановић, *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija*, Београд, 2009, стр. 25-26.

"монархијским парламентаризмом". Судови су независни и суде по законима. Организују се као првостепени, апелациони и Касациони суд (са седиштем у Загребу), само један за целу земљу. Касациони суд је надлежан " и за решавања сукоба о надлежности између управне, грађанске или војне и судске власти. Устав предвиђа да се за решавање управних спорова установљавају посебни управни судови. Врховни управни суд у земљи је Државни савет.⁷²

Видовдански устав је поред класичних личних и политичких слобода и права, садржао многа социјално-економска права. Међутим, већина проглашених слобода и права, нарочито политичких, била је суспендована обичним законима. По таквим суспензијама био је карактеристичан Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 2. августа 1921.⁷³

Јединице административно-територијалне поделе биле су према Видовданском уставу: области, окрузи, срезови и општине. Једна област могла је имати највише 800.000 становника, а подела на области извршена је према природним, социјалним и економским приликама, а не према национално-историјским. Она је била извршена тако да се разбије национална и етничка хомогеност појединих територија и на тај начин омогући вештачко и насилно стварање јединствене нације од више нација. Ограничени број становника области онемогућавао је да ова постане основа за национално груписање. Зато, "уместо малог броја великих области, треба установити велики број малих области" (С. Јовановић). Тиме је омогућено спровођење централизованог државног уређења и остваривање концепције о јединственом народу, којем одговара јединствена национална држава. На челу области налазио се велики жупан.⁷⁴

Пред, сада већ уставно консолидованом државом стајало је питање усаглашавање законодавства и изједначавање правних система. Такав смисао имао је и члан 133. Устава, којим је предвиђен скраћени поступак за изједначавање закона. Уместо тога, држава се суочила са кризама парламентаризма, страначким борбама, опструкцијом, пристанком Хрватске сељачке странке на монархистичко уређење,⁷⁵ стављањем комуниста ван закона и низом других проблема. Тако је Народна скупштина, сазвана у редовни сазив за 1925/26. годину била приморана да донесе Закон о продужењу рока за кратки поступак за изједначавање законодавства у земљи.⁷⁶

⁷² *ibid*, str. 25-27.

⁷³ *ibid*, str. 28.

⁷⁴ *ibid*, str. 28-29.

⁷⁵ Мирењем са режимом у Београду Хрватска републиканска странка се одрекла републиканизма и из назова избацила одредницу „републиканска“.

⁷⁶ Н. Ранђеловић, *Правни живот Србије у заједничкој држави*, Србија 1804-2004, Ниш, 2005, стр 170.

Кулминацију ових криза представљало је убиство у Народној скупштини, када је радикалски посланик Пуниша Рачић пуцао на посланике Хрватске сељачке странке 20. јуна 1928. године. Након покушаја да се криза реши и смрти Стјепана Радића, уследило је увођење диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. године. Овим актом је суспендован устав, распуштена Скупштина, забрањен рад политичких странака. Иако је диктатура трпела општре критике, иако је долазило до прогона њених противника, по много чему је она представљала нужност. Парадоксално је да је диктатура успела оно што парламентарни систем није могао. Извршена је консолидација и унификација правног система и законодавства за само годину дана. Њена карактеристика је било и интегрално југословенство. Држава је добила назив Краљевина Југославија, а административно је подељена на девет бановина, установљених на географском, а не на етничком принципу.

Диктатура је окончана краљевим октроисањем Устава из 1931. године, познатијем као „Септембарски устав“, којим су тековине диктатуре преточене у уставну категорију, чиме је касније делимично и омогућено доношење низа ограничавајућих уредби.

1.4. Политичко-правни систем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и положај јеврејске заједнице у новој држави

Како истиче Риста Ст. Делић: "Писати о Јеврејима у Југославији, као целини, врло је тешка работа. Они су се тек пре двадесет година нашли у једној заједници и на заједничкој територији. Живећи раније разасути по разним покрајинама и под влашћу разних држава они нису никада имали неког заједничког контакта или споне сем вере. Али вера није била довољна да код њих развије неки виши смисао за заједницу у крајевима данашње Југославије. Живећи у сталном контакту са словенским живљем и крајева које су доселили, они су многе особине ове словенске већине попримили, а са друге стране они су својим словенским суграђанима донели многе тековине запада. Двадесетогодишњи боравак у заједничкој држави учинио је да су се многе супротности које су раније постојале међу Југословенским Јеврејима ублажиле или сасвим изгубиле. Јевреје у Југославији морамо посматрати кроз три главне скупине према крајевима у којима су раније живели и према утицају који је владао у тим крајевима".⁷⁷

Однос државе према Јеврејима био је у већој или мањој мери благонаклон, што потврђују догађаји из новембра 1917. године када је Британска влада објавила Балфурову декларацију којом се Јеврејима признаје право да оснују своју "народну домовину" у Палестини. Влада Краљевине Србије 27. децембра 1917. године даје пуну подршку Балфуровој декларацији и тиме постаје уз британску, прва држава која је подржала оснивање јеврејске државе.⁷⁸ У декларацији је британска влада изнела да са наклоношћу гледа на стварање "народног дома за јеврејски народ" у Палестини. Она ће уложити све напоре да олакша постизање тог циља, с тим да ништа не сме да "угрози грађанска или верска права постојећих нејеврејских заједница у Палестини или права и политички статус Јевреја у било којој другој земљи".⁷⁹

На Париској мировној конференцији 1919. године земље победнице настојале су да побеђене и новоосноване државе обавезу на строго поштовање права националних мањина. Као прототип за те обавезе служио је споразум између земаља-победница и Пољске, у којима има посебних одредби у вези са Јеврејима, али већина земаља прихватила је те обавезе с

⁷⁷ Р. С. Делић, *Јевреји у Југославији*, Београд, 1939, стр. 46.

⁷⁸ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 119.

⁷⁹ Опширније видети: W. Laqueur, M. Carrière, *Histoire du sionisme*, Paris, 1994, pg. 224, Z. Pejašinovic, *Cionisticki pokret*, Beograd, 1997, str. 103.

очитим незадовољством, сматрајући да им оне крње сувереност и није их спроводила нити поштовала.⁸⁰

Са циљем свестранијег сагледавања правног и уставност устројства свих облика политичко-правних творевина које су постојале на нашим просторима и односа према грађанима друге националности или вероисповести, а посебно у погледу јеврејске заједнице у новој држави, указујемо на неке од битних одредби свих устава који су од значаја за правну анализу положаја јеврејске заједнице.

Као основна јединица анализе узете су верске слободе, јер су оне у том историјском и културном периоду биле од пресудног значаја за друштвени живот сваке заједнице. Дат је преглед устава Србије од 1835. до 1903. и устава заједничке државе. Анализа уставних одредби, значајна је за разумевање политичко-правног система и друштвено-правног статуса јеврејске заједнице у Краљевини СХС и касније у Краљевини Југославији.

Прегледом одредби устава, може се видети обим верских и грађанских слобода, свих, па и јеврејске заједнице на нашим просторима. Грађанске слободе и права су сматрана највишим моралним правима и прокламују се и гарантују као права грађана у уставима и политичко-правним документима сваког друштва, па и код нас у том периоду.

Устав Кнежевине Србије из 1835. у глави IX, која се односи на рад Цркве, у члану 97, каже: "Да свака вероисповест у Србији, има право, вршити своје богослужење слободно, по својим обредима, и биће под покровитељством правитељства Српског", члан 98. истиче: "Да људи који нису православне источне вероисповести обреде врше по обредима њихове цркве".⁸¹

У уставу Кнежевине Србије, односно Султанском хатишерифу из 1838. године, у члану 57. даје се пуна верска слобода српском народу, како у погледу богослужења, тако и приликом избора црквених великодостојника, док се друге вере посебно не наводе у погледу остваривања својих права.⁸²

Устав Кнежевине Србије, из 1869. године у члану 31. истиче да је владајућа вера у Србији источно-православна. А слободна је и свака друга призната вера, и стоји пред заштитом закона у погледу вршења својих обреда. Но "нико не може, позивајући се на прописе своје вере, ослободити се својих грађанских дужности".⁸³ Са друге стране, слобода вероисповести је била ограничена прописом којим се забрањује "свака радња, која би могла

⁸⁰ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 119.

⁸¹ Глава IX - О цркви, *Устав Кнежевине Србије*, Крагујевац 1385, стр. 9.

⁸² Чл. 57 *Устав Кнежевине Србије, Султански хатишериф*, Кнежевско-српска књигопечатња, Београд 1838, стр. 6.

⁸³ Чл. 31, ст. 2 *Устав за Књажевство Србију од 1869*, стр. 76.

бити убитачна за православну веру (прозелитизам)."⁸⁴ Затим у глави VIII која се односи на Цркве и школе, у члану 119. истиче се слободно јавно вршење вероисповести које су у Србији признате, док се у члану 120. истиче да је Књаз заштитник свих вероисповести у Србији признатих.⁸⁵ Једини изузетак представљају ограничења везана за "кнеза Србског" и "наследника престола србског", који су морали бити "православне источне вере".⁸⁶ Поред слободе јавног исповедања вере која је зајемчена у одељку "О правима и дужностима грађана у опште", Уставом се посебно гарантује слобода јавног вршења верозаконих обреда. У члану 119., у одељку под насловом: "О црквама, школама и благодетним заводима", стоји: "Слободно јавно извршавање верозаконих обреда имају вероисповести које су у Србији признате, или које особеним законом буду признате."⁸⁷

Гарант Уставом прокламоване слободе вероисповести био је Кнез: "Књаз је заштитник свију вероисповеди, у држави признатих."⁸⁸ По први пут овим Уставом омогућено је регрутовање Јевреја у српску војску. Већ у рату 1876. године двадесетак Јевреја било је обухваћено мобилизацијом, док су се неки пријавили као добровољци у легију кнегиње Наталије. У рату су се борили као обични војници - редови, без права да стичу чинове.⁸⁹

Нови Устав Краљевине Србије проглашен је 22. децембра 1888. године на Великој Народној Скупштини одржаној у Београду. Писци Устава од 1888. године су одредбу о државној вери унели у први део Устава којим се одређивао облик владавине, државна вера и државна област Краљевине Србије.⁹⁰ Уз грб и заставу и православна вера је уврштена у својеврсне симболе националног идентитета, чиме је светосавски концепт Српства добио своју уставноправну потврду. Чланом 3. Устава прописано је: "Државна је вера у Србији источно-православна."⁹¹

Стојан Новаковић је истицао, да се по питању положаја римокатолика и других неправославних вероисповести "мора полазити од основа које су ... положене у Берлинском Уговору". Новаковић истиче три таква "основа": "Први је, да се у Србији разлика у вери или вероисповести не може никад узети као сметња у уживању грађанских или политичких права или у вршењу каквих било послова; други је да се у Србији зајемчи потпуна слобода вршења

⁸⁴ Чл. 31. ст. 2 *Устав за Књажевство Србију од 1869*, стр. 76.

⁸⁵ *Устав Кнежевине Србије, Државна штампарија*, Београд 1869, стр. 12, 38.

⁸⁶ Чл. 11, чл. 19, *Устав за Књажевство Србију од 1869*, стр. 74-75.

⁸⁷ Чл. 119, *Устав за Књажевство Србију од 1869*, стр. 86.

⁸⁸ Чл. 120, *Устав за Књажевство Србију од 1869*, стр. 86.

⁸⁹ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 127.

⁹⁰ М. Павловић, *Уставноправна европеизација Кнежевине и Краљевине Србије*, стр. 201

⁹¹ Чл. 3. ст. 1. *Устав за Краљевину Србију од 1888*, Устави и владе, стр. 107; Такође видети: Р. Казимировић, *Црквени проблеми пред нашим новим уставом, Црквено-правне расправе*, књ. I, Београд, 1923, стр. 14-15.

обрета и исповедања какве било вере како за српске поданике тако и за странце; трећи је да се ничим неће моћи спречавати ни јерархистичка организација различитих вера, ни њихове везе са њиховим духовним старешинама."⁹² Устав од 1888. године слободу вероисповести третира као део слободе савести: "Слобода савести је неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, уколико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал".⁹³

У члану 30. Устава истиче се да сваки странац у Србији ужива личну и имовинску сигурност, али су дужни подносити терете општинске и државне уколико се томе неprotиве међународни уговори. У члану 190. Устава, у делу који се односи на Цркве, Школе и Добротворне заводе, истиче се да задруге вероисповести црквена управа припада њиховим духовним властима, док се у члану 192. истиче да се службена преписка других цркава мора доносити на увиђај и одобрење министру црквених послова.⁹⁴ Границе слободе вероисповести исте су као и у Намесничком уставу: државно законодавство и забрана сваке радње која је "управљена против источно-православне вере у Србији (прозелитизам)".⁹⁵ По члану 42. Устава Краљ је био "заштитник свију признатих вероисповести у Србији".⁹⁶

Устав од 1901. је као и Устав од 1888. одвојио државну веру од слободе вероисповести.⁹⁷ Слобода вероисповести се у Уставу од 1901. уређује прописима који су у потпуности преузети из Устава од 1888. године.⁹⁸

У Уставу се проширује читава лепеза грађанских права када су у питању личне слободе, и први пут се у тексту Устава уводи термин "грађанин српски". У члану 33. истиче се да је слобода савести неограничена, и да су све слободне вере под заштитом закона, осим ако вршење њихових обреда вређа јавни ред и морал, као и да се не могу ослободити грађанске и војне дужности позивајући се на прописе своје вере, када је реч о неправославним вероисповестима. У члану 98. се први пут експлицитно не истиче да друге вероисповести уживају сва права, већ се истиче положај Министра црквених вера и његов

⁹² С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Београд, 1907, стр. 19-20, Види: члан 35. *Берлинског уговора* и М. Павловић, *ор. cit.*, стр.190; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије, књ.1*, Београд, 1923, стр. 382.

⁹³ Чл. 18 *Устав за Краљевину Србије од 1888*, стр. 109.

⁹⁴ *Устав Краљевине Србије*, Београд, 1888, стр. 9, 55-56.

⁹⁵ Чл. 19. чл. 20 *Устав за Краљевину Србије од 1888*, стр. 109.

⁹⁶ Чл. 42 *Устав за Краљевину Србије од 1888*, стр. 111.

⁹⁷ Чл. 3 *Устав за Краљевину Србије од 1901*, Устави и владе, стр. 147.

⁹⁸ Чл. 33 *Устав за Краљевину Србије од 1901*, стр.151.

врховни надзор, док се каже да друге вере могу уређивати само унутрашње ствари својим црквеним законима.⁹⁹

У Уставу Краљевине Србије из 1903. године, у члану 18,19.20. опет се истиче се да је слобода савести неограничена, и да су све слободне вере под заштитом закона, осим ако вршење њихових обреда вређа јавни ред и морал, као и да се немогу ослободити грађанске и војне дужности позивајући се на прописе своје вере, када је реч о неправославним вероисповестима, док се у члану 21 истиче се да је школовање и основно образовање обавезно и бесплатно. У члану 189. гарантује се аутономија других вера.¹⁰⁰

У Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, у другом одељку (грађанска права и дужности), члан 4. и 5. истиче се да су сви грађани пред законом једнаки и гарантује се лична слобода. У члану 12. гарантује се слобода вере и савести, и у складу са друштвеним уређењем нове државе доста презицијне се декларишу верска права и слободе, првенствено кроз уважавање политичких и грађанских права без обзира на веру, усвајају се оне вере које су у ма ком делу Краљевине већ добиле признање, самостално се регулишу унутрашње ствари, финансије, фондови, указује се да нико није дужан да своје верско осведочење јавно проповеда. Истиче се да признате вере своје везе могу одржавати и ван граница државе, да се буџетска средства морају делити равномерно према стварним потребама, и да верски великодостојници не могу веру злоупотребљавати у партијске сврхе. У члану 13. гарантује се слобода штампе. У члану 16. наглашава се да је универзитетска настава слободна, и да су наука и уметност слободне и да уживају заштиту државе. У трећем одељку Устава који се односи на социјалне и економске одредбе, у члану 22. истиче се да је држава дужна да обезбеди једнаке могућности спреме становиштва за привредне послове којима нагињу.¹⁰¹

У Уставу Краљевине Југославије¹⁰² од 3. септембра 1931. у члану 4. прописује се да су сви грађани пред законом једнаки, у члану 11. јемчи се слобода вере и савести скоро индентично одредбама из претходног Устава. У члану 15. јамчи се слобода науке и уметности.

Кроз поменуте одредбе Устава од 1931. године може се видети да су декларативно, односно формалноправно, постојала и била гарантована сва права и слободе, свим заједницама на нашим просторима, у складу са цивилизацијским тековинама и тековинама

⁹⁹ *Устав Краљевине Србије*, Београд 1901, стр. 12-13,33.

¹⁰⁰ *Устав Краљевине Србије од 5. јуна 1903*, Крф, 1916, стр. 6, 34

¹⁰¹ *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године*, Београд, 1921., стр. 2-9.

¹⁰² *Устав Краљевине Југославије*, Службене новине бр. 200, 3. септембар, Београд, 1931, стр. 4-5.

данашњег, модерног друштва и уставних решења. У Краљевини СХС, односно Југославији, јеврејска заједница је у уставно-правном погледу третирана као верска заједница, док су Јевреји појединци пред законом третирали као равноправни грађани.¹⁰³

Значајно је у контексту првих неспоразума у животу Краљевине СХС, поменути да је крајем 1919. године министар унутрашњих послова издао наредбу о изгону из Краљевине СХС странаца пореклом из Мађарске, Аустрије, Немачке, Бугарске и Турске. У наредби није посебно истакнуто да се она односи на Јевреје, али је њено спровођење обухватало и Јевреје из тих земаља. Представници СЈВО посетили су 6. новембра 1919. министра унутрашњих послова Светозара Прибићевића и ова интервенција је ублажила ефекте наредбе, по којој је требало иселити из Босне око 200, а из Загреба 600 јеврејских породица.¹⁰⁴

У наставку дисертације указано је на питања правне квалификације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и на то да је заједничка држава, уз сва наличја свог политичког и правног система, настала првенствено на темељима традиције парламентарне демократије коју је имала Краљевина Србија. Такав ток формирања парламентарног система почивао је на чињеници да је нуклеус њеног стварања била Краљевина Србија, победница у рату. Логично је било да њен политичко-правни систем буде основа уређења заједничке државе. Развој оваквог система оптерећивале су већ поменуте његове аномалије, које су често изазивале кризу парламентаризма.¹⁰⁵

Излаз из кризе парламентаризма, кризе државног уређења и кризе друштва, краљ Александар видео је у завођењу диктатуре. Прокламацијом од 6. јануара 1929. он је суспендовао Устав и распустио Народну скупштину и све политичке странке и друге групе, чиме је завео личну владавину, уз изјаву да "између Народа и Краља не може и не сме бити више посредника". Суспендовањем Видовданског устава одн. овим државним ударом, земља је ушла у вануставно стање. Поједина питања уставног живота Краљ је регулисао законима које је он доносио.¹⁰⁶ Тако је Законом о краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929. Краљевина СХС одређена као наследна монархија, а краљ проглашен носиоцем све власти у земљи. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. држава је добила назив Краљевина Југославија. Земља је подељена на бановине (Дравска са седиштем у Љубљани, Савска са седиштем у Загребу, Врбаска са седиштем у Бања Луци, Приморска са седиштем у Сплиту, Дринска са седиштем у Сарајеву, Зетска са седиштем у Цетињу, Дунавска са седиштем у Новом Саду, Моравска са седиштем у Нишу и

¹⁰³ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 123.

¹⁰⁴ *Споменица СЈВО 1919-1969*, стр 6-7.

¹⁰⁵ М. Јовановић, *op. cit.*, стр. 30-31.

¹⁰⁶ *ibid*

Вардарска са седиштем у Скопљу, при чему је Београд са Земуну и Панчевом издвојен у посебно управно подручје). Бановине ради подстицања југословенства, нису носиле историјске већ географске називе. Имале су за циљ да учврсте национални унитаризам и државни централизам. Под притиском унутрашњих и међународних околности, ово ванредно уставно стање морало се прекинути.¹⁰⁷

Уставом од 1931. Краљевина Југославија одређена је као наследна уставна монархија. Према облику државног уређења она је и даље унитарна држава. Краљ је био доминантан чинилац у организацији и раду свих власти. Устав од 1931. уврстио се у тип уставности између два светска рата познат као ауторитарна уставност. Народно представништво било је дводомно. Састојало се од Сената и Народне скупштине. Министарски савет састојао се од председника и свих министара. Министарски савет вршио је управну власт. У том својству је издавао уредбе потребне за примену закона. Значи, имао је генерално уставно овлашћење за доношење извршних или несамосталних уредби. Уредбе по нужди могао је доносити само краљ и то у ванредним приликама (члан 116). У Септембарском уставу скала уставом проглашених људских слобода и права остала је, у поређењу с Видовданским уставом углавном непромењена. Изостављена су само нека социјално-економска права.

Устав од 1931. задржао је административно-територијалну поделу земље предвиђену Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. Земља је била подељена на бановине, срезове и општине. У бановинама су постојала и "самоуправна тела", а то су били бановинско веће и бановински одбор. Устав је дао бановинским већима право да доносе аутономне уредбе (бановинске уредбе), којима би се уређивале "поједине гране бановинске управе и живота". За доношење таквих уредаба било је потребно овлашћење Закона о уређењу бановина или других закона. Те уредбе имале су "у дотичној бановини силу закона". На тај начин, бановинама је призната власт статуирања (*potestas statuendi*), тј. право да прописују обавезне норме за све становнике у бановини које би имале законску снагу. Тиме су бановине добиле обележје политичко-територијалне аутономије, а то значи да су превазишле обележје простих управних јединица које само извршавају законске норме донесене од стране централног законодавног органа. Бановинске уредбе морају бити у сагласности с уставом и земаљским законима, пошто би у супротном губиле важност – не би се могле примењивати. Наиме, бановинске уредбе проглашавао је и обнародовао бан, који је претходно тражио "сагласност Државног савета по њиховој законитости". Ако би Државни савет одбио сагласност, уредба се не би могла обнародовати. Државни савет је био дужан

¹⁰⁷ *ibid*

дати или одбити сагласност најдаље у року од месец дана, а ако се у том року не би изјаснио, сматрало се да је сагласност дата (члан 91).¹⁰⁸

Суочена са догађајима у Европи и начином деловања комуниста у земљи, држава се определила за стављање, не само партије, већ и читаве идеје ван закона. На другој страни стално је био присутан тзв. „племенски партикуларизам“, односно потреба да одрђени политички елементи у Хрватском и Словеначком народу иживе своје државотворне амбиције, засноване на тежњи за самосталношћу. Такође је свеprisутан био и сукоб унитаристичких и децентралистичких (често и конфедералних) тенденција. У том сукобу су превагу увек добијали унитаристички опредељени елементи, што због уставне концепције уређења државе, што због већинског расположења, али превасходно због опредељења и политике двора. Краљ Александар је све до своје погибије био заговорник интегралног југословенства. У тој функцији је било и његово деловање током трајања диктатуре, али и након октроисања Устава 1931. године.

Заједничка држава је била верски веома хетерогена. У таквим околностима србијански политичари, навикнути на верски прилично хомогену државу, често су испољавали несналажење. То је изазивало подозрење свих пречана, који су под хабзбуршким жезлом били навикнути на сасвим другачији начин политичког деловања. Чињеница је да многи пречански политичари заједничку државу нису видели као ослобођење, већ као нужност – мање зло, него да се буде на пораженој страни. Једна страна није била вична парламентарној демократији, друга страна није била вична политичком животу у етнички и верски хетерогеној држави. Такви односи су, логично, водили радикалном кулминарању парламентарних криза и диктатури. Октроисање устава и нови токови деловали су као консолидовање државе.

Такав начин консолидовања државе, неминовно је, међутим, водио стварању смртних непријатеља круне и интегралних југословена. Усташе, комунисти, тзв. бугараши и њима слични били су само екстремни нагомиланих супротности које су водиле радикалном антагонизму природних и створених непријатеља. Сплет међународних политичких игара, стварање нових односа у Европи (комунистички СССР, револуције у Мађарској и Немачкој, појава фашизма, Мусолинијев режим, долазак Хитлера на власт) и деловање унутрашњих непријатеља Југославије довели су до трагедије у Марсеју када је 1934. убијен краљ Александар.

¹⁰⁸ *ibid*, str. 32-38.

Југославија под намесништвом кнеза Павла била је држава у тражењу унутрашњих и спољних компромиса. Притисци европских збивања у којима Трећи рајх жели прекомпоновање Европе и ревизију Версајског споразума и унутрашњи проблеми водили су Југославију ка тражењу решења, првенствено хрватског питања, али и прекомпоновања политичко-правног система. То је довело до споразума Цветковић-Мачек и стварања Бановине Хрватске.

Што се економског стања у држави тиче, стиче се утисак, да је, иако није било сјајно, било далеко боље од политичког стања. Бележен је привредни раст, а у кризним временима европских економских система и у време велике депресије, држава је прошла без великих трзавица и са солидном валутном стабилношћу.¹⁰⁹

Положај јеврејске заједнице у оваквим политичко-правним околностима није се могао нарочито одвојити од општег контекста постојања или непостојања персоналних и колективних права уопште. И Видовдански и Септембарски устав прокламовали су једнакост свих држављана пред законом. Септембарски устав ишао је и корак даље. Његово обележје било је инсистирање на интегралном југословенству, где је сваки племенски партикуларизам сматран за антидржавно деловање.

Треба истаћи чињеницу да су се после Првог светског рата у уједињеној Југославији нашли и Јевреји јужнословенских земаља, који су имали значајног утицаја на позитивну друштвену климу у новој држави. Др Фридрих Попс је 25. октобра 1920. поднео реферат Савезном већу југословенске ционистичке организације, под насловом "Стање и ред Јевреја у Србији", у коме је изнео оцену да је у Србији однос према Јеврејима либералан и отворен, Аврам Коен је у сличном реферату с почетка 1921. године констатовао "да јевреји Србије не осећају какав притисак било са стране власти, било у опште".¹¹⁰

Године 1921. основан је Савез јеврејских вероисповедних новина. Радмила Радић¹¹¹ наводи да је централно тело које је окупљало све јеврејске општине био Савез јеврејских општина Југославије. Андрија Гамс¹¹² пише да је у предратној Југославији било око 70.000 Јевреја. Према статистичким подацима које је тада прикупио Савез, у уједињеној Југославији било је око 75.000 Јевреја, од којих велики број самостално привређују као трговци, занатлије, трговачки и приватни намештеници, потом као лекари, адвокати, инжењери, апотекари, наставници и ветеринари. Јеврејски верски поглавари организовали су 1923. године Савез рабина са задатком да координирају и уређују верски живот. Године 1929.

¹⁰⁹ Опширније: М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт, Ријека, 1970.*

¹¹⁰ Споменница СЈВО 1919-1969, стр 40.

¹¹¹ R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Beograd, 2002.

¹¹² A. Gams, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd, 1988.

потписан је Закон о верским заједницама чиме је још више омогућено повољно функционисање јеврејске заједнице. Постојао је и велики број социјалних установа и културних друштава која су имала свесрдну подршку Савеза јеврејских вероисповедних општина.¹¹³ У јеврејским листовима и часописима углавном је прихваћен “државни” језик на којем су вођени и званични документи Савеза јеврејских општина.¹¹⁴

Јеврејска заједница на територији Краљевине Југославије очигледно није била бројна. У самој Србији, пре уједињења, ова се заједница била увећавала, али у демографском смислу, може се рећи да је тај број био занемарљив.

Занимљиво је да се у попису, припадници ове заједнице изјашњавали само по верској припадности. У одредницама које се тичу етничке припадности Јевреји се не препознају. У самој Србији су се, сходно уобичајеном изјашњавању током стасавања српске државе у XIX веку, многи Јевреји изјашњавали као Срби Мојсијеве вере. Управо је о Јеврејима у српској средини изграђен позитиван стереотип због њиховог прихватања српског националног осећања као “Срба Мојсијеве вере”. Оваква самоидентификација означавала је снажан српски патриотизам, али и очување сопственог идентитета. Било је раширено мишљење о двострукој народности србијанских, посебно београдских Јевреја.¹¹⁵

По питању гаратовања персоналних права, припадници ове заједнице се нису одвајали од осталих држављана, што је опет дубоко укоренено у традицији односа на овим просторима, а што се може видети и кроз приказане одредбе појединих Устава. Многи од припадника јеврејске заједнице вршили су високе државне функције. По питању материјалног и статусног положаја припадници јеврејске заједнице, они су углавном спадали у средње и више слојеве друштва, а по питању образовања, процентуално су спадали у најобразованији сегмент друштва.

Појаве антисемитизма нису биле правило. Биле су спорадичне и занемарљиве и нису се издвајале из појава опште нетрпељивости међу појединим етницитетима, што опет није било правило на нивоу читавог друштва. Уостало, постале су изражене тек у другој половини 30-тих година. Могу се видети и примери када је Краљевина одлучно стајала у заштиту својих грађана, као на пример када је уложила демарш грчкој влади због угрожености својих јеврејских грађана у време масовног насиља грчких екстремних националиста против Јевреја у Солуну крајем јуна и почетком јула 1931, када је неколико

¹¹³ С. Калдерон, Ј. Леви, „Историја јеврејског народа - II - од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена“, Београд 1935, стр. 221-223.

¹¹⁴ Видети: Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja” - Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Београд, 2001; К. Vidakovic-Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI-XX vek*, Сарајево, 1986; S. Goldstein, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Загреб, 1988, стр 113-142; М. Mihailovic, *Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941.godine*, katalog izložbe, Београд, 1982.

¹¹⁵ “Cionizam srbijanskih Jevreja”, *Židov*, br. 41, 8.novembar 1926, стр 10.

лица изгубило живот.¹¹⁶ У Грчкој је, иначе, у прошлости противјеврејска струја била у акцији, а нарочито се испољила после Грчког слома у Малој Азији и најјаче се осећала управо у Солуну, овде су Грци настојали свим средствима да отерају Јевреје из привреде и да важније економске положаје задобију у своје руке, а трговину и занате препусте својим избеглицама из Цариграда и Мале Азије.¹¹⁷

Најистакнутији представник јеврејске заједнице у политичком животу Краљевине био је врховни рабин др Исак Алкалај. Указом краља Александра Првог од 9. јануара 1932. године он је именован за сенатора тако да је у овом скупштинском дому имао прилику да иступа у име јеврејске заједнице. Он је то у неколико наврата и чинио. Заузимао се за помоћ најсиромашнијој јеврејској заједници у земљи, битољској, против рестриктивне примене закона о држављанству, осуђивао је нарастање антисемитизма и залагао се за помоћ јеврејским избеглицама из Хитлерове Немачке. На положају сенатора остао је до почетка 1938. године.¹¹⁸

¹¹⁶ А. А. Kallis, "The Jewish Community of Salonica under Siege. The Antisemitic Violence of the Summer of 1931", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol.20. Number 1, Spring, 2006, pg. 48.

¹¹⁷ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 65.

¹¹⁸ Сенат Краљевине Југославије. *Стернографске белешке Сената Краљевине Југославије*, год.1, бр.1, Београд, 1932, стр. 1; *ibid.*, књига 2, стр. 63-64; *ibid.*, књига 1, стр. 60-61; "G. Vrhovni rabin-senator", *Židov*, br.2, 15.januar 1932, 5; "Govor dr Alkalaja u parlamentu", *ibid.*, br. 4, 29.januar 1932, 3;

2. ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД ДРУШТВЕНОПОЛИТИЧКИХ, ПРАВНИХ И ДЕМОГРАФСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА НАШИМ ПРОСТОРИМА

2.1. Насељавање Јевреја и развој јеврејских заједница кроз историју

За Јевреје се може рећи да њихове трагове у нашим крајевима налазимо још у Христово доба. Апостол Павле на своме мисионарском пут по Грчкој и Македонији свуда их је налазио - они су водили трговину и били су посредници између своје домовине и наших земаља. Из путописа Бењамина од Тудела видимо да су Јевреји на измаку XII века живели у доста великом броју у Византији.¹¹⁹

Први наговештаји у историјским изворима о насељавању Јевреја у Србији, односно у Београду потичу из далеке 950. године. Постоји податак да су 1250. године добили одобрење за продају соли. Сем тога, у Хрисовуљи цара Душана (1354) види се да је у то време било Јевреја у Србији.¹²⁰ Године 1492. бежећи пред прогонима, преко 300.000 Јевреја напустило је Шпанију, а скоро једна трећина њих населила је крајеве под турском влашћу. Турски султан Бајазит наредио је да им се свуда у његовом царству изађе у сусрет. Многи жалосни случајеви догодили су се за време ове емиграције. Неки капетани лађа које су превозиле ове Јевреје пошто би од појединаца узели новац, продавали су их у робље.¹²¹

О присуству Јевреја на нашим просторима у периоду од XVI до XVIII века сведоче турски, угарски и аустријски извори, као и извори рабина. Рабини су уз верска и правна дела, писали и тзв. респонозе у којима су анализирали породичне, социјалне, економске проблеме јеврејске заједнице.¹²² По унутрашњости налазимо их у Битољу (Монастиру), Скопљу (Искибу), Охриду и Струги. При крају XV века наши крајеви под турском влашћу добијају јеврејске насељенике из предње Азије, Средње Европе и Шпаније. Ондашњи султани су их радо примали. Јевреји су донели у Турску своје искуство у трговини и занатству. Они су овде

¹¹⁹ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 46.

¹²⁰ Videti: I Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926.

¹²¹ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 47.

¹²² Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 12.

уживали разне привилегије.¹²³ У другој половини XIV века, у Мађарској се јављају велики прогони. Тада су многи Јевреји населили доњи део тока Дунава. Један део доселио се и у Београд. Емиграција Јевреја из Средње Европе у Турску трајала је све до половине XVII века.¹²⁴ Средином XVII века у Београду је живело око 800, а почетком XIX века око 1.000 Јевреја.¹²⁵ Први потпунији попис становништва у Кнежевини Србији 1834. године бележи да је било око 2000 Јевреја у Кнежевини, од чега у Београду 1500. Статистика "Тефтера арачког вароши београдске" за 1825. годину региструје у Београду 208 јеврејских харачких глава са 114 домаћина, док Тефтер из 1827. региструје већ 239 јеврејских харачких глава.¹²⁶ До повећања броја Јевреја дошло је у другој половини XIX века, и то не само у Београду већ и у неким другим местима Србије.

У неким местима Хрватске изван број Јевреја живео је још пре доласка Словена.¹²⁷ Поред многобројних противјеврејских мера, они су се на тој територији одржали до 1526. године, када је издата наредба о њиховом протеривању из Хрватске. Тек у другој половини XVIII века било је дозвољено Јеврејима да се поново насељавају, уз извесна ограничења у погледу места настањивања као и врсте занимања. После Угарско-хрватске нагодбе 1868. све већи број Јевреја насељавао се на подручју Хрватске и Славоније са Сремом.¹²⁸ Јевреји су се насељавали нарочито после укидања забране насељавања у Војној граници после њеног развојачења 1873. и 1881. године, тако да су у Срему Јевреји живели у свим градовима и већини села.¹²⁹ До масовнијег усељавања дошло је после доношења Уредбе о еманципацији Јевреја у Хрватској и Славонији из 1873. године. Док је 1840. године било 9.947 Јевреја,¹³⁰ њихов број се 1880. повећао на 17.261, а 1900. на 20.032.

Када је реч о простору данашње Словеније, мањи број Јевреја је био настањен у Љубљани, Птују и Радгони. Међутим, наређењем цара Максимилиана I (1496) Јевреји су протерани са територије Словеније.¹³¹ У Словенији је било Јевреја већ у IX веку, али до масовнијег усељавања дошло је у XII веку. Најбројнија јеврејска заједница била је у Марибору, која је имала свој храм, теолошку школу, ритуално купатило, гробље и др.¹³²

¹²³ Р. С. Делић, *po. cit.*, стр. 46.

¹²⁴ *ibid.*, стр. 47.

¹²⁵ V. Vinaver, *Jevreji u Srbiji početkom XX veka*, Jevrejski almanah 1955—1956, стр. 28.

¹²⁶ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 12.

¹²⁷ Statistički ured Kr. Dalm. Hrv. Slav. zemaljske vlade. Statistički ljetopis za 1874. godinu. Zagreb, 1876.

¹²⁸ M. Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeca do početka 20. stoljeca)*, Zagreb, 1981, стр. 367; M. Gross, *Poceci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji (1850-1860)*, Zagreb, 1985, стр. 360-369; I. Goldstein, *Antisemitizam, holokaust i antiifašizam*, Zagreb, 1996, стр. 18.

¹²⁹ R. Horvat, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, Slavonski Brod, 2000.

¹³⁰ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I*, Zagreb 1905. II, Zagreb 1906.

¹³¹ F. Grünwald, M. L. Fium, *Jevrejin sa Rijeke*, Jevrejski almanah 1959—1960, стр. 54.

¹³² M. Detoni, *Mariiborski geto*, Jevrejski almanah 1957—1958, стр. 72.

Процес досељавања Јевреја у Босну и Херцеговину из земаља западне и северне Европе отпочео је већ 1541. године. Сигурно се може тврдити да су се они населили у ове крајеве 1565 – 1566. године. Потврду о овоме налазимо у протоколу (сиђилу) сарајевског суда из поменуте године. То су четири судска акта о пословима сарајевских Јевреја које је публикувао Др Мориц Леви у својој књизи „Die Sephardin in Bosnien.“ Јевреји су испочетка становали по махалама међу муслиманима, док им није доцније, око 1580 - 1581. румелијски беглербет Сијавуш – паша саградио један велики хан за искључиво њихово становање.¹³³

Од друге половине XIX века, локални Јевреји који су доминантно настањивали Сарајево одлазе и у друга места Босне и Херцеговине. У Босни и Херцеговини је било 1879. године око 3.500, 1885. око 5.800, 1895. око 8.200, а 1910. године 11.868 Јевреја.¹³⁴

У Македонији још у средњем веку постојале су бројније јеврејске заједнице у Битољу, Скопљу, Охриду и Струги, од којих су се одржале само оне у Битољу и Скопљу. Од друге половине XIX века Јевреји се настањују и у Штипу. Крајем XIX века у Битољу живи око 6.000 Јевреја.¹³⁵

Први Јевреји који су дошли у Бачку настанили су се у околини Петроварадина и први пут се помињу још у XVI веку, али је њихов број у то време врло мали, с обзиром на мере које је прописао мађарски Земаљски сабор 1595. године, а које су се односиле на ограничење слободног настањивања Јевреја, као и на плаћање посебног "јеврејског пореза". Крајем XVIII века дошло је до настањивања Јевреја и у другим местима Бачке. Средином XIX века било је у Сомбору 284, Новом Саду 1.320, Суботици 650, Сенти 1.326 Јевреја, а крајем XIX века било је у целој Бачкој 19.115 Јевреја.¹³⁶ Досељавање Јевреја у Барању отпочело је средином XVIII века. Крајем века у Дарди је било 146 Јевреја.¹³⁷ До настањивања Јевреја у Банату дошло је истовремено када и у Бачкој. Средином XIX века било је у Бечкерек (Зрењанин) 644, Кикинди 704 и у Вршцу 267 Јевреја. Кад су Аустријанци 1688. године освојили Београд Јевреји су тешко пострадали јер су се Аустријанци према њима односили као према непожељном елементу. У исто време и у Турској се мења расположење према Јеврејима. По унутрашњости је завладала несигурност на путевима. Пљачке трговаца биле су свакодневне. Стање Јевреја у Београду под аустријанцима 1718 - 1739. године било је такво да су Јевреји у то доба сматрани као зло које се не може искоренити, али га за то не треба пуштати да се

¹³³ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 52.

¹³⁴ Т. Крушеvac, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1966, стр. 77; Л. Фишер, *Jevrejstvo Bačke, Jevrejski almanah 1955—1956*, стр. 86. Ј. Свјецер, *Kretanje brojnog stanja prve verske opštine u županiji Baranja — u Dardi*, *Jevrejski almanah 1965—1967*, стр. 72

¹³⁵ D. Levi, *Regionalna jevrejska zajednica do 1918, Spomenica Saveza jevrejskih opština 1919—1969*, Beograd, 1969, стр. 8.

¹³⁶ L. Fišer, *op. cit.*, стр. 86.

¹³⁷ J. Svajcer, *op. cit.*, стр. 72.

развије. Они су морали да плаћају порез на толеранцију (Toleranzeuter). Поред тога морали су имати строге легитимације ради евиденције која се водила над њима. Али својом довитљивошћу Јевреји су временом успели да разбију ово неповерење и отада их налазимо као војне лиферанте окупаторске војске и закупце државних монопола. У ово време доселило се у Београд и нешто Јевреја из Аустрије, али су се они после мира закљученог између Русије и Турске у Свиштову 1791. године, када је Београд поново враћен Турској, повукли заједно са Аустријском војском.¹³⁸

За време Првог српског устанка под Карађорђем, усред прилика које су завладале у овим крајевима Србије многи Јевреји су се преселили у Земун, али нису прекидали своје односе са српским устаницима. Чак су им добављали муницију и оружје. После Другог српског устанка, већ од 1816. године Јевреји су у Србији уживали многе привилегије. Кнез Милош поштовао је народне врлине Јевреја и више пута имао је прилике да се увери у њихово поверење.¹³⁹

¹³⁸ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 48.

¹³⁹ *ibid*

2.2. Друштвене и демографске карактеристике јеврејске заједнице у Кнежевини и Краљевини Србији

Однос према Јеврејима на простору некадашње Србије је био промењив у зависности од режима који је био на власти. За време прве владавине Кнеза Милоша Обреновића (1815-1839) дошло је до развоја јеврејске заједнице. Српски трговци су из конкурентских разлога тежили да ограниче слободно деловање својих јеврејских колега. Болтацијски еснаф 1836. године захтевао је да се у Београду број јеврејских дућана ограничи на десет.¹⁴⁰ Забележени су и случајеви када их кнез Милош штити, па се у једном од писама из Протокола може видети да се Кнез заузео за ослобађање неких Јевреја: "Х. Бајићу да каже да је Господар притекао за позатваране Јевреје - везиру и послао атестат његов и осталих Земунаца сврху честности истих Јевреја, Ћоки нашем, ибо Господар може само молити ч. везира за њих да их пуст, које и чини".¹⁴¹

После 1830. године јавља се опозиција режиму кнеза Милоша Обреновића. Вође опозиције били су углавном богати и угледни грађани и трговци, Тома Вучић Перишић, браћа Алекса и Стојан Симић, Илија и Хаџи-Милутин Гарашанин и Аврам Петронојевић. Они су захтевали да се кнежева власт ограничи Уставом, те су касније и прозвани "уставобранитељима". Под видом борбе за одбрану Устава, опозиција се борила против Кнеза и 1839. године га коначно приморала да абдицира. По принципу наследног права на власт доводе тешко болесног Милошевог сина Милана, који умире после 26 дана, а потом доводе на власт другог Милошевог сина Михаила, да би и њега 1842. године приморали да напусти Србију. Онда за кнеза постављају Александра Карађорђевића, сина вође Првог српског устанка.¹⁴²

Још у периоду борбе за власт, уставобранитељи су обећавали својим присталицама да ће чим дођу на власт изгласати антијеврејске законе и да ће протерати све Јевреје из унутрашњости Србије. Већ 1839. Јеврејима је забрањено отварање радњи у недељу и на српске празнике, што им је проузроковало знатну штету, јер су њихове радње и радионице биле затворене и на суботње дане и на јеврејске празнике. Јеврејска заједница упутила је молбу Намесништву 8.11.1839. године да им се одобри отварање дућана у недељу, али им је

¹⁴⁰ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 16.

¹⁴¹ *Протоколи Кнеза Милоша*, стр. 298

¹⁴² Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 82.

молба одбијена.¹⁴³ Доношењем Устава из 1838. године (тзв. „Турског устава“) и абдикацијом кнеза Милоша јуна 1839. године јесте дошло до измене политичке власти, али са друге стране многи стварни проблеми друштва су остали нерешени.¹⁴⁴

У периоду уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1842-1858), дошло је до промене односа према јеврејској заједници из искључиво пословних разлога. Београдски варошани су протестовали због Јевреја придошлица и тражили да се њихов долазак у Србију ограничи, 9. јула те године Министарство унутрашњих дела обавестило је једном приликом Савет о "великом угњетавању" српских трговаца услед умножавања Јевреја у Србији и заузимања "спољашњих радњи, магаза, кожа, ћурчилука, брашна и проне". Министарство је молило Савет да толике радње Јевреја ограничи и тако притекне у помоћ "свом грађанству".¹⁴⁵

Године 1844. кнез Александар Карађорђевић донео је декрет по којем се Јеврејима ограничавају права: *"Јевреји овдашњи, само староседеоци, са само 10 њихових у разним класама трговине и заната разрађених дућана, у овој Обштини радити и с радњом под ова правила живети можеду, без слободе куповати и имати муљкове и дућане, разве само по једну за фамилију, и то у њиховој махали кућу која само бином, а не земљом притјажетельно њихова бити може"*, (Параграф 44.).¹⁴⁶

Може се рећи да су у овом периоду зачетака модерне српске државности биле донешене прве уредбе овог типа, које су се односиле на јеврејску заједницу, али су биле инспирисане искључиво дневнополитичким разлозима, односно разлозима економске природе. Најрадикалнија уредба донешена је 12. новембра 1846. године у којој је Јеврејима забрањен сваки даљи боравак у унутрашњости земље, као и поседовање непокретности. Њено доношење образложено је тиме "што ји народ не трпи, а друго, што је у политици ослобођења нашег да нема по унутрашњости расе, која нема једнаког интереса с нама за ослобођење."¹⁴⁷

Јевреји се 1856. обраћају кнезу Александру Карађорђевићу и моле да им се дозволи настањивање и ван Београда. На то је Савет дао ово решење: „Да се међу точкама просве Јевреја налази и такове, са које они неумесно моле почем им то и до сад није забрањивано као: по внутресности Србије земаљске производе куповати, децу своју на занате давати и јеснаве уводити, као што ни нигде забрањивано није панађуре земаљске посећивати и на

¹⁴³ *ibid*, стр. 82-83.

¹⁴⁴ Опсирије видети: Лј. Крклјуш, *Правна историја српског народа, друго изменјено издање*, Београд, 2009.

¹⁴⁵ Н. Поповић, *op.cit.*, стр. 17.

¹⁴⁶ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 85.

¹⁴⁷ Н. Поповић, *op.cit.*, стр. 17.

њима трговину и продавања упражњивати“.¹⁴⁸ Јевреји су желели да добију дозволу и могућност за зидање верских објеката, отварање трговина и других радњи, али им то није одобрено. Затим се већина Јевреја настањених у Смедереву, Пожаревцу, Шапцу и другим местима вратила у Београд или одселила из Србије.

Када је реч о привредним активностима, репрезентативан је пример Београда као града са тада највећом јеврејском популацијом и занимањима тадашњих Јевреја. Према званичном попису спроведеном 6. јуна 1856. године у Београду су биле 284 јеврејске породице и 1.506 душа. Изузев 25 до 30 трговаца, Београдски Јевреји били су врло лошег имовног стања. Статус глава породица био је следећи: 85 трговаца, 39 надничара, 16 слугу, 16 кожара, 12 ситничара, 10 самсара, 10 удовица, 9 амала, 8 без занимања, 7 спекуланата, 7 учитеља, 7 чауша, 7 сарафа, 6 бакала, 5 копчара, 3 терзије, 3 крпача, 2 симиције, 2 пиљара, 2 механције, 2 кафеције, 2 умно оболела, 2 grosичара, 2 архирабинера, 1 рабинер, 1 прота, 1 поп, 1 неспособан, 1 мадрацар, 1 серпенција, 1 шнајдер, 1 просјак, 1 клозер, 1 пољташ, 1 калфа, 1 јорганција.¹⁴⁹

Ако говоримо о слободи вероисповести у Кнежевини Србији, она је била прокламована једним посебним законом, Законом о слободи вере. Реч је о Закону од 9. септембра 1853. године.¹⁵⁰ Правитељство је сачинило предлог Закона о слободи вере, који је Савет прихватио 1. септембра, а Кнез потврдио девет дана касније.¹⁵¹

У преамбули, једно вазално правитељство вођено разлозима политичког опортунитета истиче своју намеру, да "саобразно духу столетија и напредку времена у ком живимо, као и примерима, које налазимо у поступању високи дворова, господствујећег и покровителствујућег", олакша и обезбеди уживање религиозних потреба "последователима разних Христијанских вероисповеданија." Потом се у првом члану прокламује слобода вероисповести за припаднике свих "припознатих Христијански, Православну восточну цркву неисповедајући, вероисповеданија". Другим чланом се даје могућност припадницима "поменути Христијанскији вероисповеданија" да уз одобрење државних власти образују црквену општину, чим их буде довољно да могу да издржавају свог "духовног пастира и једну капелу или цркву". У трећем члану стоји, да ће државна власт

¹⁴⁸ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 48.

¹⁴⁹ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 92.

¹⁵⁰ Закон од 9. септембра 1853. године, Сборник закона и уредби и уредбени указа, издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853) књ. VII, Београд, 1854, стр. 78-79.

¹⁵¹ С. Новаковић, *op. cit.*, стр. 17-18, Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан 1804-1918*, Краљево –Крагујевац, 1990, стр. 123.

приликом издавања дозвола за оснивање појединих црквених општина, прописати “услове и правила” о управљању дотичним општинама.¹⁵²

Право на слободу вероисповести је у Кнежевини Србије уживало и кривичноправну заштиту, чак и пре доношења Закона о слободи вере од 9. септембра 1853. године. Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. године, уређујући материју иступа, санкционисао је у посебној глави III (“О преступницима односително на веру и закон”) читав низ дела против вере. Једно од њих се директно односило на слободу вероисповести: “Кои на Веру хули, или кои децу или људе од цркве и од Закона одвраћа, да се подвргне казни строга затвора од 12 до 20 дана.”¹⁵³

Након повратка на власт кнеза Милоша у Србију 1859. поправљен је положај јеврејске заједнице, Указом донетим септембра 1859. на Госпојинској скупштини са основним циљем “да се сваки становник ове земље без разлике вере и народности може настанити где жели и да се може занимати занатом и трговином како хоће”.¹⁵⁴ Кнез Милош Обреновић је сматрао да сви његови поданици треба да уживају исте грађанске слободе, те је упркос потпуно супротним одлукама Народне скупштине 26.09.1859. године донео следећи Указ: *Желећи да сви грађани србски без разлике вере и народности, буду учасници у слободи, која је за сваку радњу и занимање у Србији изречена, нашао сам се побуђен Указом овим поручити Попечитељству Внутрени дела да оно све што би овој жељи мојој противно постојало за укинуто сматра, и по томе настојава да никакви поданик Србски био он које му драго вере и народности, не буде ограничен у слободи сваковрсне радње и занимања.* Овај Указ довео је веома брзо до настањивања јеврејског живља по унутрашњости Србије. Власти нису могле то да им забране док је Милош Обреновић био жив, но стари Кнез је преминуо већ 14.9.1860. године. Непуну годину дана од обљављивања Указа.¹⁵⁵

Слобода вероисповести такође је била гарантована и штићена Кривичним закоником. Доношењем Казнителног законика за Књажество Србију 29. марта 1860. године престао је да важи Казнителни законик за полицајне преступке, а тиме и пропис параграфа 21. којим се штитила слобода вероисповести. Преступ против слободе вероисповести из параграфа 207.

¹⁵² Закон од 9. септембра 1853, СборникЪ закона’ и уредби’, књ. VII, стр. 78-79.

¹⁵³ Чл. 21. *Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850*, СборникЪ закона’ и уредби’ и урдбениИ’ указа, издани у Књаjestву Србији, књ. V, Београд, 1853, стр. 134.

¹⁵⁴ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 18.

¹⁵⁵ Ж. Лебл, *До коначног решења Јевреји у Србији*, Београд, 2002, стр. 6.

тачка 1. КЗ Србије постојао је када "ко, јавно, усмено или писмено на Бога или на чију му драго веру хули, или јавно исмејава чије му драго вере начин и обичаје слављења Бога."¹⁵⁶

У тачки 2. овог параграфа санкционисан је други облик истог преступа, који се састојао у томе да "ко делом смеће упражњавање чијих му драго у Србији дозвољених обреда верозаконих, или с образима светих, или с другим служби божијој посвећеним стварима на безчестећи и презрителни начин поступа и обесвећава их."¹⁵⁷ За оба модалитета преступа против слободе вероисповести била је забрањена казна затвора од три месеца до три године. За дело из тачке 1. тражило се "само да је јавно, а негледа се да ли је хулитељ оне вере коју хули или не".¹⁵⁸ Такође, ирелевантна је намера учиниоца, јер се "негледа ни да ли је он ишао на то да другу веру вређа или је имао намеру да другу веру презрењу и подсмеху изложи, довољно је да је знао да оно што чини није дозвољено."¹⁵⁹ За разлику од тачке 1. у којој су санкционисани вербални акти против права на слободу вероисповести, у тачки 2. се тражи да учинилац " делом смета вршење у Србији дозвољених обреда верозаконских."¹⁶⁰ Осим тога, обесвећавање црквених сасуда "може се и тајно догодити и као таково казним је без да се тражи јавност."¹⁶¹

По коментатору Казнителног законика постоји још једна разлика између тачака 1. и 2. параграфа 207. Она се састоји у томе што "точка под 1. обухвата све вере уобште," док "точка под 2. односи се на упражњавање верозакони обреда и ограничава се само на оне вере и обреде који су у Србији дозвољени."¹⁶² Казнителни законик је осим преступа, предвидео и један иступ против слободе вероисповести. У глави четрдесетој (" О иступлењима противу вере, нравствености и благих обичаја") параграф 365. тачка 1. стоји: " ко чију му драго веру хули и ружи, или исмејава чију му драго веру начин и обичаје слављења Бога."¹⁶³ Разлика између овог дела и преступа из параграфа 207. тачка 1. је у томе " што се тамо јавност тражи, а овде не."¹⁶⁴

¹⁵⁶ Чл. 207. тач. 1, *Казнителни законик за Књажество Србију* од 29. марта 1860, Збирка закона Краљевине Србије, стр.

126.

¹⁵⁷ Чл. 207. тач. 2, *ibid.*

¹⁵⁸ Ђ. Д. Ценић, *Објашњење Казнителног законика за Књажество Србију*, Београд, 1866, стр. 614.

¹⁵⁹ *ibid.*, стр. 614.

¹⁶⁰ *Казнителни законик за Књажество Србију*, Збирка закона Краљевине Србије, стр. 126.

¹⁶¹ Ђ. Д. Ценић, *op. cit.*, стр. 615.

¹⁶² *ibid.*, стр. 614.

¹⁶³ Чл. 365. тач.1, *Казнителни законик*, стр. 218.

¹⁶⁴ Ђ. Д. Ценић, *op. cit.*, стр. 896.

По доласку на власт кнеза Михаила Обреновића (1860-1868.) дошло је до промена односа према јеврејској заједници, а касније и захтева да се обнови Указ из 1846. године. Кнез Михаило није могао да се одупре посланицима Народне скупштине, који су захтевали укидање Милошевог Указа и повратак на старо стање. Јевреји су још пре званичне одлуке о укидању били протерани у уске оквире београдског шанца. Званична одлука о томе донета је годину дана касније Указом Кнеза Михаила Обреновића:¹⁶⁵

По предлогу „Малогоспоинске народне скупштине од 13.09.1859. године о настањивању Евреја по унутрашњости Србије и по саслушаном мненију Попечитељство Внутрених Дела и финансије, ја сам сагласно са Државним Советом од 2. тек. мес. Но. 2243 решио и решавам што иде:

1. да се сви они Евреји, србски поданици, који су се услед Указа Књажевског од 26. Септемврија 1858. године, В, Но. 4417, па да 28. фебруара ове године, као дана када је Попечитељство финансије распису који је на Закону основан, настањивање Евреја по унутрашњости Србије забранило, настанили у унутрашњости исте, и одпочели за себе какову самосталну радњу, остаје и даље само у оном месту у уживању тога стеченог и наведеним Указом додатог им права на упражњавање радње и трговине.

2. Но уколико који од ови у унутрашњости Србије настањени и самосталном радњом занимајући се Евреја, није досад радњу са мануфактурним фабрикатом, тако названим меким, као и Колонијаним еспапом, отворио, томе да се не дозволи ни убудуће такову у унутрашњости отварати. Исто тако да се не дозволи ни другима у унутрашњости Србије настањеним Еврејима другу дућанску радњу отварати, у колико до сада ма какву такову, као самостално нису отварали.

3. Ово право настањена Евреја у унутрашњости Србије и упражњавању радње по напред изложеном, да се ограничи само на личност они до 28. фебруара тек.год у унутрашњости Србије настањени и у упражњавању самосталне дућанске радње наодећи се Евреја, са искљученијем њиови наследника.

4. Поче, поменути горе Указ говори само о: "слободи упражњавања сваковрсне радње и трговине": то и да се права у речи стојећи Евреја сведу чисто на овај круг. Па како се из акта Попечитељства финансије о овој ствари види, да су неки од Евреја у унутрашњости Србије куће и друга непокретна добра покуповали, на шта им исти Указ не даје права: то да се они у унутрашњости Србије настањени Евреји сведу у овом обзиру на највише решеније од 30. Октовра 1856. године."¹⁶⁶

¹⁶⁵ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 6-7.

¹⁶⁶ *ibid*, стр. 7.

Исте године под утисцима антијеврејске кампање вођене пре свега кроз новине "Световид", као и кроз утицај трговачког српског слоја, Савет доноси Наредбу према којој се из унутрашњости Србије има "изгонити 60 јеврејских породица".¹⁶⁷

Треба навести и позитиван пример из периода друге владавине кнеза Михаила, а то је први српски закон о модерној влади. Устројеније централне државне управе од 10. марта 1862. године, предвидело је седам министарстава, а једно од три новообразована министарства било је и "Министерство Просвете и црквених дела".¹⁶⁸ Овај закон омогућио је у каснијим годинама стварање предуслова за пуну афирмацију свих верских заједница, као и свестранију сарадњу између верских заједница и бољи квалитет образовања. После убиства кнеза Михаила (1868), намесништво је вршило кнежевску власт у име малолетног кнеза Милана. Тада су се неки министри залагали у Скупштини за равноправност Јевреја, али су на крају ипак остали на снази закони о ограничавању права од 1856 - 1861. године. Ни интервенција заступника влада Енглеске, Француске и Аустрије није успела да ма шта помогне, сем што су престала гоњења јевреја.¹⁶⁹

Тек за време владавине Милана Обреновића (1868-1889) долази до пуне афирмације јеврејске заједнице у српском друштву, посебно кроз одредбе Устава из 1869. године и касније кроз политичке догађаје на Берлинском конгресу. Јевреји у оно време нису служили у војсци. По турским законима, војска се борила за превласт ислама, и доследно томе начелу, војник је могао бити само правоверни муслиман. Немуслиманско становништво турске царевине плаћало је харач за сваког мушкарца, као откупнину од војне службе. Ту таксу плаћали су и Срби православни као и Јевреји. У Кнежевини Србији, оружане снаге у настајању, такође нису обухватале јеврејску популацију. Ступањем на снагу устава од 1869. године власти су добиле налог да се у смислу тачке 35. Устава регрутују и Јевреји у српску војску. Јевреји у Србији, и иначе искрено привржени својој отаџбини, прихватили су ово наређење као свету дужност, која се има добровољно извршити. Јевреји су утолико радосније ступали у српску војску, што су им увиђавне власти пружале могућност да се и у војсци могу хранити сходно својим верским прописима, и што им је стављена у изглед еманципација и равноправност са српским становништвом.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 18.

¹⁶⁸ Чл. 2. *Устројеније централне државне управе, Зборник закона и уредби издани у Књажевству Србији, књ.ХV*, Београд, 1863, стр. 60.

¹⁶⁹ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 49.

¹⁷⁰ *ibid*, стр. 50.

У овом периоду осим побољшања статуса јеврејске заједнице било је и негативних примера протеривања по Закону из 1861. године. Навешћемо пример протеривања Јевреја из Смедерева од 09.06.1876 године. По жалби трговачких еснафа од 13.4.1876, а у вези полицијске наредбе од 16.4.1876, бр.4731/166 и на основу жалбе поднесене Општини од 12.5.1876. од стране многих становника Смедерева, како против нових јеврејских досељеника у овом граду, тако и оних који су тамо настањени упркос постојећих закона (види Закон од 4.11.1861, бр.2244), општина Смедерева је својим актом бр. 1689 издала наредбу да сви Јевреји без изузетка, који де јуре не поседују право настањивања у Смедереву, морају напустити град. Јевреји који су доказали да су живели у Смедереву 28.2.1861, који су отада тамо живели и који према томе уживају право да тамо станују су следећи: Алтарас Јаков, Барух Мајер, Хезкија Саломон, Јосифовић Исак, Коен Михаел. Међутим, ово право које им је додељено чланом 3 Закона од 4.11.1861. је искључиво лично и није преносиво на њихове наследнике. Према образложењима објављеним у рапорту од 12.5.1876. под бр. 1689. у вези Закона од 4.11.1861. бр. 2244, Градска општина у Смедереву (претседник општине Гаврило Ј. Чупић) прогласила је 9.6.1876. следећу наредбу. Сви Јевреји који су се настанили у Смедереву противно закону треба да напусте овај град и не могу се настанити нигде осим у Београду. Убудуће, уколико се не опозове поменути закон, ниједан Јеврејин, био он српски или страни поданик, не сме се настанити у Смедереву; у противну он ће од стране власти бити враћен у Београд. Јевреји настањени у Смедереву противно закону, а који по текућем закону морају отићи у Београд тренутно су следећи: Алкалај Самуел, Амар Израел, Бенцион Израел, Цимберг Мориц, Хасон Јосеф, Конфино Аврам, Леви Давид, Мешулам Рафаел, Нисим Исак, Озмо Рафаел, Зунана Јосеф.¹⁷¹

Иако економски живот Јевреја у Србији XIX века по много чему није био лак, њихов културни и верски живот ипак се доста добро и плодно развијао. Јеврејски одсек у кнежевој штампарији радио је доста марљиво под надзором Хајим Давича. У јеврејским школама изучавала се понајвише, готово искључиво, јеврејска књижевност. Породични живот био је примеран. О породичним светковинама узимало је цело јеврејство онога краја учешћа, а тако исто приликом смрти.¹⁷² Године 1890. налази се Београду и унутарашњости Србије око 5.000 Јевреја. Краљ Милан сачувао је добро мишљење о својим Јеврејима за све време своје владавине и то мишљење исказао је у више прилика. Он је оценио и познавао вредност

¹⁷¹ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 252.

¹⁷² *ibid*, стр. 49.

својих Јевреја. Многи угледни Јевреји онога времена бивали су позивани у Двор и били одликовани високим орденима.¹⁷³

Кључна година везана за положај јеврејске заједнице у Србији била је 1878. година и Берлински конгрес. Берлински Конгрес, који је међу осталим својим тековинама узаконио равноправност Јевреја у новим независним балканским државама, бавио се и тим питањем у Србији. Српски делегат на Конгресу, Јован Ристић, тадашњи министар иностраних послова посла је Кнезу Милану извештај следеће садржине:¹⁷⁴ „Конгрес решио признати независност Србије, ако она прогласи потпуну једнакост свих вера, дакле да дигне ограничења за Јевреје. Моје је мњење, да треба дати ту изјаву, ако Књаз одобри и влада пристане“. Књаз Милан је на то изјавио: „Што се мене тиче, мислим да је изван дискусије да изјавимо готовост прогласити потпуну једнакост вера...“. Након тога Ристић је упутио меморандум председнику Конгреса са изјавом: „да ће Српска влада прихватити прву прилику да законским путем поништи и последње ограничење које се тиче Јевреја, те да их потпуно изравна са свима њиховим суграђанима других вера“.

Текст Берлинског уговора указивао је на то да „ни за једно лице у Србији разлика у верској опредељености или конфесији не сме бити повод за искљученост или немогућност у погледу уживања грађанских или политичких права, рада у јавним службама, обављања јавних функција и указивања почести, као ни у погледу обављања разних професија и делатности, у било ком месту. Слобода и видно практиковање свих облика исповедања вере обезбедиће се свим домаћим лицима у Србији, као и странцима, и неће бити никаквих препрека у погледу хијерархијске организације различитих заједница нити у погледу њихових односа с њиховим духовним поглаварима. Шта више у овој земљи по признању и самих Јевреја убрзо је завладао дух потпуне верске трпеливости и широкогрудно схватање начела демократије, слободе и равноправности без обзира на порекло и верску припадност. Формалност око признања потпуне равноправности Јевреја испуњена је доношењем слободоумног Устава од 1888. године. Противу уставом зајамчене једнакости није се више појавила никаква опозиција“.¹⁷⁵

Пошто је у овом раду више пута истакнут значај Берлинског конгреса за друштвени положај Јевреја, 1878. година, односно пописи пре и после 1878. године, узети су као референтни период за сагледавање социодемографских карактеристика Јеврејске заједнице,

¹⁷³ *ibid*, стр. 51.

¹⁷⁴ *Ibid*.

¹⁷⁵ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 51.

а на основу упоређивања званичне статистике и статистике јеврејске заједнице из тог периода.

У то време почели су се правити и веродостојнији пописи, по статистичким правилима примењиваним у Европи. Први такав поузданији попис извршен је у Србији 1866. године. Битно је истаћи да у претходних девет пописа вршених од 1820, нису посебно пописивани припадници јеврејског народа, у 60-тим годинама XIX века, Јевреји су настањивали готово искључиво Београд, и њихов број кретао се око 1.200, односно око 5% укупног београдског становништва.¹⁷⁶

Као полазни основ за анализу социодемографских карактеристика јеврејске заједнице узет је Државопис Србије из 1869. године, чији је издавач статистичко одељење Министарства финансија, које је у себи садржало попис људства у Србији по вероисповести.

Према Државопису Србије, 1833. године било је 673.632 хришћана, а 4.560 нехришћана, укупно становништво износило је 678.192 становника, док је 1865. године било 1.178.645 хришћана, 6.430 нехришћана.¹⁷⁷ У попису је наведено да су сви хришћани стављени збирно, као и нехришћани, док ће се за Јевреје и муслимане попис радити опет, али биће одвојени.¹⁷⁸

У изводима из пописа, може се видети класификација на хришћане и нехришћане, односно преглед напредовања становништва Србије за период 1833. до 1868. године. Године 1868. у Србији живело 1. 247. 843 хришћанина и 6.660 нехришћана, укупно 1.254.503 становника.¹⁷⁹

Према попису становништва из 1874. године, укупан број Јевреја износио је 2049, мушкараца је било 1048, а жена 1001¹⁸⁰, док је укупан број становника Србије према главном попису људства износио 695.887.¹⁸¹

Попис извршен 1874. године, региструје у Србији 2049 Јевреја, од чега у Београду 1.754 душа. У Србији је њихов број по окрузума био следећи: нишки - 136; шабачки - 83; смедеревски - 45; ваљевски - 12; крагујевачки - 9; чачански - 4; јагодински - 3; књажевачки - 2; крајински -1.¹⁸²

¹⁷⁶ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 20.

¹⁷⁷ Министарство финансија. *Државопис Србије, трећа свеска*, статистичко одељење Министарства финансија, Београд, 1869, стр. 107.

¹⁷⁸ *ibid*

¹⁷⁹ *ibid*

¹⁸⁰ Министарство финансија. *Државопис Србије, свеска 9., статистичко одељење Министарства финансија*, Београд, 1879, стр. 151.

¹⁸¹ Министарство финансија, *op. cit.*, стр. 146

¹⁸² Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 20.

Након Берлинског конгреса 1878. године Србија је територијално проширена и прикључени су јој Ниш, Лесковац, Пирот и Прокупље, па је у анализу демографске структуре било неопходно узети у обзир и ту чињеницу, тако да је 1879. године укупан број становника Јевреја, повећан за још 1443 припадника.¹⁸³

Подаци из пописа извршеног 1884. године указују на значајан прилив Јевреја. Попис бележи 4.160 Јевреја у Србији, од тога 2.177 у Београду. У Београду се тако њихов број за протеклу деценију увећао за четвртину (24%). У нишком округу, који се у међувремену територијално проширио, њихов број се уседмостручио и достигао цифру од 1.036 јеврејских житеља.¹⁸⁴ Овај пораст може се објаснити територијалним проширењима Србије након Берлинског конгреса.

Према овом попису људства Краљевине Србије, у категорији „варошко становништво по вери“ истиче се да јеврејско становништво чини 1.76 % укупног варошког становништва Краљевине Србије, као и да Мојсијеваца има доста у Нишу и Пироту. Када се посматрају нови окрузи у односу на старе, проценат је 2.54% у новим, док је у старим 1.52% становништва јеврејске вероисповести. Процент сеоског становништва јеврејске вероисповести је изузетно низак и чини 0.03% укупног становништва Краљевине Србије. На 1000 мушких становника јеврејске вероисповести, у новим окрузима је долазило 500 жена.¹⁸⁵

Укупан проценат становништва јеврејске вероисповести у Краљевини Србији је 0.22%. Док је проценат јеврејског становништва највиши у Београдском округу 6.14%. Број становника јеврејске народности, износио је у варошима 4.109, у селима 18, што укупно износи 4.127.¹⁸⁶

Према статистици држава Балканског полуострва, такође се може видети да је Јевреја варошких становника 1884. године било 4.109, а сеоских 18, укупно 4.127, такође се приказују подаци за остале народности.¹⁸⁷

У деценијама пред Први светски рат задржала се тенденција пораста броја јеврејског становништва у Краљевини, започета 70-их и 80-их година XIX века. Попис од децембра 1890. године бележи да је тада у Србији живело 2.161.961 становника, од чега 4.652 Јевреја, а

¹⁸³ Видети: *Државопис Србије, свеска XI*, Београд 1882. године.

¹⁸⁴ Н. Поповић, *op.cit.*, стр. 21.

¹⁸⁵ Министарство народне привреде. *Државопис Србије - попис становништва у Краљевини Србији 1884., свеска 16*, статистичко одељење, Београд, 1889.

¹⁸⁶ *Ibid.*

¹⁸⁷ Краљевско-српско Министарство Војно, *Статистика држава Балканског полуострва*, Београд, 1890.

тек 26 у србијанским селима. Београд је био боравиште 2.729 Јевреја, што је чинило 5.03% престоничког становништва (укупно у Београду је живело 54.249 становника).¹⁸⁸

Када је реч о укупном степену криминалитета и код Јеврејских грађана, може се видети да је био изузетно низак, рецимо 1891. године од укупно извршених 3.448 кривичних дела, 3 су извршена од стране Јевреја, што чини њихово учешће од 0,09% у свим извршеним кривичним делима, док је 1896. године укупан број кривичних дела смањен на 2.834, а број извршилаца Јевреја износио је 6, што чини 0,22% учешћа Јевреја у укупном криминалитету Краљевине Србије. Подаци о степену криминалитета приказани су за период 1891.-1896. године.¹⁸⁹

Посматрајући језичке карактеристике јеврејске заједнице, може се уочити да је 1895. године доминантан језик Јевреја Краљевине Србије био шпански. Од укупног броја 5.048 становника Јевреја, 4.056 је говорило тим језиком, док је српски у употреби користио само 141 становник. Већ 1900. године, од укупног броја 5.729, српским језиком говорило 2.636 Јевреја.¹⁹⁰

По овим подацима може се видети да су Јевреји доминантно говорили Шпански и Немачки, да су се за пет година прилагодили и да их је скоро 50% говорило српски језик. Овде није реч о србијанизацији, већ мислим да је пре реч о образованости и доброј адаптацији на домаће услове. Рецимо, може се видети да Српска православна црква није била агресивна у превођењу на православље. У десетогодишњем периоду од 1899-1908. године, само 68 Јевреја прешло је у православље, а рецимо 1900. године је у Србији било 5.729¹⁹¹ Јевреја, што значи да је на годишњем нивоу мало више од 0,10% прелазило у православље. У погледу верске структуре Краљевине, Јевреји су заузимали четврто место по бројности. Највише је било православаца 2.460.515, мухамеданаца 11.689, затим католика 10.423 и 5.729 мојсијеваца.¹⁹²

Ако се посматра јеврејско становништво по окрузима и вери 1900. године, може се видети да је највише Јевреја било у Београду 3.730, затим следећи је Нишки округ 808, у Подринском 325, Пиротском 222, Врањском 159. У родној структури, било је 2.897 мушких и 2.832 женских становника, по варошима 5.726, по селима само 3, што такође потврђује тезу да је јеврејска заједница углавном насељавала урбане средине док је укупан број јеврејских

¹⁸⁸ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 23.

¹⁸⁹ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 170.

¹⁹⁰ *ibid.*, стр. 169.

¹⁹¹ *Ibid.*

¹⁹² Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књига пета 1900., Београд, 1904.

становника износио 5.729.¹⁹³ Када је реч о писмености, од укупног броја 5.729 Јевреја, писмених варошана и сељана било је 3.311, док је од укупног броја 2.492.882 становника тадашње Краљевине Србије, писмених било 423.433.¹⁹⁴ Док су у процентима у односу на остале становнике Краљевине, са 56,99% писмених од укупног броја, Јевреји били најобразованији.¹⁹⁵

Последњи попис извршен пред Први светски рат 1910. године, показује да се проценат Јевреја у укупном броју становника Краљевине задржао на нивоу од 0,2%. У Србији која је те године бројала 2.911.701 становника, Јевреја је било 5.997, од чега у Београду 4.192, или 4,66% од 89.876 становника престонице.¹⁹⁶

У ратовима Краљевине Србије за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године активно учешће узело је преко 600 Јевреја, од којих је 150 пало на бојном пољу или подлегло у разним епидемијама. Потпоручник Моша Амар, погинуо је и био сахрањен 1912. године код Урошевца на месту које и данас носи назив "Амаров брег", док је у Скопљу једна улица тада добила његово име.¹⁹⁷ Од тог периода може се условно рећи да креће златно доба јеврејске заједнице, у правном, грађанском, економском и сваком другом погледу, које је трајало до друге половине 30-тих година.

¹⁹³ Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књига десета. Београд, 1905.

¹⁹⁴ Управа државне статистике. *op. cit.*, стр.84.

¹⁹⁵ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 169.

¹⁹⁶ Н. Поповић, *op.cit.*, стр. 23.

¹⁹⁷ *Ibid.*

2.3. Друштвене и демографске карактеристике јеврејске заједнице у Краљевини СХС и Краљевини Југославији

У новоформираној држави СХС били су створени и услови за опстајање и развитак јеврејске заједнице, а у вези с тим, и јединствене јеврејске организације, која би обједињавала рад јеврејских заједница. На челу јеврејске заједнице стајала је организација Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије. Савез је има кључну улогу у борби за остваривање пуних грађанских права и слобода Јевреја, а посебно у сузбијању извесних антисемитских испада, који су се јавили првих година по оснивању државе СХС, у условима велике кризе, као и у годинама пред Други светски рат.

Овакав приступ и анализа ширег друштвеног контекста, демографских, економских и карактеристика друштвеног живота јеврејске заједнице у Краљевини СХС и касније Краљевини Југославији помоћи ће у разматрању друштвених и политичких механизма који су довели до доношења антисемитске легислативе, како у Краљевини, тако и широм тадашње Европе, као и њихових негативних импликација на положај јеврејске заједнице.

Значајно је поменути да је демографска слика Јевреја у свету и Европи пред Други Светски рат била следећа: у међуратном раздобљу у свету број Јевреја кретао се између 13 и 14 милиона, од чега је само у Европи живело 10 милиона.¹⁹⁸ Године 1933. у Европи је живело око 9,5 милиона Јевреја, који су чинили 1,7% укупног европског становништва. Овај број представља више од 60 одсто јеврејске популације у свету, која је у то време процењена на 15,3 милиона. Већина Јевреја у предратној Европи боравила је у источној Европи. Највеће јеврејске заједнице у овој области били су у Пољској, са око 3.000.000 Јевреја (9,5%); европски део Совјетског Савеза са 2.525.000 (3,4%) и Румунија са 756.000 (4,2%). Јеврејско становништво у три балтичке земље износило је 255.000: 95.600 у Летонији, у Литванији 155.000 и 4.560 у Естонији. Јевреји чине 4,9%, 7,6%, и 0,4% становништва сваке земље, односно око 5% од укупног становништва у региону. У предратној централној Европи, највећи јеврејска заједница је била у Немачкој, са око 500.000 чланова (0,75% од укупног становништва). Одмах иза је била Мађарска са 445.000 (5,1%), затим, Чехословачка са 357.000 (2,4%) и Аустрија са 191.000, од којих је већина боравила у главном граду Бечу (2,8%). У западној Европи највећа јеврејска заједница била је у Великој Британији, са 300.000 Јевреја (0,65%), Француска са 250.000 (0,6%) и Холандија са 156.000 (1,8%).

¹⁹⁸ Жидов, бр. 2, 1. X 1917.

Поред тога, 60.000 Јевреја (0,7%) је живео у Белгији, 4.000 (0,02%) у Шпанији, а 1.200 (0,02%) у Португалу. 16.000 Јевреја живело је у Скандинавији, укључујући 6.700 (0,11%) у Шведској, 5.700 (0,15%) у Данској, 1.800 (0,05%) у Финској, и 1.400 (0,05%) у Норвешкој. У јужној Европи, Грчка је имала највећу јеврејску популацију, са око 73.000 Јевреја (1,2%). Према овим подацима било је и значајне јеврејске заједнице у Југославији (68.000, или 0,49%), Италији (48.000, или 0,11%), и Бугарској (48.500, или 0,8%). 200 Јевреја (0,02%) живело у Албанији.¹⁹⁹

Када је реч о демографским обележјима јеврејске заједнице у Краљевини СХС и касније у Краљевини Југославији, треба истаћи да су: "непосредно после стварања југословенске државе сами Јевреји рачунали да их у новој држави живи 120.000 или чак 130.000."²⁰⁰

Први југословенски попис становништва 31. јануара 1921. забележио је на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 12.017.323 становника. Пописано је присутно (*de facto*) становништво. Због накнадних корекција државних граница које су уследиле након Мировне конференције у Паризу и билатералних међународних споразума и мировних уговора, површина државне територије је смањена са 248.987 km² на 247.542 km², што је условило и смањење укупног броја становника на 11.984.911 (-32.412) у односу на претходне резултате пописа 1921. чији су дефинитивни резултати објављени тек 1932. године. Према првом попису становништва у Краљевини СХС 1921. године, од укупно 12.017.323 становника њих 64.159 (или 64.746), односно 0,53% били су Јевреји. У Министарству вера из исте године према попису грађана по вероисповести број Јевреја био је нешто мањи, 64.098. По новом попису, извршеном 1931. године, у Краљевини Југославији живело је укупно 68.405 Јевреја, или 0,49% од укупно 13.934.038 становника.²⁰¹

Укупан број Јевреја у Југославији износио је 68.405 лица, дакле мање од 0,5% укупног становништва, јеврејских 18.219 породица су овакве социјалне структуре: земљорадника 454, радника свих врста 4.160, занатлија и трговаца 7.898, приватних, државних и самоуправних

¹⁹⁹ Јевреји у свету; преузето 22.01.2015. <http://www.usmmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005161>

²⁰⁰ *Židov*, бр.2-3, 12. јануар 1920, стр. 9-12; *ibid.*, бр.29-30, 10. новембар 1920, стр. 3. "Јеврејски Народни фонд", Јеврејски гласник, бр.8, 22. фебруар 1921, стр. 6. Овде је наведено да у Југославији живи 118.000 Јевреја. *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knjiga I (1921-1930), Beograd-Zagreb, 1986, стр. 53.

²⁰¹ В. Petranovic, *op. cit.*, стр. 41; *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1921, стр. 2-3; Н. Р. Freidenreich, *op. cit.*, стр. 58; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd, 1938, VI-XII; *Die Gliederung der Bevoelkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Mutterschprache und Konfession nach den unveroeffentlichen Angaben der Zaehlung von 1931*, Wien, 1943, pg. 10.

чиновника и службеника 3.910. слободне професије (лекара, новинара, адвоката, апотекара и сл.) 1.488, власника великих банкарских, индустријских и трговачких предузећа 309.²⁰²

У делу Дринске бановине који је обухватао подручје данашње Србије било их је 158, делу Вардарске 101, делу Зетске 398, Моравску бановину настањивало је 586, а Дунавску 18.518 (од чега 18.235 северно од Дунава). На подручју Управе града Београда регистровано је 8.936 Јевреја.²⁰³ На подручју Београда број Јевреја у међуратном периоду био је удвостручен - од 4.844, колико их је било 1921. до 10.388 душа 1939. године. На подручју Баната, Бачке и Барање бројно стање се кретало око 18.000 и било је у овом периоду у мањем паду.²⁰⁴ У унутрашњости Србије, јужно од Дунава (без подручја града Београда) живело је тек нешто преко 1.000 Јевреја.²⁰⁵

Евидентан природни прираштај Јевреја у међуратној Краљевини био је далеко мањи у односу на прираштај осталог становништва. Од 1921. до 1939. године укупан број становника Краљевине увећао се од 12.017.323 на 15.700.000, дакле за 30%, док се број Јевреја увећао тек за нешто више од 10% (од 64.159 на 71.343).²⁰⁶

Иако је број Јевреја за десет година порастао за 4.246, односно за 6,62%, учешће Јевреја у укупном броју становника лагано је опадало због преко два пута нижег природног прираштаја у односу на остало становништво.²⁰⁷ Међутим, према статистичким подацима, добијеним анкетом коју је спровео Савез рабина Југославије 1924. године, број Јевреја је износио 73.266, тј. око 9.000 више него што је наведено у раније поменутих државним статистичким подацима, што су значајна бројчана одступања.²⁰⁸

Према евиденцији Савеза јеврејских општина из 1933. године, тада је у Југославији живело укупно нешто преко 75.000 јеврејских душа док је у Савезу било укупно 109 организованих општина.²⁰⁹ Према Јеврејском народном календару, у Савезу је 1937/1938. било 107 општина са 69.214 чланова, 1938/1939. 109 општина са 68.374 чланова, 1939/1940. 105 општина са 67.119 чланова и 1940/1941. 105 општина са 67.347 чланова. Свих ових година број ортодоксних општина био је исти, 12, као и број њихових чланова, 2.865. Према

²⁰² Е.Б. Гајић, *Југославија и јеврејски проблем*, Београд, 1938, стр. 60-61.

²⁰³ *Дефинитивни резултати пописа становништва* од 31.03.1931., књ. 2, Београд, 1938.

²⁰⁴ *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС* од 31. јануара 1921. године, Сарајево, 1921.

²⁰⁵ *Дефинитивни резултати пописа становништва* од 31.03.1931., књ. 2, Београд, 1938.

²⁰⁶ Н. Р. Freidenreich, *The Yews of Yugoslavia*, Philadelphia, 1979. pg. 58.

²⁰⁷ Е. Mosbacher, "Jugoslovenski Jevreji u svetlosti statistike", *Jevrejski narodni kalendar 5701,1940/41*, VI godište, str. 126-127.

²⁰⁸ *Јеврејски алманах за 5686. годину (1925)*, стр. 286.

²⁰⁹ И. Кон, "Најважнији моменти у раду Савеза јеврејских вероисповедних општина од његовог оснивања до данас", Гласник Савеза јеврејских вероисповедних општина, бр.1, 1.април 1933, стр. 14.

овој евиденцији, у Југославији је 1937/1938. живело 72.079 Јевреја, 1938/1939. године 71.239, 1939/1940. године 69.984 и 1940/1941. године 67.247 Јевреја.²¹⁰

Међутим, прецизно утврђивање статистичких података о Јеврејима у међуратном раздобљу повезано је са низом потешкоћа. Администрације јеврејских општина нису располагале прецизном евиденцијом. На ту појаву утицали су разни фактори. Посебан проблем је присуство многобројних Јевреја - европских емиграната, после 1933. године. Поједине јеврејске општине укључивале су емигранте у бројно стање домаћих Јевреја, а поједине то нису чиниле.²¹¹

Подаци државне статистике, због честих промена у административном уређењу међуратне Краљевине, увелико отежавају прецизну компаративну обраду података. Присутна је и очигледна неподударност података између државне и статистике јеврејских институција. Тако нпр. државна статистика тек крајем 30-тих година констатује преко 70.000 Јевреја у Краљевини, док према анкети коју је извршио Савез Рабина 1924. године у Краљевини СХС тада живи 73.266 Јевреја.²¹²

Према подацима Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије, у 1940. години је било 66.843 Јевреја.²¹³ Међутим, у чланку "Југословенски Јевреји у светлости статистике", др Едуарда Мосбахера наводи се, да је те године било 71.347 Јевреја.²¹⁴

Броја чланова појединих јеврејских општина у целој Краљевини може се анализирати и према јеврејском народном календару за годину 1938-39, који је сачинио г. Давид Леви секретар Савеза Јеврејских вероисповедних општина у Београду.²¹⁵

Према овој класификацији, општина је бројала у свом саставу 109 учлањених општина са укупно 68.874 верних, а Удружење ортодоксних јеврејских вероисповедних општина 12 општина са 2.863 верника што сачињава свега у оба Савеза заједно 71.239 Јевреја.²¹⁶

Може се видети да је велики број Јевреја боравио у урбаним срединама, највише у Београду и Панчеву, где их је било 8.936, а укупан број становника износио је 288.938. Други велики градски центри Јевреја били су Загреб 8.702 и Сарајево 7.726.²¹⁷

²¹⁰ *Jevrejski narodni kalendar 5698, 1937/38*, III godište, 157-160; *isto, 5699, 1938/39*, IV godište, str. 149-152; *ibid, 5700, 1939/40*, V godište, str. 154-157; *ibid., 5701, 1940/41*, VI godište, str. 185-188.

²¹¹ Д. Перера, *Неки статистички подаци о Јеврејима у Југославији у периоду 1938-1965*. године, Јеврејски алманах (1963/64), стр. 135.

²¹² Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 26.

²¹³ "Jevrejski narodni kalendar za 5701. g. (1940—1941)",

²¹⁴ Е. Mosbacher, "Jugoslovenski Jevreji u svetlosti statistike", *Jevrejski narodni kalendar 5701, 1940/41*, VI. godište.

²¹⁵ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 112.

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ Е.Б. Гајић, *Југославија и јеврејски проблем*, Београд 1938.

Значајно је погледати и распоред јеврејског становништва у покрајинама и окрузима пред Други светски рат, у коме се види да је највише Јевреја било у Хрватској, Славонији и Срему око 25.000, затим у Бачкој и Барањи око 16.000, у Босни и Херцеговини око 14.500 и у Србији око 12.500.²¹⁸

Јаша Романо је довео у питање укупан број Јевреја 1941. године коме би за основу служила евиденција Савеза јеврејских општина. То је образложио чињеницом да општинску чланарину нису плаћали сиромашни, а и сви Јевреји нису били чланови општина. Он није прихватио ни Мосбахеров прорачун, већ је сам дошао до прорачуна да је у Југославији уочи рата живело укупно 82.242, или приближно око 82.000 Јевреја који су били организовани у 117 општина.²¹⁹ Мању цифру од око 80.000 Јевреја (уз могућу грешку од 5% навише или наниже) прихватио је Холм Зундхаусен.²²⁰

Узимајући у обзир наведене разлике у прорачунима, могу се сумирати наведени статистички подаци из званичних евиденција и истаћи да је године 1868. у Србије живело 1.247.843 хришћанина и 6.660 нехришћана, укупно 1.254.503. У попису је наведено да су сви хришћани стављени збирно, као и нехришћани, где се као пример наводе Јевреји и Муслимани.²²¹

Године 1874. у Србији је живело 2.049 Јевреја, 1.001 мушкарац и 1.048 жена.²²² Након Берлинског конгреса 1878. године и проширења Србије за општине Ниш, Лесковац, Пирот, Прокупље, број Јевреја се 1879. године повећао за још 1443 становника.²²³

Године 1884. у Србији је живело 4.127 Јевреја,²²⁴ а 1900. године 5.729.²²⁵ Пред Балканске ратове, по редовном попису од 1910. године у Србији је живело 4.192 Јевреја.²²⁶

Стварањем заједничке државе овај број је знатно увећан, али у односу на укупан број становника и бројност других националних мањина опет је био занемарљив. По попису од 1921. године у Краљевини СХС живело је 64.746 Јевреја, док је тај број у Србији износио

²¹⁸ Ј. Романо, Јевреји Југославије 1941 - 1945. жртве геноцида и учесници НОР, Савез Јеврејских општина Југославије, 7. јула 1971.

²¹⁹ Ј. Romano, *op. cit.*, str. 13-14.

²²⁰ Н. Sundhaussen, *op. cit.*, pg. 311-313.

²²¹ Министарство финансија. *Државопис Србије, трећа свеска, статистичко одељење Министарства финансија, Београд, 1869.*

²²² Министарства финансија. *Државопис Србије, девета свеска, статистичко одељење Министарства финансија, Београд, 1879.*

²²³ *Државопис Србије, свеска XI, Београд, 1882.*

²²⁴ Краљевско-српско Министарство Војно. *Статистика држава Балканског полуострва, Краљевина Србија, Београд, 1890.*

²²⁵ Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига 1900. године, Београд, 1904.*

²²⁶ Управа државне статистике. *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, књига пета., Београд, 1911.*

11. 814.²²⁷ По новом попису, извршеном 1931. године, у Краљевини Југославији живело је укупно 68.405 Јевреја, или 0,49% од укупно 13.934.038 становника.²²⁸

За 1940. годину не могу се пронаћи прецизни подаци, већ се они могу црпети из званичне статистичке евиденције (која је последња извршена у попису 1931. године), из података Савеза јеврејских општина или из података немачких окупационих власти о броју Јевреја одведених у логоре. Свака од ових статистика може претрпети одређене критике, јер у званичној статистици нису обухватани сви Јевреји, док у статистици Савеза јеврејских општина нису обухватани Јевреји који нису били чланови општине. Према изјави председника владе Милана Стојадиновића париском листу *Petit Parisien*, почетком 1939. у Југославији је живело 80.000 Јевреја. Нешто раније, министар унутрашњих послова А. Корошец је тај број процењивао на 70.000.²²⁹

У евиденцији Министарства правде (верско одељење) за 1931. годину било је укупно 78.442 чланова Савеза јеврејских вероисповедних општина и Савеза Ортодоксних вероисповедних општина. То је значило да 12,80% Јевреја није било обухваћено пописом становништва исте године (као Јевреји) и да су они сачињавали 0,56% становништва, а не 0,49% како је утврђено пописом те године. Процент Јевреја необухваћених пописом вероватно се задржао на приближно истом нивоу и 1941. године. Процењени број Јевреја од око 82.000 1941. године сачињавао би 0,51% становништва.²³⁰

Званична статистика ФНРЈ из 1948. године, такође није одговарајућа, због ратних дешавања и катастрофалног демографског утицаја и уништавања јеврејске заједнице. У појединачној статистици по федералним јединицама, може се уочити да су припадници Јеврејског националног бића сврстани у категорију „остали“, односно удео њиховог становништва у ФНРЈ је постао минималан, као последица страдања и Другог Светског рата, и одласка, односно исељавања у Израел 1948. године.

Број припадника јеврејске заједнице из званичних статистичких података за 1931. годину је 68.405 Јевреја, из података Министарства правде (верског одељења) за 1931. годину, 78.442 члана Савеза јеврејских вероисповедних општина и Савеза Ортодоксних вероисповедних општина. На основу ових и других истраживања и евиденција, можемо

²²⁷ Видети опширније у *Попису становништва из 1921. године*.

²²⁸ В. Petranovic, *op. cit.*, str. 32-41; *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921*, Сарајево 1921, 2-3; Н. Р. Freidenreich, *op. cit.*, str. 58; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knj. II, Pristino stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938, VI-XII; *Die Gliederung der Bevoelkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveroeffentlichen Angaben der Zaehlung von 1931*, Wien 1943, pg. 10.

²²⁹ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 141. Н. Sundhaussen, *op. cit.*, стр. 312, М. Konstantinovic, *Politika sporazuma. Dnevnicke beleške 1939-1941*. Londonske beleške 1944-1945, Novi Sad, 1998, str. 599.

²³⁰ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 44.

претпоставити да је број Јевреја у Краљевини Југославији варирао између 76.000 и 82.000, да би према попису ФНРЈ из 1948. године припадници јеврејске заједнице били сврстани у категорију "остали" чији број износи укупно 19.883 припадника свих народа и народности.

2.4. Политичко-правни, религијски и економски положај јеврејске заједнице у Краљевини Југославији

После Првог светског рата, Версајски мир је усвојио принцип стечених историјских права и принцип заштите мањина као меродавне критеријуме за решавање унутрашњих националних питања.²³¹ Заштита мањинских права превазишла је унутрашњи политички значај и постала је врло брзо пресудан фактор за успостављање добросуседских односа.²³² Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца прихватила је обавезу да гарантује мањинама основна људска права попут права на живот, слободу, вероисповест, језик и право на држављанство.²³³

Све до спајања у јединствену државу Краљевину СХС, нису постојали услови за тешњу сарадњу јеврејских заједница. Свака од заједница се у културном, просветном и економском погледу развијала под специфичним условима, зато ћемо се, у складу са тим, осврнути и на социорелигијске и економске карактеристике јеврејске заједнице на нашим просторима. На територији Краљевине, у међуратном раздобљу, југословенски Јевреји били су организовани у оквиру 121 јеврејске општине (72 ашкенаске, 36 сефардских и 13 ортодоксних).²³⁴

Према Правилима, које је Министарство вера Краљевине СХС одобрило 25. августа 1921. године, Савез је одлучивао о свим битним питањима живота и био је представник Јевреја као колектива пред државним властима у целом међуратном периоду. Савез је одиграо веома важну улогу у заштити колективних и појединачних права Јевреја у Краљевини и служио је као узор организовања неким другим европским заједницама.²³⁵

²³¹ „Ugovor o miru između savezničkih i udruženih sila i Nemačke“, 28. jun 1919, Službene novine, br. 119a/1920 i 224-XXX/1922.

²³² М. Marković, *Zaštita, manjina u sklopu međunarodne zaštite ljudskih prava*, Beograd, 1956, str. 161.

²³³ L.J. Stojković, M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1953, str. 8.

²³⁴ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 39

²³⁵ I. Kon, *Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština*, broj 1, Beograd, 1933, str. 2.

Верски положај јеврејске заједнице утврђен је у новој држави Видовданским уставом из 1921. године. Устав је имао задатак да хетерогено стање у правном положају верских заједница реши на начин који ће омогућити равноправност вероисповести и спречи да се незадовољство неких цркава одрази на унутрашњу стабилност новостворене државе. Верске заједнице добиле су статус "јавних установа са специјалним положајем у држави и посебним привилегијама" и овлашћења да у име државе врше неке јавно-правне послове.²³⁶

Видовдански устав, а слична решења задржао је и тзв. Октроисани устав из 1931. године, врши поделу на усвојене и признате верске заједнице. Положај усвојених добиле су све верске заједнице које су биле законски признате у било ком делу који је ушао у састав Краљевине. Признате су биле све оне које су накнадно добиле законско признање од органа нове државе.²³⁷

Уставом признате вере имале су право да одржавају везе са својим верским поглаварима и ван граница државе. Верским представницима било је забрањено да духовну власт преко богомоља, написа верског карактера, или на неки други начин, злоупотребљавају у партијске сврхе. Октроисани устав у чл. 11, став 8, уводи забрану да се у богомољама, приликом верских скупова и манифестација, врши било каква политичка агитација.²³⁸ Усвојене и признате верске заједнице биле су Српска православна црква, Католичка са гркокатоличком, Евангелистичка, Исламска и Мојсијева.²³⁹

Године 1929. 14. децембра, донет је Закон о верској заједници Јевреја.²⁴⁰ Верску заједницу Јевреја, по овом Закону, образују сви припадници јеврејске вероисповести, који живе у Краљевини Југославији и њима је загарантована пуна слобода јавног исповедања вере. Јевреји су организовани по вероисповедним општинама чији је задатак брига о верским и културним потребама чланства. Вероисповедне општине организују Савез, а ортодоксне Удружење, с тим да оба организациона облика, као и поједине општине, посебним правилима утврђују унутрашње уређење, делокруг рада, права и дужности. Министар правде одобрава правила Удружења и Савеза, као и појединих општина. Јеврејске вероисповедне општине и њихов Савез, односно Удружење, представљају самоуправна тела, која самостално управљају културним и добротворним установама, укључујући и верску имовину

²³⁶ Ј. Стефановић, *Односи између цркве и државе*, Загреб 1953, стр. 101.

²³⁷ Чл. 12. ст. 3. *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Видовдански устав)*, "Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца", ванредни број (142а), Београд, 28. јун, 1921; Чл. 11. ст. 1-3. *Устав Краљевине Југославије*, "Службене новине Краљевине Југославије", број 200, Београд, 3. септембар, 1931.

²³⁸ *Религија и друштво*, Стварност, Загреб, 1969, стр. 223-249, *Вјерске заједнице у Југославији*, Загреб, 1970, стр. 45-78.

²³⁹ R. Radic, *Verom protiv vere*, Beograd 1995, str. 20. Видети такође: S. Troicki, *Verska politika Kralja Ujedinitelja*, Letopis matice srpske, knjiga 343, sveska 1, 1935, str. 21.

²⁴⁰ *Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*, Službene novine Kraljevine Jugoslavije, broj 301, od 24. decembra 1929.

и фондове, а под врховним надзором државе. Утврђено је право да слободно одлучују о пријему задужбина намењених верским задацима и да њима руководе у складу са одговарајућим законом, као и да располажу и стичу покретна и непокретна добра. Наведени субјекти самостално врше контролу прихода и расхода по поступку о рачуноводству прописаном од министра правде посебном уредбом. Комплетна имовина и пословање подлежу надзору државне Главне контроле, који се обавља на захтев министра правде, Савеза, Удружења или појединих општина. Савез и Удружење представљају централне органе јеврејских вероисповедних општина свог верског правца у Краљевини.

У члану 5. Закона извршено је разграничење поједних општина и оно одређује да свака вероисповедна општина једног или другог правца има своје подручје, а њени су припадници сви Јевреји оба пола који на том подручју живе и припадају њеном подручју. Овај одредба прописује и поступак укидања, спајања и одвајања појединих општина и начин на који се то врши.

У члану 6. одређује се положај Савеза, односно Удружења према властима: Савез Јеврејских вероисповедних општина и удружења ортодоксних јеврејских вероисповедних општина свога верског правца у Краљевини Југославији посредују у службеном саобраћају између централних државних власти и вероисповедних општина и заступају их пред тим властима; на захтев Министра правде они дају мишљење о пројектима закона и уредба који се тичу верских заједница Јевреја.

У члану 7. се прописује: Све организације верске заједнице Јевреја саме извршују своје одлуке и прибиру своје приходе, одређен је начин финансирања и прибирања прихода. У члану. 8 предвиђено је шта све морају да садрже Правила вероисповедних општина. Члан 9, 10, 11 и 12 прописали су како се врши финансирање Савеза односно Удружења. Тако члан. 9 каже: Материјална средства потребна јеврејским вероисповедним општинама и њиховом Савезу, односно Удружењу за остварење њихових задатака, подмирују се: 1) из прихода њихове имовине; 2) из верских такса и приноса; 3) из прилога и поклона, као и из прихода задужбина и фондова и евентуалног разреза на ова имања; 4) из евентуалних прилога политичких управних општина; 5) из сталне државне помоћи. У погледу државне помоћи Закон предвиђа да се ова помоћ исплаћује преко Савеза и Удружења сразмерно броју припадника у свим њиховим општинама. Надаље се предвиђа да политичко-управне општине које у својим буџетима предвиђају за верске сврхе сталне помоћи, треба да те предвиђају сталне помоћи и за јеврејске вероисповедне општине.

У члану 12. Закон предвиђа плаћање верских пореза за све Јевреје оба пола који имају своју имовину или приход, као и оних који су способни за самосталну привреду. У члану 13. одређен је Духовни поглавар верске заједнице Јевреја у Југославији са седиштем у Београду и начин на који се врши избор. Он је како наређује члан. 14 Председник оба Рабинска синода, од којих је један састављен од три члана и два заменика, изабраних између рабина ортодоксног верског правца, а други од пет чланова и три заменика, изабраних између осталих рабина. Њих бира скупштина рабина једног и другог правца. Рабински синоди под председништвом Врховног рабина дају мишљења о свим питањима верског карактера која се спроводе кроз Главни одбор Савеза јеврејских вероисповедних општина. У члану 15. одређен је духовни поглавар вероисповедних општина у особи рабина. Њихов положај у општинама је одређен тако да су они вирилни чланови општинских одбора онда када ови решавају верска питања.²⁴¹

У ортодоксним општинама рабини су чланови општинских одбора уопште. Рабина како је то предвиђено чланом 16, поставља директно представништво вероисповедних општина трајно или привремено. Тако се исто постављају и остали чиновници. Привременост за рабина не сме трајати дуже од три године. Рабини и остала верска духовна лица нису обавезни да лично врше оне јавне послове који се према јеврејским верским прогласима не слажу са њиховим чином и позивом (члан. 17). Страни држављани могу бити само привремено постављени за чиновнике и службенике вероисповедних општина и то са одобрењем Министра правде (члан. 18). Звања председника и осталих чланова Савеза Јеврејских вероисповедних општина су почасна а тако иста и појединих општина (члан 19). Лица која су осуђена, или су под кривичном истрагом због кривичних дела безчасће природе, као и она која падну под стечај или под старатељство, не могу бити бирани нити вршити дужност за време трајања ових препрека.²⁴²

Верска настава предаје се у сагласности са надлежним верским општинама у свим државним и приватним школама, а по одредбама законских прописа о тим школа (члан 21). Наставне планове и програме за предавање веронауке прописује надлежни Министар, узимајући у обзир потребу верског васпитања, по предлогу Савеза Јеврејских вероисповедних општина, а у погледу припадника ортодоксног јеврејског верског правца, по предлогу ортодоксних рабина. У погледу учбеника важиће прописи Закона о учбеницима, и за њих ће Савез односно Синод ортодоксних рабина дати своје одобрење у погледу њихове

²⁴¹ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 301/1929, Политика, бр. 7.764 од недеље 15. децембра 1929., стр. 3-4.

²⁴² *ibid.*

верске садржине. Веронауку могу предавати квалификована духовна лица, која поставља Министар просвете из реда кандидата предложених од стране Савеза Јевр. вероисп. општина односно Синода ортодоксних рабина. У приватним школама вероучитеље поставља и премешта управа школе по одобрењу надлежне Јеврејске вероисповедне општине. Службени језик јеврејских вероисповедних општина и њихових централних установа је службени државни језик (23). На овом језику воде се и све књиге. Оно што је посебно значајно је да је Законом о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији финансирање заједнице регулисано је Уредбом о сталној годишњој државној помоћи верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији од 28.априла 1930.²⁴³ Јеврејској заједници у Југославији су призната не само верска, већ и права аутономног уређења сопствених односа, али они нису признати за националну мањину.²⁴⁴

Значајно је приказати и укупну конфесионалну структуре Краљевине, како би се сходно наведеном, видео и статистички однос јеврејске заједнице према осталим конфесијама. У уводном поглављу књ. II пописа 1931. (објављено 1938) на нивоу бановина је приказана конфесионална структура за 17 верских заједница:

1. православни 6.785 501 или 48,7%,
2. римокатолици 5.217 847 или 37,4%,
3. муслимани 1.561 166 или 11,2%,
4. гркокатолици 44.605 или 0,3%,
5. старокатолици 7.273 или 0,1%,
6. евангеличко-аугсбуршка црква немачка 113.218 или 0,8%,
7. евангеличко-аугсбуршка црква словачка 62.061 или 0,5%,
8. реформисана (хелветско-калвинска) црква 55.890 или 0,4%,
9. друге евангеличке вероисповести 5.812 становника,
10. назаренска вероисповест 6.990 или 0,1%,
11. баптистичка вероисповест 1.231 лица,
12. методистичка вероисповест 993 становника,
13. адвентистичка вероисповест 983 житеља,
14. израелитска вероисповест 68.405 или 0,5%, од тога по верском обреду: јеврејско-сефардски 26.168, јеврејско-ашкенаски 39.010 и јеврејско-ортодоксни 3.227,
15. остале вероисповести 524 лица,

²⁴³ ЛИМ, рег. бр. 5856, *Записник седнице Главног одбора Савеза ЈВО*, Београд, 12. фебруара 1930.

²⁴⁴ Z. Janjetovic, *Deca careva, pastorcad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Београд, 2005, str. 17.

16. без конфесије 1.107 житеља,
17. непознато 427 становника и
Укупно 13.934 038 (100,0%).²⁴⁵

Карактеристично је да је највећи број јеврејских становника живео у великим урбаним центрима.²⁴⁶ Подаци из различитих пописа говоре да је тек 5% југословенских Јевреја насељавало сеоска подручја. Пресудно је на овакав распоред, уз историјске околности, утицала професионална структура јеврејског становништва. Подаци из 1931. године говоре да док се 76% југословенског становништва налазило у аграру, дотле је код Јевреја тек 6% било ангажовано у овој привредној области.²⁴⁷

За разлику од других мањина, које су углавном насељавале компактне територије унутар државних граница, јеврејско становништво је живело у малим скупинама, расуто широм земље, често, нарочито у почетку, чвршће међусобно повезано у групе према земљи из које су дошли, него заједничком религијом и етничком особеношћу. Градски центри са највећим бројем Јевреја, поред Београда, налазили су се северно од Дунава.²⁴⁸

Судећи по учешћу у привредним гранама, јеврејско становништво се најмање бавило пољопривредом, нешто више занатством, али је зато његово присуство било значајно у области индустрије, а преовлађујуће у трговини и банкарству. Тачније, године 1931. у пољопривреди, сточарству и рибарству радило је 76,3% становника Краљевине, у индустрији и занатству 10,7%, што укупно чини 87% у тзв. продуктивним занимањима, док је у трговини и банкарству радило 4,1%, јавним службама, војсци и слободним занимањима, што у збиру са осталим занимањима чини нешто изнад 10%.²⁴⁹ У погледу привредне делатности постојале су и одређене регионалне разлике, тако да су међу крупним поседницима земље у Банату најбројнији били Мађари, затим Јевреји, на трећем месту били су Немци, а на четвртом Срби.²⁵⁰

Према извештају Главног одбора СЈВО Краљевине Југославије, Јевреји су се у Краљевини бавили највише пословима трговаца, трговачких агената и путника, њих 6.535, а затим је било 1928 занатлија.²⁵¹

У међуратној Краљевини више од трећине запослених Јевреја чинили су трговци.²⁵²

²⁴⁵ С. Радовановић, *Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства, демографија*, књ. IV, Београд, 2007, стр. 138.

²⁴⁶ Д. Перера, *Неки статистички подаци о Јеврејима у Југославији у периоду од 1938. до 1965. године*, Јеврејски алманах 1968–1970, Београд, 1971, стр. 135.

²⁴⁷ Н. Р. Freidenreich, *op. cit.*, pg. 60.

²⁴⁸ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 27.

²⁴⁹ *ibid*, стр. 35.

²⁵⁰ Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919-1941*, Нови Сад, 1972, стр. 30-31.

²⁵¹ Жидов, 28.04.1939. - *Извештај Главног одбора VII конгресу СЈВО*.

Према државној статистици, од укупног броја запослених Југословена око 4,07% било је упослено у трговини, банкарству и саобраћају.²⁵³

Неопходно је истаћи умешност Јеврејских трговаца и привредника који су користили различите облике рекламирања, што је Косијер истакао у својим запажањима, и ову тврдњу оправдава подацима да су у Ускршњим издањима Београдских листова "Време" и "Правда" 1929. године, доминантно били присутни јеврејски огласи.²⁵⁴

Област издаваштва је такође била развијена, као пример можемо навести "Издавачке књижарнице Геце Кона", основане 1901. године.²⁵⁵

Када је реч о индустрији може се рећи да је упркос ратним годинама и разарањима, она ипак била у развоју, али се пре свега може рећи да је у том периоду имала карактер занатске индустријске производње.²⁵⁶ У Осијеку, привредном средишту Славоније, током првих деценија двадесетог века удео јеврејског капитала у акционарским друштвима повећао се за 100%, а у броју предузећа са 26% на 38%.²⁵⁷ У неким другим градовима удео јеврејског капитала у власништву индустријских предузећа био је још изразитији. Тако су у Суботици сви инокосни власници фабрика 1921. били Јевреји, који су доминирали и у акционарским друштвима. Тако је остало у целом међуратном периоду.²⁵⁸

Занимљиво је истаћи део студије Љубомира Косијера која садржи статистику Јевреја у власничкој и руководећој структури привреде Краљевине, а коју је у својој монографији Јевреји у Србији 1918-1941. приказао мр Небојша Поповић, где се види да су посебно у млинској и индустрији прехранбених производа Јевреји чинили доминантан део управне структуре.²⁵⁹

Када је реч о банкарству и осигурању, Косијер наводи да су крајем 1927. године Јевреји били заступљени у 25 од 70 београдских новчаних установа.²⁶⁰ Док су у осигурању били пионири у Краљевини.

Без обзира на ове податке, социјално стање припадника јеврејске заједнице није било тако сјајно. Као пример о социјалном положају Јевреја у Сарајеву, могу се узети статистички подаци које је у свом делу навео Риста ст. Делић. Он је користио Сарајево као репрезентативни статистички показатељ за Краљевину, јер ту на око 75. 000 тадашњих

²⁵² СЈВО, *Извештај Главног одбора VII конгресу 23. и 24. априла 1939.г.*, Београд 1939., табела 2, стр. 83.

²⁵³ Н. Р. Freidenreich, *op. cit.*, pg.219.

²⁵⁴ Љ. С. Косијер, *Јевреји у Југославији и Бугарској*, Загреб-Београд-Љубљана, 1930, стр. 181.

²⁵⁵ *ibid*, стр. 211.

²⁵⁶ Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књ. 1, Београд, 1988, стр. 67-69.

²⁵⁷ Z. Tivakovic-Kerte, *Židovi u Osijeku (1918-1941.)*, Osijek, 2005, str. 18-26.

²⁵⁸ S. Maskovic, *Industrija i industrijalci Subotice*, Subotica, 2004, стр. 28-29, *ibid*, стр. 53-55

²⁵⁹ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 108-110.

²⁶⁰ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 290.

становника долази 7. 500 Јевреја, тј. 10,35 %. Делић је анализирао податке о радничком осигурању Округног Уреда и Благајне "Меркур" и по основу радничког осигурања било је 12. 480 чланова, а од тога 1. 226 Јевреја, тј. 9,6 %. Осигурани код Болесничког фонда железничара, где је било 2. 426 радника главне радионице, стоваришта и ложионице, свега је 110 Јевреја.

Интересантна је и од исте социјалне важности Делићева статистика самосталних у привреди. На око 3 000 послодаваца пријављених код Округног Уреда у Сарајеву долази 600 Јевреја, или скупа са болесничком благајном Меркур 673. Од овога отпада на занатлије са једним намештеником 362; дакле више од половине, у статистици интелектуалаца број Јевреја се мало повећава, а слика изгледа овако: на 151 лекара у болничкој бановинској, аутономној и приватној пракси њих 29 су Јевреји, тј. 19,2 %. Највише Јевреја чиновника и дневничара има код Жељезничке Дирекције, станице ложионе, тј. 31 чиновник и 6 дневничара, што је 4,8 %, дакле испод процентног односа сарајевских Јевреја према осталом становништву. Највише су Јевреји били заступљени у адвокатском сталежу. Од 60 адвоката има 22 Јеврејина. Овај проценат није велик када се узме проценат Јевреја у другим јавним знањима. Насупрот овима имамо једну групу привредно прилично неактивну а то су: рентијери, кућевласници и власници земље и капитала. Та класа људи и фамилија није у Сарајеву многобројна, свега 35-40 породица.²⁶¹

За илустрацију социјалног положаја сарајевских Јевреја могу да послуже и ове бројке: на 1 600 породица које социјални одсек општине дарива дрвима за зиму и иначе током празника њих 240 су Јевреји тј 15 % што чини за 1/3 више него што одговара проценту јеврејског становништва у Сарајеву. То је права слика "богатства" сарајевских Јевреја. Оних 40 породица засенило је преко 7 000 сиромашног јеврејског живља и створило код необавештеног света фаму о богатим Јеврејима.²⁶²

Према Делићу, Ашкенази, који су населили богатије крајеве, материјално боље стоје од Сефарда који су поред тога што су насељени у сиромашнијим крајевима попримили и све особине околине у којој живе, те им је према томе и стандард живота готово изравњан са домаћим становништвом.²⁶³

У подацима саопштеним за школску 1938/39 може се видети проценат јеврејске деце у основном и средњем образовању на нивоу државе. У основним школама је укупно било

²⁶¹ *ibid*, стр. 97.

²⁶² *ibid*, стр. 99

²⁶³ *ibid*

1.428.223 ученика, док је Јевреја било 3.206 или 0,22%, у средњим школама било је 206.896 ученика, од чега 3.474 Јеврејска ученика или 1,68%.²⁶⁴

Када је реч о високом образовању, школске 1928/1929 године укупно је било по приказаним врстама студија 12.534, док је јеврејских студената било 569 или 4,5%, да би у школској 1938/1939 години укупан број студената повећан на 17.734, а јеврејских 534. Види се да је опао проценат Јеврејских студената на 3,0%. Највећи проценат јеврејских студената био је на студијама економије, технологије и медицине.²⁶⁵

Посебно велики број студената медицине допринео је побољшању животних услова читавог друштва и јеврејске заједнице на пољу здравствене заштите у чему су новопридошли лекари јеврејског порекла дали велики допринос.²⁶⁶

Ако говоримо о страначком, односно политичком активизму у Краљевини Југославији, Јевреји којима је признато свако право, узимали су стално активно учешће у свим политичким манифестацијама. Живећи раније под разним политичким приликама и у разним деловима из којих је формирана наша држава, Јевреји су се опредељивали и ступали у партијске организације према локалним приликама.²⁶⁷ Политичко ангажовање Јевреја у Југославији кретало се углавном према крајевима у којима су живели. Може се рећи да су Јевреји Југославије своје политичко опредељење увек координирали према великим владајућим странкама. Они никад нису самостално иступали чак ни на општинским изборима, са ретким изузетком. Највећи број Јевреја био је организован у бившој Радикалној странци.²⁶⁸

Када је реч о културним активностима јеврејске заједнице, у Краљевини су била основана бројна социјално–хуманитарна и спортска друштва и организације. Постојао је и велики број јеврејских листова, часописа, календара и алманаха, што одсликава велику отвореност јеврејске заједнице према средини у којој су живели.

Добра организација јеврејске заједнице у Краљевини може се видети и кроз постојање великог броја хуманих и културних друштава у том периоду. Јеврејско женско друштво, основано је 1874. године. Може сматрати најстаријим удружењем жена у предатним границама Краљевине Србије. Постојало је и Јеврејско женско друштво "Добротвор". Циљ друштва је била помоћ сиромашним удовицама, помагање сиромашних родитеља те опремање сиромашних девојака приликом удаје. Дом стараца и старица

²⁶⁴ *Статистички годишњак*, бр. 10, 1940, стр. 336-337.

²⁶⁵ *Статистички годишњак*, бр. 1, 1929, *Статистички годишњак*, бр. 10, 1940.

²⁶⁶ "Дoprinos лjекара Јевреја здравственој заштити и култури Босне и Херцеговине", Јеврејски алманah 1968-1970, Београд, 1971, стр. 109-123.

²⁶⁷ Р. С. Делић, *op. cit.*, стр. 92

²⁶⁸ *ibid*, стр. 93

Мојсијеваца основан је 1920. године са циљем да прикупљањем потребних средстава отвори у Београду дом за сиромашне старце Мојсијеве вере. Сиротињска каса "Бикур Холим", Сиротињска каса "Аније аир" имали су за циљ помагање и збрињавање сиромашних чланова јеврејске општине и њихових породица. Друштво "Хесед шел хемет" бринуло се да умрлим сиромашним члановима Јеврејске београдске општине, сефардског обреда, који за собом нису никога оставили, подиже надгробне споменике. Јеврејско друштво „Милосрђе“ имало је за циљ помагање сиромашних у новцу и дрвима за огрев. Јеврејско културно и хумано друштво "Шемајо де Мајо" основано је 1932. године са циљем да помаже новчано и у натури сиромашне Јевреје у Београду. Друштва „Онег шабат“ и „Гемилут хасадим“ основана су са циљем да својим умрлим члановима одржавају редован „лимуд“. Јеврејско академско потпорно друштво имало је за циљ да окупља студенте Јевреје на београдском универзитету и да им пружи јефтину ритуалну храну у друштвеној мензи. Сиромашни студенти добијали су бесплатну храну, а поред тога друштво је додељивало половини својих сиромашних чланова потпоре и у новцу.²⁶⁹

Културна друштва била су: Српско-јеврејско певачко друштво, основано 1879. године, Друштво "Макс Нордау" (ово друштво узело је задатак да београдске Јевреје упознаје са јеврејским позоришним комадима) и Јеврејска читаоница (без сумње најзначајнија установа београдских Јевреја на културном пољу).²⁷⁰

У Сарајеву је постојао низ хуманих и културних друштава, као нпр. "Ла Беневоленција" основана 1892, "Ла Хуманидад", "Социједад де вишитар дољенатес" са циљем да се сиромашне болеснице обилазе и пружа им се помоћ, Јеврејско ашкенаско госпојинско друштво, Задужбина пок. Дра Самјуела Весзела у Сарајеву, "Езра-Бецарот" или самопомоћ (друштво основано са циљем да се брине за незапослене), "Кафне јона бикур" које даје помоћ у новцу, храни и бесплатном лечењу болесних мушкараца, "Мизгав Ладан" (облачило сиромашну јеврејску децу из сарајевског кварта "Бјелаве"), "Цхевра Кадиша" Јеврејско Сефардско Побожно Друштво, "Ла Лира" Јеврејско певачко друштво, "Мататја", радничка омладинска заједница итд.²⁷¹

Ако посматрамо стање криминалитета у Краљевини, односно извршиоце кривичних дела који су Јевреји, вредно је поменути пример из публикације "Јевреји и југословенски проблем" из 1938. године: "Од 392.453 осуђеника, колико их је укупно осуђено и кажњено у току 1932, 1933, 1934, 1935 и 1936. године, било је Јевреја свега 757, од тога је долазило 464

²⁶⁹ *ibid*, стр. 101-103.

²⁷⁰ *ibid*, стр. 103-105.

²⁷¹ *ibid*, стр. 106-108.

случаја на ситне међусобне размирице (увреде, ситне повреде и сл.).²⁷² На страни 84. исте публикације, налази се констатација: "Кад одбијемо 119 случајева осуда за дела против личности, апсолутном већином обичних међусобних размирица, онда видимо да је од 68. 405 грађана мојсијевске вероисповести учествовало у криминалитету свега 62 лица, управо свега 0,09% што представља најмањи проценат криминалитета свих народа у Европи."²⁷³ Уколико је тачна статистика која је обрађена у овој публикацији, а наводи се да је извор података званична статистика државних органа, несумњиво се види да је изузетно низак проценат учешћа грађана Мојсијевске вероисповести у структури криминалитета у Краљевини.

Став јеврејске јавности према југословенској држави најсликовитије је изнео Давид Албала 1930. године у сарајевском *Jevrejskom glasu* у чланку „Зашто Јевреји воле Југославију“. Као главне разлоге таквог односа Јевреја према Југославији навео је да су у тој земљи поникли, у њој су се научили да се напајају лепим и племенитим, њој могу да захвале за све што су постигли. У Југославији их “штити застава једнакости и љубави”, јеврејска и југословенска историја су сличне, она одбације сваки антисемитизам, “има пуно разумевање за тежак положај Јевреја у свету” и “у свакој прилици искрено и снажно подупире наше напоре за поновним ускрснућем јеврејске државе у Палестини”.²⁷⁴

²⁷² Е.Б. Гајић, *op. cit.*, стр. 82.

²⁷³ *ibid*, стр. 83-84.

²⁷⁴ *Jevrejski glas*, br.36-37, 23. novembar 1930, str. 6.

III deo

3. УПОРЕДНОПРАВНИ ПРЕГЛЕД АНТИСЕМИТСКЕ ЛЕГИСЛАТИВЕ У ДРЖАВАМА ЕВРОПЕ И ОКРУЖЕЊА ПРЕ И ПО ПОЧЕТКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

3.1. Преглед антисемитске легислативе у Немачкој

Широке кругове хришћанског становништва узнемиравало је то што су презреним и омрзнутим Јеврејима постепено отворана врата у хришћанско друштво. Они су говорили: „Јевреји се слободом користе за богаћење, за организовање великих пословних предузећа, за отварање банака, а сада још желе и да постану јавни службеници, лекари, адвокати, инжењери, писци и новинари и да стекну положаје које би хришћани могли да заузму; у новинарству су стекли доминантан положај, па су у могућности да преко својих либералних и радикалних листова врше подривачки утицај на хришћанске читаоце; образовани Јевреји желе да се асимилију са осталим становништвом; по својој спољашности Јеврејин је Немац, Француз, Рус, али нам је упркос свему томе стран, и то не само по вери, већ и по свом карактеру, својој азијатско-семитској раси, и ми никада нећемо моћи да са њим заједно живимо." Тако је око 1880. године у Немачкој никао нови облик мржње према Јеврејима: антисемитизам.²⁷⁵

Истакнуте вође антисемитизма били су новинар Мар²⁷⁶, капелан и проповедник царског двора у Берлину Штекер²⁷⁷, пруски историчар Трајчке²⁷⁸ и слепи филозоф Дириг²⁷⁹. Они су створили Антисемитску лигу, па су на јавним скуповима у Берлину, како они сами тако и њихови следбеници, држали ватрене говоре о „јеврејској опасности". Лига је прикупљала потписе за петицију канцелару Бизмарку, којом се тражило да се страним Јеврејима не дозволи насељавање у Немачкој, да Јеврејима не буду приступачне јавне службе, а нарочито положаји учитеља и професора у школама и на универзитетима.

²⁷⁵ Antisemitizam u Zapadnoj Evropi i pogromi u Rusiji; preuzeto 2.03.2015. <http://elmondosefarad.wikidot.com/47-antisemitizam-u-zapadnoj-evropi-i-pogromi-u-rusiji>

²⁷⁶ M. Artuković, "Ante Starčević and the Jews, based on the articles published in Sloboda newspaper"; Journal of contemporary history, issue:2/2010; pg 485.

²⁷⁷ *ibid*, стр 484.

²⁷⁸ *ibid*

²⁷⁹ E. Duhring and the Jewish question; preuzeto 09.03.2015. Westerndestiny.com/?p=261.

Либерални народни посланици су у својим говорима у парламенту протествовали против петиције, а извештај број истакнутих професора у Немачкој издао је манифест (1880), којим су се супротставили антисемитском покрету. Бизмарк није јавно одговорио на петицију, али ју је влада, по његовом наређењу, ненаметљиво спроводила у живот: ретко се догађало да је неки Јеврејин добио положај у државној служби или да је неки научник, како год познат био, постао професор на универзитету, а Јеврејима из Русије и Пољске није било допуштено да се настане у Немачкој.²⁸⁰

Антисемитизам у Немачкој је и пре наведене ескалације имао неколико историјских фаза. Забележено је да је под утицајем антисемитске литературе у лето 1819. године дошло до великих изгреда против Јевреја у Вирцбургу, Бамбергу, Франкфурту, Дармштату и другим градовима. Године 1830. и 1848. поновили су се слични изгреди у Хамбургу, Баварској, Баден-Хесену и Алзасу. Године 1874. опет долази до ширења антисемитизма чему су највише допринела дела универзитетског професора Ролинга. Прво његово дело било је "Талмудин Јеврејин" које је штампано у 38.000 примерака и подељено бесплатно у Вестфалској. Колико је маха ухватио антисемитизам у Немачкој још пре Првог светског рата може се видети и по броју антисемитских посланика (1887. год. 1, 1883. год. 16, 1911. год. 23 посланика).²⁸¹ Народни посланици који су били непријатељски расположени према Јеврејима, често су у парламенту држали говоре којима су их понижавали. Коначно, у „просвећеној“ Немачкој била је обновљена средњовековна клевета о „ритуалном убиству“. Ова је клевета довела до више скандалозних процеса (у Ксантену 1892, и у Коницу 1900).²⁸²

Након Првог светског рата, Немачка се као поражена страна суочила са дубоком кризом која је захватила све поре државе и друштва. Немачка је 1919. године имала 59.181.512 становника, док је Јевреја било 575.000, а у процентима 1,0%.²⁸³ Али дубока криза је поговорила да се и овако миноран проценат једне популације, због велике концентрације капитала у својим рукама, окриви за кризу у друштву. То је посебно поговорило ширењу нацистичке идеологије. Антисемитизам и прогон Јевреја су биле централне идеје нацистичке идеологије у Немачкој пре и за време Другог светског рата.²⁸⁴ У њиховом програму партије за наредни период, који је објављен 1920. године, чланови нацистичке партије су јавно објавили намеру за сегрегацијом Јевреја од стране „Аријевског“ друштва и да им се ограниче сва политичка и грађанска права. Лидери нацистичке Немачке су чинили све да отежају

²⁸⁰ preuzeto 24.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007901>

²⁸¹ С. Калдерон, Ј. Леви, *op. cit.*, стр. 110.

²⁸² preuzeto 14.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007901>

²⁸³ Ј. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84

²⁸⁴ The final solution; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007704>

живот Јеврејима на простору Немачке одмах након што су дошли на власт²⁸⁵ и стекли моћ да то учине²⁸⁶. Начело једнакости, као један од основних принципа правне државе и поштовања грађанских права апсолутно није постојало. Оно што је специфично у овом периоду је да се кроз квазиправну регулативу систем неједнакости и прогона легализовао, што се види кроз прве дане Хитлерове диктатуре, иако је на први поглед деловало да се у свему поштује принцип легалитета.

Макс Вебер, у својој шеми легитимних облика власти, као један у развијеним друштвима најважнији облик легитимне власти сматра "закониту власт" тј. власт која своје претензије на заповедање изводи из заснованости те власти на закону. А под законима се подразумевају општи правни акти које су донела законом прописана тела и на законит начин. Ако то узмемо за полазиште онда произилази да једна влада, која може бити и поступа тирански, сопственим одлукама у погледу закона може себе и свој начин вршења власти учинити "законитом" ergo "легитимном".²⁸⁷ То је управо био случај са Хитлеровим доласком на власт, када је прво узурпирао политички и правни систем Немачке. За време првих шест година Хитлерове диктатуре, од 1933. до почетка Другог светског рата 1939. године, Јевреји су осетили ефекте више од 400 декрета²⁸⁸ и осталих регулатива које су ограничавале све аспекте њиховог јавног али и приватног живота.²⁸⁹ Није био остварен ни минимум људских права Јевреја, дошло је посредством медија до тоталне деперсонализације јеврејске заједнице, и стање се погоршавало.

Одмах након 28 фебруара 1933. и исцениране паљевине Рајхстага²⁹⁰, изгласан је декрет "За заштиту народа и државе."²⁹¹ За паљевину су оптужени комунисти, па је тај декрет донесен из тог разлога, по којем су суспендовани неки делови Вајмарског устава²⁹² који су гарантовали личне и грађанске слободе. Тим декретом су ограничене личне слободе, које су укључивале право слободе изражавања мишљења, слободе штампе, права на окупљање и удруживање, а омогућено је и укидање приватности поштанских, телеграфских и телефонских комуникација. Истим су декретом омогућене преметачине и конфискација имовине, као и неограничено притварање неподобних без икаквог суђења.²⁹³ Чланом 2. тог

²⁸⁵ *Adolf Hitler becomes leader of the reestablished Nazi parti*; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/before-1933/adolf-hitler-becomes-leader-of-the-reestablished-nazi-party>

²⁸⁶ *Nazi rule*; preuzeto 03.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007669>

²⁸⁷ В. Становић, *Легалитет-Легитимитет*, Правне теме, Београд, 2002, стр. 24-25.

²⁸⁸ *Antisemitic legislation*; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20091123-ljh-antisemitic-law.pdf>

²⁸⁹ *The Nazi Exclusionary Laws; commentary by dr Gerhard Falk*; preuzeto 04.03.2015. jbuff.com/c110404.htm

²⁹⁰ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 267-273.

²⁹¹ *Law, justice and the holocauste; Decree of the Reich President for the protection of the people and the state (ReichstagFiree Decree) Febryaru 28. 1933*; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20091123-ljh-dictatorship.pdf>

²⁹² W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 378.

²⁹³ *ibid*, str. 267-271.

декрета омогућено је извршавање смртне казне за дела велеиздаје, паљења, тровања, завере против чланова владе, итд.²⁹⁴

Дана 23. марта 1933. године, Рајхстаг је изгласао закон “О посебним овлашћењима“, или како се службено звао, “Закон за уклањање невоља народа и Рајха“, који је влади дао слободне руке да доноси законе без сарадње Рајхстага и председника Рајха (Хинденбурга).²⁹⁵ Тим законом је Рајхстаг сам себе обезвластио, и предао на четири године легислативна овлашћења влади. Између осталог је наглашено да ће за законе изгласане у кабинету законодавну иницијативу имати сам Хитлер, те да ће ти закони “можда одударати од устава”.²⁹⁶ Тим законом Хитлер је направио могућност да доноси расне законе, који су “одударали” од једног до тада најлибералнијих светских устава. Већ 30. јануара 1934. донесен закон којим су се, традиционално независне, земаљске власти морале подврћи централној.²⁹⁷ 14. јула 1934. изгласан је закон којим Националсоцијалистичка партија постаје једина легална партија у земљи.²⁹⁸ Након што је стекао наклоност армијског врха, елиминацијом свог блиског сарадника Рема и његових СА одреда у “Ноћи дугих ножева”²⁹⁹, одлучио је у својој особи ујединити функције канцелара и председника државе. Дан након Хинденбургове смрти 2. августа 1934. објављено је да се обједињавају дужности председника и канцелара државе³⁰⁰ и да Хитлер постаје поглавар државе, Фирер, као и врховни заповедник оружаних снага Рајха.³⁰¹ Исте године, 19. августа расписао је плебисцит, који је тражио потврду за обједињавање тих функција. Добио је огромну сагласност Немаца, 89,93% гласача, од 95,7% гласача изашлих на плебсцит гласало је ЗА.³⁰²

Многи од тих аката су били и национални закони усвојени од стране Немачке администрације и погађали су све Јевреје. Државни, регионални и општински и локални званичници, у складу са својим дискреционим овлашћењима и иницијативама, такође су доносили акте за територије за које су били надлежни. Дакле, стотине индивидуалаца на свим нивоима власти широм земље су били укључени у прогон Јевреја, имајући у виду да су они говорили, расправљали, усвајали и спроводили антијеврејске законе и остале правне акте.³⁰³

²⁹⁴ A. Bullock; *Hitler – Slika tiranije*, Beograd, str. 232

²⁹⁵ *ibid*, str. 236

²⁹⁶ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 276.

²⁹⁷ *ibid*, str. 239.

²⁹⁸ *ibid*, str. 241.

²⁹⁹ *ibid*, str. 297-314

³⁰⁰ Third Reich: an overview; preuzeto 07.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005141>

³⁰¹ A. Bullock, *op. cit.*, str. 271.

³⁰² *ibid*, str. 271-272.

³⁰³ *Istorija Holokausta*, preuzeto 22.03.2015. <http://www.holocaust-history.org/>

Први главни закон који је ограничио права припадника јеврејског народа, био је Закон о повраћају из професионалне службе, усвојен 7. априла 1933. године³⁰⁴, који је искључио Јевреје и „политички неподобне“ из државне службе.³⁰⁵ Нови закон био је закон којим су немачке власти први пут форумисале такозвани „Аријевски параграф“, регулативу која је користила да се Јевреји (али и остали „неаријевци“), искључе из организација, професија и других аспеката јавног живота. Ово ће постати темељ Нирнбершких расних закона из 1935. године, који су дефинисали Јевреје, не по религијским убеђењима, него по свом пореклу и који је формализовао њихову сегрегацију из такозване „Аријевске популације“.³⁰⁶

У априлу 1933. године, „Немачки закон“ је ограничио број студената Јевреја у немачким школама и универзитетима. Истог месеца, даља легислатива у овој области оштро је смањила „јеврејске активности“ у медицинским и правним професијама. Наредни акти, органичили су плаћања доктора Јевреја из државних фондова здравственог осигурања. Град Берлин је забранио да јеврејски правници и нотари даље обављају своју активност у правној материји³⁰⁷, градоначелник Минхена је забранио лекарима Јеврејима да прегледају немачку децу, а министар унутрашњих послова Баварске, забранио је уписивање Јевреја у медицинске школе и универзитете.

Дана 14. јула 1933. изгласан је “Закон за заштиту наследног здравља”. Тај закон омогућио је присилне стерилизације појединаца који пате од наследних болести. Закон је наводио листу наследних болести код којих се могла тражити стерилизација, као нпр. слабоумност, шизофренија, манијакална депресија, епилепсија, наследна слепоћа и глувоћа, те разне друге наследне деформације.³⁰⁸ Закон је даље прописивао и могућност стерилизације особа које пате од хроничног алкохолизма. За одлуке стерилизације био је надлежан Врховни здравствени наследни суд.³⁰⁹

На националном нивоу, нацистичка влада повукла је лиценце јеврејским пореским консултантима, наметнула таксу од 1,5% на упис „неаријеваца“ у јавне школе и универзитете, отпустила јеврејске раднике из армије, и почетком 1934. године, забранила јеврејским глумцима да глуме у позориштима или у филмовима. Локалне власти су такође издале регулативе које су погађале и остале сфере друштвеног живота Јевреја у Немачкој: у Саксонији, Јевреји више нису могли да кољу животиње зарад ритуалних и религијских

³⁰⁴ *The Nazi Exclusionary Laws; commentary by dr Gerhard Falk*; преузето 04.04.2015. jbuff.com/c110404.htm

³⁰⁵ *Boycott of Jewish businesses*; преузето 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005678>

³⁰⁶ *Istorija Holokausta*, преузето 22.04.2015. <http://www.holocaust-history.org/>

³⁰⁷ *Jewish lawyers – a German identity*; преузето 04.05. 2015. <http://www.lawyerswithoutrights.com/Exhibition/index.html>

³⁰⁸ *Nazi ideology and the holocauste – The question for racial purity: Germans with mentalphysical disabilities, African Germans and Roma*; преузето 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20090831-nazi-ideology-book-quest-for-racial-purity.pdf>

³⁰⁹ *Istorija Holokausta*, преузето 22.04.2015. <http://www.holocaust-history.org/>

веровања и захтева, и тако ефикасно од њих захтевали да се не покоре јеврејским захтевима за исхраном. Владине агенције на свим нивоима су имале циљеве да искључе Јевреје из економске сфере Немачког друштвеног живота, онемогућавајући им да зарађују за живот.³¹⁰ Јевреји су били обавезни да региструју своје домаће и инострано имање и приходе, што је био увод у системско државно одузимање имовине у корист Немачке.

До средине 1935. године, четвртина немачких Јевреја који су у остали у Немачкој, било је лишено основних средстава за живот, било декретом, било бојкотом, или локалним притисцима. Више од 10.000 јавних здравствених и социјалних радника је отпуштено, као и 4.000 правника, 2.000 певача, музичара и глумаца, те 2.000 лекара. Такође је, 1.200 новинара и уредника изгубило право на рад, као и 800 универзитетских професора, те 800 учитеља основних и средњих школа.³¹¹

Два закона изгласана 15. септембра 1935. године дефинисала су “држављанство Рајха” и поставила правила “за заштиту немачке крви и части”. Закон о држављанству је одредио да држављани Рајха могу бити само Немци и грађани “сродне” крви, те да сходно томе само они могу поседовати грађанска и политичка права. Закон је прописивао да је “Јевреј она особа којој су најмање троје дедова или бака расно били потпуни Јевреји.” Закон је даље наводио случајеве, када је био довољан и мањи број јеврејских предака да би расно били одређени као Јевреји. “Закон о заштити немачке крви и части” је регулисао односе између Јевреја и Аријеваца. Тим је законом забрањен брак између Јевреја и Немаца, те грађана “сродне” крви.³¹² Истим су законом забрањене и њихове ванбрачне везе, као и полни односи. Закон је даље прогласио неважећим све претходно склопљене бракове Јевреја и Аријеваца. Тим је законом такође забрањено Јеврејима запошљавање младих Немица у јеврејским породицама, као и истицање немачке заставе и сличних симбола. За прекршитеље неког од чланова закона, прописиване су казне затвора, присилног рада или новчане казне. Нирнбершки су закони заправо од Јевреја учинили обележене субјекте, те легализирали будуће мере против њих.³¹³

У следећих неколико година донето је додатних 13 декрета који су потпуно ставили Јевреје ван закона. Као поседица тога Јеврејима је онемогућена набавка основних животних намирница. У многим градовима било им је тешко, ако не и немогуће набавити храну и

³¹⁰ Овим законима, Јеврејима су на најбизарнији начин значајно ограничена или потпуно укинута нека од основних људских права. Тако је, између осталог, Јеврејима законом забрањена употреба возачке дозволе, односно лица јеврејске националности која су већ поседовала возачку дозволу, била су обавештена да тај документ више није валидан. Власницима кућа за рентирање је било забрањено да издају куће Јеврејима, због чега су они постајали бескућници, пошто нису били у могућности да закупе било какав објекат за становање.

³¹¹ M. Gilbert, *op. cit.*, str. 38-47.

³¹² The Nuremberg race laws; preuzeto 05.04. 2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007695>

³¹³ M. Gilbert, *op. cit.*, str 47-48.

лекове. Забрањен им је био улаз у хотеле и продавнице, као и многе градове, па чак и паркове и шуме. Но, то су још увијек биле благе последице примене расних закона, наспрам онога што се тек требало догодити.³¹⁴

Нирнбершки расни закони формирали су основе расистичке нацистичке политике. Њихово представљање и ступање на снагу 1935. године, условило је нов талас антисемитизма и антијеврејских закона који су донели моменталну сегрегацију јеврејске популације. Судије немачких судова нису могле да раде у случајевима или парницама у којима су учествовали адвокати Јевреји, официри су били избачени из војске, а студенти Јевреји нису могли да се упишу на докторске студије.³¹⁵

Двадесетог августа 1935. одржана је министарска конференција, с циљем да се проанализирају економски ефекти акције против Јевреја. Адолф Вагнер, представник партије је на конференцији износио тврдњу да ће такве акције престати, једном када је Влада решила да спроводи чврсту политику према Јеврејима. Доктор Шахт, министар за економију, критиковао је својеглаво понашање чланова партије, пошто се оно косило са његовом политиком реизграђивања Немачке.³¹⁶ Оно није имало економског смисла, с обзиром да су Јевреји поседовали неке вештине које су могле бити искоришћене у циљу остваривања његове политике. Шахт, међутим, није износио моралне осуде Јеврејске политике, и подржао је доношење закона у циљу разјашњавања ситуације. Следећег месеца две мере су биле донете на годишњем састанку партије у Нирнбергу. Први закон, Закон о заштити немачке крви и немачке части, забрањивао је склапање бракова, и ванбрачне везе између "Јевреја" (овај термин се касније званично користио уместо термина "не-Аријевци"), и Немаца, и такође је забрањивао запослење немачких жена старости испод 45, у јеврејским домаћинствима.³¹⁷

Други закон, Закон о држављанству Рајха, укинуо је Јеврејима право на Немачко држављанство, и увео разлику између "грађана Рајха" и "националних мањина"³¹⁸. Нирнбершки закони су у суштини формализовали незваничне и посебне мере које су биле предузете према Јеврејима од 1935. Нацистичке вође су истицале важност конзистенције овог законодавства са програмом партије, који је тражио да се Јеврејима одузму права која су имали грађани.³¹⁹

³¹⁴ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 323.

³¹⁵ *Nirnberški zakoni*; preuzeto 30.03. 2015. <http://history1900s.about.com/od/1930s/a/Nuremberg-Laws.htm>

³¹⁶ *ibid.*

³¹⁷ *ibid.*

³¹⁸ *Jews in prewar Germany*; preuzeto 04.05.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007687>

³¹⁹ *Nirnberški zakoni*; preuzeto 30.03. 2015. <http://history1900s.about.com/od/1930s/a/Nuremberg-Laws.htm>

Током 1937. и 1938. године, Немачке власти су наставиле да погоршавају ситуацију Јевреја који су живели у Немачкој. Као циљ су поставили осиромашивање Јевреја и њихово избацивање из националних економских токова, захтевајући од њих при том да региструју своју имовину, а са друге стране су им онемогућавали да зарађују за живот. Нацисти су забранили Јеврејима докторима да прегледају нејевреје и укинули су лиценце Јеврејима адвокатима. У августу 1938. године, власти су одредиле да ће од јануара 1939. јеврејски мушкарци и жене који носе прва имена „нејеврејског“ порекла, морати да додају „Израел“ и „Сара“, у зависности од њиховог пола. Сви Јевреји су били обавезни да носе личне идентификационе карте, које указују на њихова јеврејска имена и порекла, а у јесен 1938. године, сходно регулативи Савезног министарства унутрашњих послова, сви пасоши Јевреја су штампани са идентификационим словом „Ј“.³²⁰

Пратећи погром Јевреја 9. и 10. новембра 1938. године догодила се и „Кристална ноћ“ (такође, позната и као „Ноћ сломљених чаша“).³²¹ Прелиминарни извештај од следећег дана дао је само делимичну слику разарања. По том извештају уништено је 815 радњи, спаљена је 171 породична кућа, као и 119 синагога, док их је 76 у потпуности уништено. Том је приликом 20.000 Јевреја одведено у логоре³²², а 36 их је убијено.³²³ Коначан број убијених се на крају попео на 91.³²⁴ Убиства и паљевине нису биле једине последице „Кристалне ноћи.“³²⁵ Јевреји су чак били присиљени да плате и штету насталу током ноћи, почињену на њиховој имовини.³²⁶ Новац, који су им осигуравајућа друштва била дужна исплатити, по примању је конфискован, а јеврејска заједница је додатно колективно кажњена казном од милијарду марака, због, како је Геринг рекао, њихових криминалних радњи. До тада извршене акције против Јевреја биле су резултат појединачних антисемитских испада, али је ово било први пут да је држава организовала погром, и зацртала пут гетоизацији и депортацијама.³²⁷

Немачке власти су намеравале да „аријанизују“ сав јеврејски капитал, процес који је трајао и који је укључивао отказе јеврејским радницима и менаџерима. Нацистичка легислатива протерала је Јевреје из јавних школа и универзитета, такође и из биоскопа, позоришта и спортских терена и догађаја. У многим градовима, Јеврејима је било забрањено

³²⁰ *ibid.*

³²¹ *The night of broken glass*; преузето 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007697>

³²² Опширније видети у: М. Gilbert, *The Holocaust, Holt, Rinehart and Winston*, New York, 1985.

³²³ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 580-582.

³²⁴ M. Gilbert, *op. cit.*, str. 69.

³²⁵ *ibid*

³²⁶ W. L. Shirer, *op. cit.*, str. 582-586.

³²⁷ *ibid.*

да уђу у одређене „аријевске“ зоне. Влада је захтевала Јеврејима да се идентификују на начин који би их трајно сепаратисао од остатка популације. Како су нацистички лидери убрзавали припреме за њихов европски освајачки рат, антисемитска легислатива коју су увели у Немачку и Аустрију, утрла је пут за још радикалније егзекуције и егзодус Јевреја.³²⁸

3.1.1. Листа дела усвојених антијеврејских закона са коментаром појединих одредби

Следећа листа показује 29 од укупно више од 400 правних органичења која су наметнута Јеврејима³²⁹ и другим групама за време првих шест година нацистичког режима.

У току 1933. године донети су следећи закони, наведени овде по датумима:³³⁰

31. март - *Декрет Комесара за здравство града Берлина којим суспендује Јевреје докторе из градских служби;*

7. април - *Закон о отпуштању из професионалне службе, којим се отпуштају Јевреји из свих служби државног карактера;*

7. април - *Закон о забрани адвокатуре Јеврејима;*

25. април - *Закон против пренасељености у школама и универзитетима ограничава број јеврејских студената у јавним школама;*

14. јул - *Закон о денатурализацији - одузима се држављанство натурализованих Јевреја и "непожељних";*

4. октобар - *Закон о уредништву - забрањује Јеврејима уредништво у новинама.*

Током 1935. године донети су:³³¹

21. мај - *Закон о Вермахту, избацује јеврејске официре из немачке војске;*

15. септембар - *Нирнбершки сет расних закона, одузима немачким Јеврејима држављанство Рајха, и забрањује Јеврејима брачне и сексуалне односе са особама немачке крви“.*

На основу Члана 3. *Закон о држављанству Рајха*³³² из септембра 1935. године, следиле су одредбе следеће садржине: Сви припадници немачке или сродне крви који имају право да гласају на изборима за скупштину када Закон о држављанству ступи на снагу, треба

³²⁸ Листа дела усвојених антијеврејских закона; преузето 17.04.2015.

<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005681>

³²⁹ Examples of antisemitic legislation (1933-1939); преузето 05.04.2015.

<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

³³⁰ *ibid.*

³³¹ *ibid.*

³³² *Закон о држављанству рајха*; преузето 29.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20206092.pdf.

да, за сада, имају права грађана Рајха. Исто ће се односити и за оне којима ће министар унутрашњих послова Рајха, у сарадњи са замеником Вође, додели држављанство. Такође, Министар унутрашњих послова Рајха, у сарадњи са замеником Вође, могао је одузети држављанство. Ове одредбе односиле су се такође и на особе које имају јеврејске крви. Истицало се да је појединац који има јеврејске крви онај који је потомак бабе или деде или обоје, који су расно били чисти Јевреји, тако да он није Јеврејин према Параграфу 2 из Члана 5. Чистокрвне бабе и деде Јевреји су они који су припадали јеврејској религијској заједници. Само грађани Рајха, као носиоци пуног политичког права, могли су да имају право гласа у политичким стварима, и да обављају јавне функције. Министар унутрашњих послова Рајха, или било који орган кога он опуномоћи, могао је правити изузетке у току прелазног периода по питању држања јавних функција. Критеријум се није односио на религијске организације. Посебно се изричито прописивало да Јеврејин не може бити грађанин Рајха. Он не може имати право гласа; он не може обављати јавне функције, а јеврејски званичници ће бити повучени са функција од 31. децембра 1935. године. У случају да су такви званичници ратовали на фронту у Првом светском рату, било за Немце или њене савезнике, примаће пензију, док не достигну старосну границу. Међутим, они неће бити унапређени према свом стажу. Када достигну старосну границу, њихове пензије ће се поново обрачунати. Ове одредбе се нису односиле на послове верских организација. Услови који се тичу учитељског посла у јавним јеврејским школама остали су непромењени све до доношења новог Закона о уређењу јеврејских школа.³³³

У тумачењу самог појма Јеврејин узимало се неколико критеријума:

1. Јеврејин је појединац чији су преци три колена уназад, расно чистокрвни Јевреји...
2. Јеврејин је такође појединац који је потомак чистокрвних баба и деда (од оба родитеља) са обе стране ако је:
 - А) био члан јеврејске религијске заједнице када је овај закон објављен или се заједници придружио касније;
 - Б) када се закон објавио, био у браку са особом јеврејске веоисповести или се након тога венчао са Јеврејином/ком;
 - Ц) он плод брака са Јеврејином, према параграфу 1, који је скраћен након успостављања Закона о заштити немачке крви и части 15. септембра 1935;
 - Д) он плод љубавне везе са Јеврејином, према параграфу 1, и ако је ванбрачно рођен после 31. јула 1936.³³⁴

³³³ *ibid.*

³³⁴ *ibid.*

Неке од ових одредби послужиле су у многим другим државама као модел за одређивање критеријума ко је Јеврејин, јер су у тумачењу самог појма Јеврејин у многим државама постојале нејасноће, негде се узимао национални, негде верски критеријум. У Краљевини Југославији, у великом броју средина, Јевреји су третирани као Срби Мојсијеве вероисповести. Грађански закони Рајха од 15. септембра 1935. године које је Рајхстаг усвојио тајним гласањем, истичу: Припадник државе је онај који припада заштитничкој заједници Трећег Рајха, и који, стога, има одређену дужност према Рајху. Статус појединца се одређује у складу са одредбама Рајха и Законима о држављанству. Грађанин Рајха може бити само онај ко је Немац или сродне крви, и онај који, својим понашањем, покаже да је истовремено спреман и да жели да лојално служи немачком народу и Рајху. Право на држављанство се стиче добијањем држављанства Рајха, само грађани Рајха могу да уживају пуна политичка права у складу са одредбама закона. Министар унутрашњих послова Рајха, у сарадњи са замеником Вође, доносиће неопходне законе и административне уредбе за спровођење и проширење овог закона. (Проглашено је 16. септембра 1935. године и ступио на снагу 30. септембра 1935. године).

- Закон о држављанству Рајха,³³⁵ у члану 1. истицао је да је: субјект државе особа која припада заштитничкој унији Немачког Рајха, и која према томе има одређене обавезе према Рајху. Статус субјекта се одређује у сарадњи са дозволама Рајха и Државним Законима о Грађанству. У Члан 2. се наводило да је грађанин Рајха је онај субјект који има само Немачку или сродну крв, и који, својим понашањем, показује да је жељан и спреман да верно служи Немачком народу и Рајху. Право на грађанство се обезбеђује додељивањем докумената о држављанству Рајха. Једино грађанин Рајха ужива пуна политичка права у сарадњи са одредбама закона. Министар Унутрашњих Дела Рајха у сарадњи са Замеником Фирера, обезбедиће потребне правне и административне мере за примену и суплементацију овог закона.

- Закон о заштити Немачке крви и Немачке части³³⁶ у одељку 1 истиче се да бракови између Јевреја и грађана Немачке или сродне крви забрањују. Бракови који се склопе упркос овом закону се поништавају, чак и у случају да, у циљу пренебрегавања овог закона, буду склопљени у иностранству. Поступци за поништење могу бити иницирани искључиво од стране јавног тужиоца. Забрањују се строго сексуални односи ван брака између Јевреја и грађана Немачке или сродне крви. Овим законом, Јеврејима није било дозвољено да запошљавају у својим домаћинствима жене Немачке, или сродне крви. Јеврејима се такође,

³³⁵ *ibid.*

³³⁶ *ibid.*

забрањивало истицање заставе Рајха, или националне заставе, или националних боја. На другој страни, дозвољено им је да излажу јеврејске боје. Примену овог права осигуравала је Држава. За кршење ових забрана кажњавало се тешким физичким радом или затвором до једне године и новчано, или само једном од ових казни. Министар унутрашњих дела Рајха у сарадњи са замеником Фирера и Министарством правде Рајха обезбеђивао је правне и административне мере потребне за примену овог Закона.

У недељама пре и за време зимских и летњих Олимпијских игара 1936. године које су биле одржане у Гармиш-Партенкирхену и Берлину, нацистички режим је усвојио доста легислативних аката и регулатива који су били директно усмерени против Јевреја и њихове реторике и свих активности које су вршили. Режим је чак на неколико јавних места обележио „Јевреји нису добродошли“.³³⁷ Иако је касније Хитлер, желећи да избегне критике међународне заједнице и одржи квалитет Игара, наредио да се спорни слоган uklони, то није утицало на развој антисемитизма у Немачкој.³³⁸ Забележен је и протест велике групе југословенских спортиста уочи олимпијаде у Берлину 1936. године, који су се залагали за бојкот игара због прогона у Трећем рајху, којима су били изложени и Јевреји.³³⁹ Управо те 1936. и 1937. године, усвојени су закони који су се односили на професије Јевреја:³⁴⁰

- 11. јануар. 1936. - *Извршина одредба о Пореском праву, забрањује Јеврејима да служе као порески саветници и консултанти;*
- 3. април - *Савезни закон Рајха о ветеринарима, избацује Јевреје из те професије;*
- 15. октобар - *Савезни закон Рајха о Едукацији, избацује све Јевреје учитеље из јавних школа;*
- 9. април 1937. - *Градоначелник Берлина наређује јавним школама да не признају Јеврејску децу до даљег.*

У 1938. и 1939. години донети су закони који су се односили на различите аспекте живота и рада Јевреја:

- 5. јануар 1938. - *Закон о породичним односима и Закон о личним именима, забрањује Јеврејима да мењају лична имена;*
- 5. фебруар - *Закон о професији Аукционара и Брокера на берзама избацује Јевреје из ове професије;*
- 18. март - *Закон о оружју, забрањује Јеврејима продају оружја;*

³³⁷ Garmisch-Partenkirchens uncomfortable past: German ski resort represses memory of 1936 winter olympics; A friendly dictatorship; preuzeto 04.05.2015. <http://www.spiegel.de/international/germany/garmisch-partenkirchen-s-uncomfortable-past-german-ski-resort-represses-memory-of-1936-winter-olympics-a-673241.html>

³³⁸ Олимпијске игре; preuzeto 29.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206092.pdf.

³³⁹ *Židov*, br.15, 10. април 1936, str. 4.

³⁴⁰ Examples of antisemitic legislation (1933-1939); preuzeto 27.04.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

5. октобар - *Министар унутрашњих послова издаје наредбу да се сви јеврејски пасоши који нису означени са словом Ј, униште;*
12. новембар - *Декрет о избацавању јевреја из бизниса и компанијског пословања;*
15. новембар - *Министарство образовања Рајха избацује све Јевреје и јеврејску децу из јавних школа;*
28. новембар - *Савезно министарство за унутрашње послове ограничава слободу кретања Јеврејима;*
29. новембар - *Савезни министар за унутрашње послове забрањује Јеврејима да држе кућне љубимце;*
14. децембар - *Посебан закон којим се поништавају сви акти и уговори између немачке државе и компанија које поседују Јевреји;*
21. децембар - *Закон о јеврејским женама забрањује јеврејкама било какав ангажман.*
21. фебруар 1939. - *Декрет који се односи на предају скуповених метала и камења и каменолома које су поседовали Јевреји, који су поред тога морали да плате држави у злату, сребру, дијамантима и другим вредностима без надокнаде*
1. август - *Председник Немачке Лутрије забрањује Јеврејима учешће у играма на срећу*³⁴¹

Може се видети да је у распону од 1933. до 1939. године донет читав низ закона, декрета, уредби и других аката којима се улазило у све поре јеврејског друштва, угрожавана су и ограничавана од ширих, па постепено до елементарних људских права и слобода, рушећи и кршећи све до тада успостављене принципе и норме међународног права, принципе Друштва народа и унутрашњег права саме Немачке.

Оно што се од Немачких савезника тражило пре и непосредно по отпочињању Другог светског рата било је преузимање антијеврејских прописа донетих у самој Немачкој. Редослед ових прописа је ваљало почети дефинисањем појма Јевреј на основу порекла; наставити истеривањем Јевреја са сваког важнијег места у привреди, а затим са применом средстава за идентификацију и концентрацију, а нарочито обележавањем Јевреја звездом.³⁴² У складу са оваквом политиком у низу земаља које су биле савезнице или гравитирале ка Немачкој донесен је низ закона или антијеврејских уредби у које су спадале *numerus clausus* уредбе о ограничавању права јевреја, док су у многим Европским државама оне постојале и много раније.

³⁴¹ Examples of antisemitic legislation (1933-1939); preuzeto 16.04.2015.
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

³⁴² Р. Хилберг, *Злочинци, жртве, посматрачи - јеврејска катастрофа 1933 - 1945*, Београд, 2001. стр. 3.

3.2. Преглед антисемитске легислативе у Француској

Ако се посматра историјат антисемитизма у Француској, може се видети да је „за извесно време и Француска заглибила у антисемитско блато“³⁴³. Новинар Дримон, који је 1886. објавио књигу под насловом „Јеврејска Француска,“ вршио је острашћену противјеврејску пропаганду. Она је имала нарочитог успеха у неким реакционарним војним круговима који су очекивали да ће доћи до рата са Немачком. Војна обавештајна служба је у више махова тада тврдила да су из архиве нестајали важни војни документи и предавани немачким агентима.³⁴⁴

Антисемити су на основу фалсификованих докумената оптужили капетана Алфреда Драјфуса, јединог јеврејског француског официра у генералштабу. Он је изведен пред војни суд и 1894. осуђен на прогонство на Ђавоље острво.³⁴⁵ У јануару 1898. године, 158 посланика гласало је за позив на искључење из јавног запошљавања свих Јевреја који нису могли да докажу три генерације предака рођених у Француској. У фебруару те године, скоро једна трећина укупног представничког дома подржала је мере „да се оконча превласт Јевреја у различитим гранама јавне администрације“.³⁴⁶

Ипак, нашли су се појединци, а међу њима и најбољи синови Француске, као што је био и славни писац Емил Зола, који су утврдили да су извесни официри, антисемитски настројени, фалсификовали документа, како би лажно оптужили и обешчестили Јеврејина капетана Драјфуса. У парламенту и преко штампе започела је кампања за ревизију процеса. Кампања је трајала неколико година и на крају се завршила са успехом. Драјфус је враћен са Ђавољег острва, а процес је обновљен, па је тек 1906. године установљено да је он невин, а да су кривци били неки антисемитски расположени официри генералштаба.³⁴⁷ После Драјфусовог случаја антисемити су изгубили сав свој утицај у Француској, а Јевреји су поново нашли свој мир.³⁴⁸ Све до краја 30-тих може се рећи да је и у Француској живот јеврејске заједнице ишао узлазном путањом. Иначе, Француска је 1921. године имала

³⁴³ *Alpha history; 19th century anti-Semitism*; preuzeto 29.03.2015. <http://alphahistory.com/holocaust/19th-century-anti-semitism/>

³⁴⁴ *Antisemitizam u Zapadnoj Evropi i pogromi u Rusiji*; preuzeto 03.03.2015. <http://elmondosefarad.wikidot.com/47-antisemitizam-u-zapadnoj-evropi-i-pogromi-u-rusiji>

³⁴⁵ Затвор на Ђавољем острву је 1852. године отворио цар Наполеон III., а намена је била да се у њега упућују политички затвореници, анархисти, убице... С обзиром да су литице биле изузетно високе и прекривене оштрим стенама, Ђавоље острво је у то време представљало место са кога није било могуће побећи.

³⁴⁶ S. Wilson, *op. cit.*, pg. 214–215.

³⁴⁷ Albert Dreyfus је ослобођен оптужби, али је његових пет година проведених на Ђавољем острву оставило дубок траг на политичкој сцени Француске. Председник Француске Ширак се 1998. године у име Француске јавно извинио капетану Драјфусу.

³⁴⁸ preuzeto 03.04.2015. <http://www.usmmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007901>

39.209.518 становника, од тога 150.000 Јевреја, или 0,4%.³⁴⁹ У демографском смислу јеврејска заједница имала је незнатан утицај у Француској.

Дискриминаторски закони против Јевреја у Француској и њеним прекоморским територијама, везују се за марионетски режим маршала Петена, након капитулације Француске. Њих је донела Вишијевска француска влада 1940. и 1941. године.³⁵⁰ Ови закони су били заправо извршни акти, пошто је Парламент био распуштен 11. јула 1940. године. Према овим законима, којима су означени као нижа класа, Јевреји нису могли да буду носиоци јавне власти и одузето им је држављанство. Њима се избацују Јевреји из свих цивилних и војних служби, као и свих професије везаних за медије и банкарство. Статути даље овлашћују Државни савет да се наметну строге квоте (2 или 3 процента), на јеврејско учешће у слободним професијама и у високошколским установама, иако су постојали изузеци за породице појединаца који су се борили за Француску или који су имали изузетне заслуге за државу.³⁵¹ Од 125 јеврејских универзитетских професора који су конкурисали за посао, у јесен 1940. године, само десет их је примљено и то до пролећа школске 1941-1942. године.³⁵² После рата је често тврђено да су ове законе подметнули француски Немци, али данас се зна да то није истина, захваљујући у великој мери радовима Роберта Пакстона и Мишела Маруса.³⁵³ Иако су ови закони били јасно по узору на нацистичке Нирнбершке законе,³⁵⁴ Вишијевска влада је својевољно усвојила законе који су Јевреје и њихову децу искључили из одређених улога у друштву. Према речима маршала Филипа Петена „Немачка није разлог због којег је Вишијевска влада донела антисемитске законе. Такво законодавство је било добровољно и независно.“ Француски Јевреји су били искључени из националне заједнице, уздрмани у свом идентитету, истерани са радних места.³⁵⁵ Ови закони нису условљени од стране Немаца, већ су пре свега били производ Француске антисемитске традиције.³⁵⁶ Били су донети већ 3. октобра 1940. године³⁵⁷ Вишијевско законодавство било

³⁴⁹ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84

³⁵⁰ *Holocaust encyclopedia; Vichy discrimination against Jews in North Africa*; preuzeto 05.03.2015.

<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007311>

³⁵¹ M. R. Marrus, R. O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, New York, 1981, pp. 3–5, *ibid.*, pg.12–13, *ibid.*, pg. 99–100; S. Zuccotti, *The Holocaust, the French and the Jews*, New York, 1993, pp. 56–61; V. Caron, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942*, Stanford, 1999, pp. 323–25; D. Peschanski, “The Statutes on Jews—October 3, 1940, and June 2, 1941,” *Yad Vashem Studies* 22, 1992, pg. 65–88.

³⁵² S. Zuccotti, *op. cit.*, pg. 56–57; M. R. Marrus, R. O. Paxton, *op. cit.*, pg. 127, *ibid.*, pg. 141, *ibid.*, pg.151; D. F. Ryan, *The Holocaust and the Jews of Marseille: The Enforcement of Anti-Semitic Policies in Vichy France*, Urbana, IL, 1996, pg. 23– 51; J. Jackson, *France: The Dark Years, 1940–1944*, Oxford, 2001, pg. 357. On the fate of Jews in the universities, see especially C. Singer, *Vichy, l’Université et les Juifs*, Paris, 1992.

³⁵³ M. R. Marrus, R. O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*, New York, 1972, pg. 168–185.

³⁵⁴ X. Vallat, *Le Nez de Cléopâtre: Souvenirs d’un homme de droite (1919–1944)*, Paris, 1957, pg. 238. S. Zuccotti, *op. cit.*, pg. 56.

³⁵⁵ R. Poznanski, *Jews in France During World War II*, Brandeis University Press, Hanover 2001, pg. 479.

³⁵⁶ H. Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France Since 1944*, Harvard University Press, Cambridge 1986, pg. 7.

³⁵⁷ *ibid.*, pg. 38.

је оштро према свим Јеврејима, али посебно репресивно према страним Јеврејима, јер су они могли бити интернирана или депортовани лакше него француски Јевреји.³⁵⁸ Већина Јевреја протераних из Француске нису били Француски, већ Јевреји рођени у иностранству.³⁵⁹ Француска Католичка црква видела је Јевреје као претњу традиционалним вредностима Француске.³⁶⁰ Савремени француски антисемитизам био је базиран на култури и био је зависан од асимилације Јевреја у француском друштву, а не као антисемитизам који је заснован на расној диференцијацији.³⁶¹

Закон којим се укидају бенефиције (држављанство) ступио је на снагу 16. јула 1940, месец дана након успостављања Вишијевског режима. 22. јула, 1940. године, Рафаел Алиберт, државни секретар, потоњи министар правде, основао је комитет који је прегледао сва држављанства дата од 1927. Такв потез је за резултат имао одузимање 15.000 држављанстава, од којих је 40% јеврејских. Алиберт је био и потписник антисемитских закона. Први од таквих закона, донет 3. октобра 1940, онемогућавао је Јевреје да учествују у војсци, новинама, трговачким и индустријским активностима (подухватима) и државној служби. Према другом закону, донетом још јула 1940, Јевреји су морали да региструју своје пословање и било им је забрањено да се баве било којом трговачком и индустријском професијом. Наредни закон о истребљењу јеврејске расе, донет 4. октобра 1940. и усвојен заједно са антисемитским законима, омогућио је заробљавање страних Јевреја. Законски тесктови су потпуно преузети из нацистичких закона и ови ограничавајући закони били су на снази од самог почетка Петенове владавине. У овом периоду донет је низ других антијеврејских прописа; неки од њих су: денатурализација Јевреја, избацивање Јевреја из војске, избацивање Јевреја из штампе, избацивање Јевреја из комерцијалних послова, избацивање Јевреја службеника, потребна дозвола за продају/куповину компаније од Јевреја, избацивање студената Јевреја, избацивање Јевреја адвоката, регистрација „јеврејског“ бизниса, а сви су донети у периоду 16. 07. 1940. до 22. 07. 1941. године. Слична законска решења имали су Алжир, Мароко и Тунис, који су у то време били у поседу Вишијевске Француске. Иако су важни делови становништва активно подржавали ове мере, до лета 1942. године је, као одговор на депортације Јевреја, јавно мњење почело да се окреће.³⁶² Ови закони били су поништени после ослобођења и поновног успостављања законите републике.

³⁵⁸ R. H. Weisberg, *Vichy Law and the Holocaust in France*. New York University Press, New York 1996, pg. 56.

³⁵⁹ R. Poznanski, *op. cit.*, pg 478.

³⁶⁰ M. Curtis, *Verdict on Vichy: Power and Prejudice in the Vichy France Regime*, New York, 2002, pg. 36.

³⁶¹ A. Rodrigue, "Rearticulations of French Jewish Identities After the Dreyfus Affair." *Jewish Social Studies*, New Series. 2. No. 1 (1996), 1.

³⁶² D. Peschanski, *Vichy 1940–1944: Contrôle et exclusion*, Brussels, 1997, pg. 179–182.

Може се видети да постоји у упоредноправном смислу, апсолутна подударност са законима који су донети неколико година раније у нацистичкој Немачкој, односно до 1939. године. Апсолутно су и у Француској тада били угрожени сви аспекти живота Јевреја који су били угрожени и у Немачкој, од професије, културе, штампе, до држављанства, што ће кулминирати протеривањима и окончати се ликвидацијама.

3.3. Преглед антисемитске легислативе у Мађарској и Бугарској

У Мађарској је 1920. живело 473.355 Јевреја, који су чинили 5,9% од укупно 7.990.202 становника. После две деценије, 1941. године, број Јевреја се смањио на 400.980, што је чинило 4,4% од 9.067.267 становника земље;³⁶³ Мађарска је до 1928. године била једина земља у којој је постојао озакоњени "numerus clausus" и поред свих протеста разних јеврејских организација код Друштва народа. Чак и онај мали број јеврејских студената био је изложен константним антисемитским испадима.³⁶⁴ Према ционистичким изворима, од 1919. до 1938. године у Мађарској се покестило 30.774 Јевреја у страху од противјеврејског покрета.³⁶⁵

Након што је Адолф Хитлер дошао на власт 1933, Мађарска влада је постала заинтересована за склапање савеза са нацистичком Немачком и све више јој се приближавала. Минхенска конференција одржана у септембру 1938, дала је право Немачкој да анектира неке регије у Чехословачкој. У новембру, Немачка је отцепила део Чехословачке, који је некада припадао Мађарској и предала га Мађарској. У августу 1940. године, Немачка је дала Мађарској северну Трансилванију, а у октобру 1940, Мађарска се придружила Немачкој, Италији и Јапану, односно Силама Осовине.³⁶⁶

Укупан број Јевреја обухваћен мађарским границама 1941. године, укључујући и Јевреје са окупираних југословенских територија, износио је 725.007. То је чинило 4,94% од укупно 14.683.323 становника земље. Смањење броја Јевреја по конфесији у великој мери било је последица преласка на хришћанство, тако да је било и око 100.000 конвертита и хришћана јеврејског порекла,³⁶⁷

Антисемитизам се лако развијао, јер је Мађарска била земља огромних социјалних разлика. На селу је 0,39% поседника имало власништво над 43,11% обрадиве земље, док 800.000 пољопривредних радника и слугу није уопште поседовало земљу. Владали су полуфеудални односи, а због велике беде Мађарска је називана и државом са "три милиона просјака".³⁶⁸ Упоредо са тим, "национални понос" је подстицан и преко школског система.

³⁶³ L. Varga, *Ungarn, op. cit.*, pg. 337.

³⁶⁴ С. Калдерон, Ј. Леви, *op. cit.*, стр. 112.

³⁶⁵ *Židov*, br. 51, 15. decembar 1939, 5.

³⁶⁶ *Antisemitizam u Mađarskoj*; preuzeto 28.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206433.pdf.

³⁶⁷ Videti: R. L. Bracham, *Hungary. Jews during the Holocaust*, u: *Encyclopedia of the Holocaust*, 1990, Vol. II, pg. 698.

³⁶⁸ Š. Mesaroš, *Mađarska istoriografija o diplomatskim priprema za napad Mađarske na Jugoslaviju*, u: *Vojvodina 1941*, radovi i diskusije sa skupa istoricara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Novi Sad, 1967, str. 201.

Негована је свест о културној и цивилизацијској надмоћи Мађара над осталима, посебно над суседним народима у Карпатском басену и Подунављу.³⁶⁹

Ширење мађарске државе уз подршку Трећег рајха значило је и ширење мађарског антијеврејског законодавстава на окупиране територије. Успостављање мађарске власти за Јевреје је углавном значило велико погоршање дотадашњег положаја. Уведена су велика ограничења у запошљавању и пословању, као и обавеза присилног рада у војсци о чему су извештавали и јеврејски листови у Југославији, у првом реду „Жидов“.³⁷⁰

Крајем марта 1939. је усвојен такозвани "Други јеврејски закон". По њему, учешће Јевреја међу запосленима сведено је на само 6 процената од укупног броја становника, с тим што су они сада идентификовани по расном, а не више само по конфесионалном критеријуму.³⁷¹

Када је реч о Бугарској, антисемитизам је већ крајем XIX века толико унапредовао да су Јевреји већ тада били потиснути с јавних и државних положаја, па су се следствено томе повукли и из јавног рада.³⁷² Бугарска је 1920. године имала 4.861.439 хиљада становника, број Јевреја износио је 45.600 или 0,9 %.³⁷³ Непосредно пред Други светски рат у Бугарској је живело око 50.000 Јевреја; више од половине је живело у главном граду Софији. Стотинама година пре тога скоро да и није било антисемитизма у Бугарској.³⁷⁴

Први примери притисака на Јевреје могу се видети из сведочења јеврејских избеглица из Бугарске у Паризу почетком 1924. године. Македонски централни комитет (ВМРО) је присиљавао Јевреје да дају огромне прилоге за њихов револуционарни фонд за ослобођење Македоније “од српског и грчког господства”. Без заштите владе, под претњом физичког злостављања и смрти, многи Јевреји су морали да продају све да би удовољили овим захтевима, а многи су се спремали на исељавање. То насиље је ескалирало до јавних убистава Јевреја у Софији због чега је конференција циониста Јужне Србије у Скопљу 31. маја 1924. јавно протестовала тражећи владину акцију.³⁷⁵ Ово се појачало 30-тих година, када су одређене политичке групе почеле да изражавају антијеврејска осећања. Од 1939. године у Бугарској се све више осећало противјеврејско расположење. Почетком те године у Софији су одржане прве демонстрације под паролом “Не купујте од Јевреја”³⁷⁶

³⁶⁹ П.Рокаи, З.Бере, Т.Пал, А.Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, стр. 551.

³⁷⁰ *Židov*, br.45, 1.novembar 1940, 1.

³⁷¹ М. Кољанин, *op. cit.*, стр 350.

³⁷² Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 65.

³⁷³ *ibid.*, стр. 84

³⁷⁴ I. Ognjanova – Krivoshieva, *Jewry related discourse in Bulgaria between the First and the Second world war*, Zagreb, 2013, str. 98-100.

³⁷⁵ *Židov*, br. 7, 15.februar 1924, 6-7; “; *ibid.*, br.25, 13.jun 1924, 6.

³⁷⁶ М. Ристовић, *У потрази за уточиштем*, Београд, 1998, стр. 41.

Касних 40-их, пронемачка влада у Бугарској је донела први закон против Јевреја. О доношењу Закона о заштити Бугарске државе и расе извештавано је и у нашим медијима. У једном од часописа објављен је чланак о „Нацрту закона о заштити бугарске државе и расе“³⁷⁷ и „Распуштању тајних друштава и ограничењу права Јевреја“: "Софија, 8. октобар. Поводом данашњег најављивања закона о заштити нације бугарски министар унутрашњих послова дао је новинству поједина разјашњења о томе закону. У првом реду је нагласио, да је овај закон замишљен као искључиви закон за заштиту расе. Нацрт закона предвиђа напосе уређење трију животних подручја народа. У првом реду предвиђа распуштање свих међународних савеза, клубова и ложа. Изузети су само међународни савези стручног или зnanственог карактера и организације државно- политичког значења. За сваки овакав поједини случај потребна је посебна дозвола. Други део предлога закона предвиђа извесне расне одредбе. Тако је особама јеврејског порекла забрањено вршити јавне и државне службе, примати бугарско држављанство, као и вршити право власништва у било којем облику над часописима, новинама, накладним подuzeћима, позориштима, кинематографима, као и било коју врсту пољских поседа. Где постоје већ таква права, биће у најкраћем року ликвидирана. Изузетак ће значити само она предузећа, која су због државних интереса одређена за потребе јеврејске мањине. Као Јеврејин сматра се онај, коме су оба родитеља Јевреји. Учешће Јевреја у слободним звањима могуће је само у односу према броју становништва. Забрањено је намештање аријевских служавки у јеврејским кућама..."³⁷⁸

„Словенки дом“ на насловној страни броја од 17.10.1940. објављује чланак: "Бугарски закони против Јевреја". У тексту се каже: "17. октобар Софија, Европска новинска агенција: Одредбе против Јевреја, Закон о заштити бугарског народа, односе се на 150 000 Јевреја, то је 0,8% укупног бугарског становништва. Две трећине тих Јевреја живи у Софији. У вези са тим занимљиви су подаци о Јеврејском упливу у Бугарску привреду. Од 16.520 Јевреја који су запослени у привреди, од пољоприведе их живи само 73, од трговине 1683 (10%), од индустрије 6.122 (38%), од трговине, па 51%. Посебно је важан однос Јевреја и Бугара у унутрашњој трговини. У Бугарској живи 600 Јеврејских увозника, насупрот бугарских 698. Од 178 Бугарских извозника, 102 су Јевреји. Извозна трговина Јевреја у којој преовладавају је извоз коже 66%, увоз стакла 90%. Јеврејски приходи у индустријском и трговинском капиталу износе 773 милиона леја, насупрот 2.626 милиона леја које отпада на бугарски капитал. Посебно моћан уплив има јеврејски капитал у дуванској индустрији 60,7%, у текстилној индустрији 44%. У друштвима за трговину јеврејски капитал заступљен је са

³⁷⁷ АЛИМ кут. 1. фасц. 1-9.

³⁷⁸ АЛИМ кут. 1. фасц. 1-9.

55,9%, у промету на берзи 80%. По тим подацима смо израчунали да летњи доходак јеврејског пребивалства износи 26.119 лева насупрот 12.000 лева бугарског пребивалства по месту."³⁷⁹

Одлуком Бугарске владе почетком маја 1939. године у року од две недеље земљу су морали да напусте сви страни Јевреји што је погодило и многе који су деценијама живели у Бугарској.³⁸⁰

Иако су за доношење антијеврејског закона били пресудни разлози политичког прагматизма, а мање расистичког антисемитизма, влада је њиме добила законску основу за цели низ мера против Јевреја. Закон је урађен по угледу на нирнбершке и њиме је одређено ко ће се сматрати Јеврејином. У уводном образложењу закона Јевреји су дефинисани као “зло и страни елемент у бугарском народу који делује против државе”. Законом је одређено да у року од месец дана Јевреји морају да напусте јавне службе у које више нису могли да буду бирани, уведен је *numerus clausus* у школама и на универзитетима, ограничено им је запошљавање у трговини и индустрији, нису више могли да се селе из својих места становања, оштро им је ограничено деловање у привреди, забрањени су бракови Јевреја и нејевреја, дата је дефиниција “антинародног понашања” која се односила на Јевреје и друге стране народе. Као једна од казних мера за кршење закона предвиђено је и конфисковање имовине што је стриктно спровођено. Фебруара 1941. издат је и Правилник Закона за заштиту народа којим су подробно протумачени сви његови чланови.³⁸¹

Јеврејски учитељи су били отпуштени са својих послова, сви Јевреји су били приморани да носе Јеврејски беџ, и натерани су да живе у лошим условима. Поред тога, Јеврејима није било дозвољено да иду главним улицама или посећују места за забаву, њихова кола и друге вредна имовина је одузета, и већина јеврејских мушкараца је била регрутована на присиљан рад.³⁸²

У марту 1941. године Бугарска је ступила у савез са Немачком и Италијом у нади да поврати територије изгубљене током Првог светског рата. У септембру 1942, Бугари су основали Комесаријат (канцеларију) за јеврејске послове и поставили добро познатог антисемитисту Александра Бејлија да је води. Комесаријат, који је основан новцем са блокираних јеврејских рачуна, ускоро је постао главно место у Бугарској које се бави пословима Јевреја. Током зиме 1943, официр СС-а Теодор Данкер је дошао у Бугарску да

³⁷⁹ Slovenski dom 17.10.1940, letnik 5, številka 238.

³⁸⁰ *Židov*, br.15, 14.april 1939, 4; Videti i: *Židov*, br. 16, 21.april 1939, 5, isto, br. 18, 5.maj 1939.

³⁸¹ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 356.

³⁸² I. Ognjanova – Krivosheva, *Jewry related discourse in Bulgaria between the First and the Second world war*, Zagreb, 2013, str. 115 - 117

руководи њеним мерама против Јевреја.³⁸³ У том тренутку, депортација Јевреја у логоре смрти је постала очигледна и застрашујућа опасност. У фебруару те године, Бугарска влада је пристала да депортује 20.000 Јевреја из Македоније и Тракије. Међутим, у те две области није било ни приближно 20.000 Јевреја, па је додатних 6.000 било одведено из саме Бугарске. Као први корак, 11.000 Јевреја је било послато из Македоније где су били држани око недељу дана пре него што су предати Немцима, који су их депортовали у Треблинку.³⁸⁴

Када је Совјетска армија стигла до Бугарске у августу 1944, сви антијеврејски декрети су били поништени. Јевреји из предратне Бугарске су били прогањани, али су поделили судбину већине других Јевреја из Европе - смрт. Након оснивања Израела 1948, 90% бугарских Јевреја се населило тамо.³⁸⁵

³⁸³ *Antisemitizam u Bugarskoj*; preuzeto 28.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206433.pdf.

³⁸⁴ I. Ognyanova – Krivosheva, *op. cit.*, str. 117.

³⁸⁵ *Antisemitizam u Bugarskoj*; preuzeto 28.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206433.pdf.

IV део

4. NUMERUS CLAUSUS У ДРЖАВАМА ЕВРОПЕ И ОКРУЖЕЊА ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Numerus clausus (затворен број) је појам који право познаје практично од свог настанка. Као правна категорија протеже се у разним гранама права, али у последња два века, његово помињање првенствено асоцира на политичко законодавство којим се појединим групама ускраћују или ограничавају нека права. То се првенствено односи на договорене квоте о максималном броју пријема особа (или одређених друштвених група), специфичних занимања (посебно слободних занимања), у установе високог образовања, професионална удружења, позиције и радна места у државним службама и најчешће је примењиван на Јевреје. Numerus clausus на пријем Јевреја у високошколске установе³⁸⁶ почео је да се примењује у XIX веку, а проширен је у XX веку, посебно у земљама источне Европе, али и код других. Numerus clausus је добио свој највећи карактеристични облик у царској Русији где су посебним законима установљена ограничења на пријем Јевреја.³⁸⁷

У земљама као што су Пољска и Румунија numerus clausus је уведен као квазиправно средство, или је примењен у пракси, као део шире антисемитске политике. Међутим, у неким демократским земљама је такође, прећутно примењиван numerus clausus, бар у неким високошколским установама из социјалних или престижних разлога. Numerus clausus овог типа је примењиван не само на студентима већ, понекад и на наставни кадар на универзитетима³⁸⁸ или код пријема у грађанске или јавне службе, где су потребне веће професионалне квалификације. Такође, је примењен приликом пријема на позиције које носе посебан статус, као и на вишим положајима у државној служби, дипломатској служби, војсци, и слично,³⁸⁹ чиме су угрожавана темељна људска права, која се у правној литератури обично одређују као скуп права и слобода која припадају свим људима.³⁹⁰ Истиче се да су она неутуђива и једнака, те да свако ко је рођен као човек има иста људска права и слободе као и сва друга људска бића.³⁹¹ Квазиправним средствима је угрожавање људских права

³⁸⁶ A student in a Nazi school; текст рабина Jacob G. Wiener; доступно на <http://www.ushmm.org/remember/office-of-survivor-affairs/memory-project/featured-writers/wiener-student> 5.03.2015. 08.05

³⁸⁷ Numerus clausus; preuzeto 22.04.2015 http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

³⁸⁸ Book burning; preuzeto 5.04.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005852> 0

³⁸⁹ Numerus clausus; preuzeto 8.03.2015. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/jewpop.html>

³⁹⁰ S. Gajin, *Људска права (pravno-sistemski okvir)*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Centar za unapredivanje pravnih studija i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2011, str. 15;

³⁹¹ J. Donnelly, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 2nd ed., Cornell University Press, 2003, str. 10.

било фактички легализовано. У неким државама није био испуњен ни скуп минималних морално-политичких захтева природноправног карактера које сваки појединац поседује, или би требало да их поседује, у односу на државну власт и друштво у коме живи.³⁹²

Оно што је карактеристично за *numerus clausus* је да он нужно не мора значити нешто негативно, јер се као "затворени број" може користи приликом ограничавања уписа на студије или образовне профиле које школују кадрове који су суфицит у друштву, или ограничавања у погледу еколошких прописа, грађанских и имовинско правних односа. Међутим, за потребе нашег рада, али и најчешће у литератури због свих правних репрекусија које је производио, *numerus clausus* постаје синоним за уредбе којима су ограничавана права Јевреја.

Укратко ћемо се осврнути на историјат *numerus clausus* у Царској Русији, Пољској и о његовим појавним облицима у Сједињеним Америчким Државама.

У Русији, у којој је живело четири милиона Јевреја, владале су идеје словенства. Руска православна црква која се стотинама година борила против агресивног продора католицизма са запада, у погледу Јевреја и других вера неретко је била прагматична. Постојало је јединство словенске културе. Током прве половине XIX века, политика руске владе према Јеврејима, како је формулисано у статутима из 1804, 1835. и 1844. године, била је да се привуче што већи број јеврејске омладине у руске школе. Ова амбиција наишла је на јако противљење јеврејских маса које су сматрале образовање у овим школама као корак ка отуђењу јеврејске омладине од својих корена и њихове вере. У 1853. било је 159 јеврејских ученика у свим средњим школама Русије (1,3% од укупног броја), док их је на универзитетима било је неколико десетина. С друге стране, од стране власти било је максималног залагања за образовање у оквиру руских школа као средства приближавања руском народу.³⁹³

Током владавине Александра II, дошло је радикалних промена у ставу Јевреја, посебно оних из средње и више средње класе, према руским школама. То се десило због права по основу дозволе за образоване Јевреје (продужење права на боравак у 1865. и важне концесије у погледу војног рока у 1874). У 1880. број јеврејских ученика у средњим школама порастао је на 8.000 (11,5% од укупног броја) и на универзитетима на 556 (6,8% од укупног броја). Овај број се повећавао сваке године. У образовном региону Одеса (који је обухватало

³⁹² Radonjic, R., *Socijalna kohezija i ljudska prava*, u, Vucinic, N., i dr (ured.), *Ljudska prava za nepravnike*, Podgorica, Centar za ljudska prava Univerziteta Crna Gora, 2003, str. 243-256.

³⁹³ *Numerus clausus in Czarist Russia*; preuzeto 13.4.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

део јужне Русије) проценат ученика јеврејске припадности порастао је на 35,2%, а у региону Вилна (Литванија) до 26,7%.

Године 1881. у Русији је започело раздобље оштре политичке реакције. Посебно је непогодан за Јевреје био аутократски режим Александра III. Мајским законима из 1882. године Јевреји су изгнани су из Москве, Петрограда и других градова у којима је право боравка било дато само припадницима неких привилегованих категорија (крупним трговцима и лицима са универзитетским образовањем).³⁹⁴ Да не би растао број образованих Јевреја, уведен је *numerus clausus* у средњим и високим школама.³⁹⁵

Ову политику наставила је и влада Николаја II, који је ступио на руски престо 1894. године. Не само што је Јеврејима била одузета могућност да се баве својим старим занимањима, већ им нису била допуштена ни нова. Земљорадњом се нису могли бавити, јер им није било допуштено да живе ван градова. У свим могућим доменама Јевреје су злостављали, прогањали и унижавали, тако да су на хиљаде њих напуштали земљу, бежећи у све крајеве света. Ускоро после погрома 1881—1882. почело је масовно иселјавање руских Јевреја у Америку и Палестину.³⁹⁶

У јулу 1887. Министарство просвете одлучило да проценат Јевреја у свим средњим школама и установама високог образовања који потпада под њихову надлежност не прелази 10% у другим градовима, а само 3% у главним градовима Петрограду и Москви. Многе школе су у потпуности затворене за Јевреје. Временом, ова уредба је захватила и школе које су биле под надзором других владиних министарстава (Министарство саобраћаја, Министарство финансија, итд). Било је појединачних случајева, после револуције 1905. године, где су се такође примењивала ограничења и забране пријема за Јевреје.³⁹⁷

У периоду од руске револуције *numerus clausus* за Јевреје је на кратко укинут, али одмах по завршетку револуције је обновљена пракса, јер су бољшевици Јевреје идентификовали као део менталитета и подржавања царске Русије.

Numerus clausus је постојао и у Пољској. Пољска је 1921. године имала 27.192.674 становника, док је Јевреја било 2.829.456 или 10,4 % од укупног становништва.³⁹⁸ Пољска влада је између два светска рата искористила *numerus clausus* као квазиправно средство да ограничи до минимума број јеврејских студената. Укупан број ученика у Пољској се стално повећавао између 1920. и 1935. године. Од 34. 266 ученика у 1921 - 1922. школској години,

³⁹⁴ *Jewish virtual library*; preuzeto 13.04.2015. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

³⁹⁵ S. D. Kassow; *Students, profesors and the state in Tsarist Russia*; University of California, 1989, str. 57.

³⁹⁶ *Jewish virtual library*; preuzeto 13.04.2015 http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

³⁹⁷ *ibid*

³⁹⁸ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84.

бројка је порасла на 47. 200 ученика у 1935 -1936. години. У истом периоду број јеврејских студената и њихово учешће у високом образовању било је у укупном паду. У 1920 - 1921. години је било 8.526 јеврејских студената у Пољској; у 1923 - 1924. години њихов број достигао је свој максимум од 9.579; али у 1935 - 1936. години њихов број је пао на 6.200 студената, односно, са укупним падом од око 35%. Процент јеврејских студената у укупном броју је чинио 24,6% у 1921-1922., 1928-1929. 20% , а само 13,2% у 1935-1936. години.³⁹⁹

Најупечатљивији пример резултата *numerus clausus* према јеврејским студентима бележен је на појединим факултетима. На Медицинском факултету, у 1923-1924. години било је 1.402 јеврејска студента медицине, чинећи 30,2% од укупног броја. У 1926-1927. њихов број је пао на 698 (18,6%), а у 1935-1936. години јеврејски студенти медицине чинили су само 13,8% од укупног броја уписаних студената. На Правном факултету њихов проценат у 1923-1924. години био 24,6%, док је у 1935-1936. био на 12,5%. У друштвеним наукама је однос за наведене године био 35,4% и 18,3%, а на Хемијском факултету 25% и 12%. Ова тенденција сталног опадања броја јеврејских студената на свим факултетима, посебно у професијама и областима медицине, права, инжењерства, представља резултат и исход *numerus clausus* политике.⁴⁰⁰

У Пољској до Другог светског рата било је 14 државних институција високог образовања, и девет невладиних институција. Скоро све ове институције примењивале су *numerus clausus*. На Универзитету у Лавову, нпр. јеврејски студенти чинили су 46,6% од укупног броја студената у 1921-1922. години, док у 1930-1931. школској години (не постоје статистички подаци за касније периоде) они чине само 31,9%. На Универзитету у Варшави подаци и цифре за наведене године биле су 31,4% и 23,8%; на Варшавској политехничкој школи 15,5% и 10,2%; на Ветеринарском факултету у Лавову 13% и 5,4%; и на Институту за стоматологију, 70,4% и 19,7%.⁴⁰¹

Процент жена међу јеврејским студентима током овог периода био је већи него међу нејеврејским студентима. Процент жена јеврејских студената био је 33,3% у 1923-1924. школској години и 39% у 1930-1931. години, а проценат нејеврејских полазница за ове година били су 15% и 26%. Један од разлога за не стриктну примену *numerus clausus* према јеврејским женама је податак да је већина њих студирала Факултете из групе друштвено-хуманистичких наука (филозофију, историју, књижевност), уместо више рентабилних и захтевнијих професија. Тако је, на пример, у 1930-1931. години, 50% мушких ученика

³⁹⁹ Jewish virtual library; Numerus clausus in Poland; preuzeto 16.04.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

⁴⁰⁰ *ibid.*

⁴⁰¹ *ibid.*

студирало права; 11% медицину; 16.4% филозофију; 14,6% техничке науке, док је 11% студенткиња студирало право; 3.4% медицину; 63.2% филозофију; и 1.7% техничке науке. У последњих неколико година пре Другог светског рата, власти су примењивале још јаче дискриминаторске мере против јеврејских студената, систем "јеврејских клупа", где су издвојене посебне клупе у задњем делу учионица које користе само Јевреји.⁴⁰² У литератури се често истиче да је најподложнија антисемитизму била Пољска. У Друштву народа је отказала уговоре о заштити националних мањина закључене на мировној конференцији 1919. године, а 1935. године антисемитизам је у Пољској кулминирао кроз вршење погрома.⁴⁰³

Масовне имиграције у САД после 1881. године резултирале су делимичним искључењем Јевреја из многих професија. Било је врло мало Јевреја наставничке професије пре 1930. године. Сједињене Америчке Државе су према статистици од 1920. године, после Европе, биле друге на свету по бројности Јевреја, чији је број тада износио 3.600.000.⁴⁰⁴

Године 1920. било је 214 јеврејских студената у медицинским школама у држави Њујорк, а од 1940. у истим школама било их је само 108. Чувен је инцидент из 1923. године када је председник Лоуел са Универзитета Харвард саветовао да упис Јевреја треба да буде ограничен на његовом Универзитету, у циљу очувања репрезентативности карактера водеће академске институције САД. Комисија која је именована на Харварду је била једногласна у супротстављању и инсистирању да се места дају кандидатима искључиво на основу заслуга. Лоуела је критиковала Америчка федерација рада, Градско веће Бостона и законодавна власт у држави Масачусетс, која је претила да ће укинути пореска изузећа која је Харвард уживао уколико буду спроводили дискриминаторску политику према упису студената Јевреја.

Године 1931. колеџ Рутгерс признао је да је ограничавање броја уписаних Јевреја у циљу „изједначавања односа и спречавања да универзитет постане седиште једне деноминације“. У пролеће наредне године руководство Колеџа повукло се са те позиције, коју су жестоко напаале локалне и националне јеврејске агенције.⁴⁰⁵

У свом годишњем извештају 1932. године, Амерички јеврејски комитет је био спреман да прихвати тврдњу да ово изузеће није било у потпуности због антисемитизма, да је било због "претрпаности у већ препуним професијама" и да Јевреји треба да буду преусмерени на друге професије. Могућности уписа за Јевреје у различитим професијама константно је опадала, тако да се, на пример, удео Јевреја у ветеринарској медицини смањио са скоро 12%, на мање од 2% од 1935. године. Године 1946. ситуација је била нешто боља у

⁴⁰² *ibid.*

⁴⁰³ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 157.

⁴⁰⁴ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84.

⁴⁰⁵ *Jewish virtual library*; preuzeto 16.03.2015. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

стоматологији, где су од средине 1930-их око једне петине ученика у стоматолошким школама били Јевреји.⁴⁰⁶

Упркос протестима незванична политика *numerus clausus* настављена је све до краја Другог светског рата у већини главних америчких колеџа и универзитета, док је расизам према црнцима каснијих година био изузетно висок.

Прекретница је дошла тек 1946. године када је Рабин Стивен С. Мудри⁴⁰⁷ прозвао Универзитет Колумбија за незваничну дискриминацију Јевреја, путем петиције Градском већу Града Њујорка и тражио да повуче своје пореско изузеће. Универзитет Колумбија није имао избора него да објави да се питање о припадности религији више не налази ни на једном од његових уписних формулара.⁴⁰⁸ *Numerus clausus* у овом периоду били су обухваћени како припадници Јеврејске заједнице, тако и припадници Афроамеричке заједнице. Оно што је карактеристично за Сједињене Америчке Државе је да на институционалном федералном нивоу није постојала регулатива која је ограничавала права Јевреја, већ су на нивоу држава поједине високошколске установе, позивајући се на аутономију Универзитета, користиле овакав вид института за ограничавање броја уписа на студије.

⁴⁰⁶ *Numerus clausus in the United States*; preuzeto 17.03.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

⁴⁰⁷ S. S. Wise (1874 - 1949); preuzeto 29.04.2015. <http://www.ushmm.org>

⁴⁰⁸ *Numerus clausus in the United States*; preuzeto 18.03.2015.

http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

4.1. NUMERUS CLAUSUS у Румунији

У Румунији је 1867. године изашла наредба да се сви Јевреји који немају најмање 5000 дунума имања морају протерати из земље као скитнице. У Комори која је заседала 1868. године предложена је Уредба против Јевреја. Та уредба није озакоњена, али је примењивана, јер је служила као директива административним органима. Ограничен је број Јевреја који су смели становати по градовима и сеоским општинама, било им је забрањено држање млинова, крчми и преноћишта, а у трговини су били јако ограничени.⁴⁰⁹ У Румунији су Јевреји били у тешком положају тако да је 1878. године на Берлинском конгресу Румунија преузела обавезу да ће Јеврејима дати пуна грађанска права, као и осталим грађанима. У претходном периоду власти су посматрале Јевреје као странце, док је антисемитски покрет узимао маха, па су се прогони Јевреја понављали сваких неколико година.⁴¹⁰

Статистичка истраживања из 1899. и 1930. године најјасније документују промене у структури становништва: 1899. године у старој Краљевини живело је 5.956.690 становника, од којих 91,5% православаца, 4,5% Јевреја, 2,5% римокатолика, 0,7 % муслимана, 0,4% протестаната и 0,4% других верских заједница. 1930 године са популацијом од 18.057.028 становника, распоређеност је изгледала на следећи начин: 72.59% православаца, 7,9% гркокатолика (унијата), 6.83% римокатолика, Јевреја 4.19%, 3.93 реформисаних хришћана, 2,2% лутерана-евангелиста, муслимана 1.02% и 1,34% остали. 71.7% су били етнички Румуни док је скоро 28% становника у земљи, припадало је мањинама⁴¹¹. Велика Румунија, настала након Првог светског рата, била је веома етнички и верски хетерогена. Румунија је 1919. године имала 17.393.149 становника, док је Јевреја било 834.344 или 4,8% од укупног становништва.⁴¹²

Објашњење за напетост између доминантне етничке припадности и Јевреја била је економска и социјална неравнотежа између ове две групе⁴¹³. Јевреји су се скоро свуда у Румунији у XIX веку показали као моћна снага у економији и у модерним професијама. У делу нејеврејског становништва, посебно због недостатка образованости, неиспуњених

⁴⁰⁹ С. Калдерон, Ј. Леви, *op. cit.*, стр. 113.

⁴¹⁰ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 65.

⁴¹¹ L. Colescu, *Analiza rezultatelor recensamintului opšta populatiei dr Romaniei de la 1899 sa predговором S. Manuila. Bukurešt, Centralni institut za statistiku, 1944; S. Manuila i D. C Georgescu, Populatia Romaniei, Bukurešt, Nacionalna štamparija, 1937 S. Manuila, Etudes sur la Demografija historikue de la Roumanie, ed. Sorina i Ioan Bolovan, Kluž 1992.*

⁴¹² Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84

⁴¹³ Th. Armon, *The Economic Background of Antisemitism in Romania between the World Wars: C. Z. Codreanu and the Jewish Trade, 1918 -1940*, in: SHVUT. Studies in Russian and East European Jewish History and Culture 1-2 (1995), pg. 296-331.

надања у погледу каријере и претећег или реалног социјални пада, довољно често је налажен изговор и разлог за дискриминаторске поступке. Економски успех јеврејских и нејеврејских предузетника ишао је руку под руку са падом великог дела властеле, стагнације или осиромашења традиционалних заната, и страха који се ширио од губитка статуса и економског пропадања свих друштвених слојева и група који се нису могли одржати нити доказати у капиталистичком надметању. Независно од тога да ли је стварно настало ривалство између нејеврејских и јеврејских група, или да ли су Јевреји служили само као жртвени јарци због насталог зла отвореног друштва, назадни анти-капитализам подржао је антисемитизам.

Крај Првог светског рата Румунији је значио испуњење њене иредентистичке жеље. Румунији је припао део који је раније био део Аустроугарске или Русије, укључујући Трансилванија, већи део Баната, Бесарабију и Буковину. Краљевство је удвостручило своју територију као и своју популацију, међутим било је суочено са мноштвом нових проблема⁴¹⁴ Нова велика Румунија истицала се озбиљним регионалним разликама, не само по свом етничком и верском саставу, већ и у односу на друштвени, економски и културни профил сваког појединачног региона.

Свака нова покрајина донела је своје особености и специфичности које су се тешко прилагодиле на структуре старог краљевства, као на заједнички именитељ. Стога је из угла политичке централе било неопходно да се спроведе програм "националне доминације" која је имала за циљ спровођење интеграције нових покрајина у увећану и као у румунску етнички дефинисану државу. На основу тадашњег превладавајућег става политичке класе у Букурешту, важно је било да се обезбеди и одржи политичка, економска и културна предност етничких Румуна у односу на мањине. Антисемитизам у пракси се третирао у домену где је био и најочигледнији: на универзитету. Ово је било место где су антисемитске снаге стекле и добиле значајну снагу и где је дошло до немира и насиља⁴¹⁵

У последњој четвртини XIX века уведени антисемитски закони и прописи су после Првог светског рата, под међународним притиском и усвајањем новог Устава 1923. године укинута⁴¹⁶. Али ова једнакост на папиру није донела социјалну коегзистенцију у новој Румунији, већ је довела до појачаних тензија. За то постоје најмање три идентификована

⁴¹⁴ 1912 Drevno carstvo, Rumunija je imala 7.234.919 stanovnika, u 1920. Velika Rumunija 15.541.424. *Breviaire Statistika de la Roumanie*. 1940 Bukurešt, Centralni institut za statistiku, str 9.

⁴¹⁵ Кретало се од вербалног провоцирања Јевреја, спутавања јеврејских студената, да уђу у универзитетску зграду (и да појађају курсеве или предавања), до физичких повреда, туча и линчовања. Од 1920. године неформални *numerus clausus* је у касним 1930-им постао *numerus nullus*.

⁴¹⁶ С. Iancu, *L' Emancipation des Juifs de Roumanie (1913-1919)*, Montpellier, CREJH, 1992.

узрока: унутрашње стање румунског друштва, новембарска револуција у Русији и Совјетска република у Мађарској са каснијим "Белим терором" и напети румунско-мађарски односи.

Упоредо са тим, после Првог светског рата млада генерација Јевреја се све више окреће универзитетским студијама, пре свега као средству за додатном социјалном интеграцијом у већинско друштво, како би изгубили последње остатке стигме "странац". Очигледно је код Јевреја било појачано улагање у образовање и науку, док је на хришћанској страни и даље увећање популације имало предност.⁴¹⁷

Тада, *numerus clausus* у Румунији није уведен одређеним законом, али у пракси су хришћански студенти, употребом силе, спречавали јеврејске студенте да похађају редовне студије. Посебно је био тежак положај у области образовања из медицинских наука, јер је студентима медицине било онемогућено коришћење лабораторија, неопходних за вежбе, учествовање у обдукцијама, итд. У касним 1920-им, јеврејски студенти су у овој атмосфери били приморани да иду на школовање у иностранство, претежно у Француску и Италију, и да тамо заврше студије.⁴¹⁸ Штампа је све више повезивала Јевреје са асоцијацијом "масон" и "бољшевик" и тако узбуркала старе анимозитете и створила неповерење и нетолеранцију. Истицало се да студентски домови, поготово они Јеврејски, нису ништа друго већ моћни центри са комунистичком пропагандом, јер је то што сви они носе руске шубаре, јасно показује да су далеко од тога да гаје румунска осећања.⁴¹⁹ Уз помоћ медија појачан је потискиван страх од "комунистичке опасности", медији су извештавали из бољшевичке Русије и Мађарске, где су Јевреји одиграли водећу улогу у догађајима током јесени 1918. године.⁴²⁰ Писало се по моделу који ће се јавити касније у југословенској антисемитској штампи 1940. године.

Статистичка подаци на нивоу државе, али нарочито у присаједињеним покрајинама, дају између осталог и објашњење за разлоге повећања дикриминаторских тенденција. Државним увећањем 1918/20, знатно се изменила структура становништва. Процентуално гледано, 1910. је од урбаног становништво било 62% етничких Мађара и само 19,6% Румуна. До 1918. скоро да и није дошло до некаквих промена, али 1930. године мађарски удео је пао

⁴¹⁷ L. Rotman, *Educational and Social Structures of Romanian Jews at the Turn of the Century*, in: *Studia Judaica*, Klausenburg 1993, pg. 92-102; idem, *Scoala israelito-română (1851-1914)*, Bukarest, Hasefer, 1999; L. Nastasă, *Educatia scolară la evrei si "iesirea din ghetou"*, in *Insula. Despre izolare si limite in spatiul imaginar*, hrsg. von Lucian Boia, Anca Oroveanu und Simona Corlan-Ioan, Bukarest, 1999, pg. 269-279.

⁴¹⁸ Numerus clausus in Romania; preuzeto 19.03.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

⁴¹⁹ *ibid.*, 953/1921, Bl. 110.

⁴²⁰ W. Mc Cagg, *Jews in Revolution: The Hungarian Experience*, in: *Journal of Social History* 23 (1972); S. 78-105.

на 38,4% и 35,3% а удео Румуна се повећао⁴²¹ У аустријској Буковини попис 1910 године је показао да од укупне популације од 794.869 становника, 38,12% су били Русини, 34,36%, Румуни 12,94% Јевреји и 8,58% Немци. Виши званичници су са 23,88% били Румуни, 19,53% били су Јевреји, али 56,58% "други", а то су пре свега били Немци. Становништво Черновица главног града Буковине, састојало се од 43,43% Јевреја, 18,76% Пољака, 18,34% Русина, 9,56% Немаца и Румуна заједно. У покрајинском граду Суцеава живело је 37,12% Јевреја, 32,4% Румуна и 19,87% Немаца⁴²². У Буковини, Јевреји не само што су припадали друштвеној и економској проминенцији, већ су важили и за политички релевантну елиту: 86% одобрених адвоката у Черновицу су били Јевреји. Осим тога, два пута су у аустријско време Јевреји овде били и градоначелници⁴²³

Социјални састав студентског тела у послератном периоду су карактерисала два фактора: повратак ратних ветерана и значајно повећање удела студенткиња: 1903/04 године у старом краљевству их је било само 6,24% од укупног броја ученика, који је повећан у Великој Румунији 1924/25 године на 21,88% и на 30,66% у 1934-35 години⁴²⁴. Улагање у образовање је стога такође уочљиво и код нејеврејског становништва⁴²⁵.

Када је реч о срединама које су насељавали, Јевреји су на пример чинили већину оног становништва које живи у малим и великим градовима Молдавије у старом краљевству, јер им није било дозвољено да се населе у унутрашњости. Сконцентрисали су се у градовима у којима су контролисали скоро искључиво сву малопродајну и велепродајну трговину и индустрију. Они су формирали средњу класу, буржоазију и један део сиромашних. Насупрот томе Румуни су имали приступ местима у администрацији, углавном су живели у нехигијенским насељима и водили сеоски живот.⁴²⁶ Међутим, пошто је 80% Јевреја

⁴²¹ In: Revue de Transylvanie I (1934), Nr. 1, 45-60. Nachdruck in: S. Manuila, Etudes sur la démographie historique de la Roumanie, hrsg. von Sorina und Ioan Bolovan, Klausenburg 1992, pg. 32-48. Tadašnja štampa je bila opsednuta idejom "Rumunizacije". Mnogobrojni članci su bili prožeti "Opasnostima", koja navodno prete od manjina. Tako su Klausenburger Novine "Neue Dacia" 1933 predložile da se u slobodnim zanimanjima industrije i trgovine uvede numerus clausus u korist etničkih RUmuna 75% a da se "Stranci" izopšte iz javnog života, jer su naime "Madari i Jevreji naopasnija snaga sveta." Neue Dacia, 4. Mai 1933, Nr. 92, S. 1; 1. November 1934, Nr. 239, S. 2. U poslednjem izdanju je i zahtevano da "mladi ljudi koji u našoj naciji ožene stranca" javno budu nipodaštavani i prozvani, i da će se iz tih brakova radati „grobari“ rumunske nacije.

⁴²² I.E. Toroutiu, Proportia si clasele sociale din Bucovina. Bukarest, Bukovina-Bibliothek, 1916, S. 61, 75, 82 und 194. Auch: R. A. Kann, Z. V. David, The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918, Seattle, University of Washington Press, 1984.

⁴²³ H. Sternberg, O istoriji jevreja u Czernowitz, u: Istorija jevreja u Bukovini, II, ed. Hugo Gold, Tel Aviv, Olamenu, 1962., str 46, a članak "Chernivtsi" u Philo je enciklopediji 1936. ND Frankfurt am Main, Jevrejski izdavač Suhrkamp izdavačka kuća., 1992.

⁴²⁴ Femeile in invățământul universitar, in: Patria, 12. Oktober 1919, Nr. 189, S. 2; Femeile care studiază, in: Patria, 14. September 1920, S. 197.

⁴²⁵ Ovde se mogu videti godišnjaci sa Univerziteta u Bukarest za sporne godine. 1903/04 Universität se sastojao iz 5 fakulteta za Theologiju, Filologija / Filozofija, Prirodne nauke, medicina i farmacija. U međuratnom periodu otvorio se još jedan, naime za veterinarstvo.

⁴²⁶ Traian Bratu, Politica națională față de minorități. Note si observanții, Bukarest, Cultură Națională, o.J., S. 21.

припадало урбаној популацији и тамо су били за своје суграђане видљиви као занатлије и трговци, створио се погрешан утисак да јевреји представљају већину.⁴²⁷

С обзиром на етнички састав велике Румуније и релативно висок ниво образовања јеврејске популације, антисемитски део популације је своје тачке деловања усмерио на универзитет.

Након 1918. године на универзитете долазе студенти који су углавном ратни ветерани и који су након година страха и беде проведених у рововима очекивали непосредну и директну компензацију. Они су уживали међу својим колегама студентима висок углед, а неки од њих су постали харизматични студентски политичари. Њихов јавни наступ, њихов антисемитски и други активизам, одвијао се унутар или изван студентских организација.

Сваки конфликт између Јевреја и не-Јевреја је био разматран и повезан са захтевом за ограничење или искључење Јевреја из јавног живота. Сенат Универзитета у Клазенбургу⁴²⁸, у јесен 1920. године дискутовао је о увођењу *numerus clausus* за Медицински факултет, и то за Јевреје из Мађарске, зато што је тамо од 1. септембра 1920. године антисемитски мотивисан *numerus clausus* ступио на снагу. Али ова идеја није могла бити јавно заступљена пошто је постојала париска правно обавезујућа Уредба за заштиту националних мањина, која је обавезивала и Румуне. Иако је антисемитизам био само једна компонента десничарских идеологија, имао је пресудан значај за јачање одрживости и кохезије група и за стабилизовање духа заједнице десничарских групација, посебно на универзитетима. Формирање снажног осећаја заједништва изузимајући друштвене групе, може се тумачити као специфична у периодима друштвено-културне кризе.⁴²⁹ Антисемитски покрет пронашао је најјачу подршку и ослонац у Јашију и Букурешту, где је друштвено-економска разочараност и хегемонија националистичких дискурса створило плодно тле за то⁴³⁰.

У децембру 1922. године, почела је дебата о постављењу верске сегрегације и о увођењу *numerus clausus*⁴³¹. Нека студентска удружења која нису призната од стране

⁴²⁷ U jednom Comerciantii romani prepisanom članku u Patria I, Nr. 120, 16. Juli 1919, S. 1 prenosi se sledeće: "Kada čovek vozi kroz mnoge gradove i čita plakate, tako vidi skoro samo jevrejska, nemačka i mađarska imena; iz Moldavije jevrejska imena Bukowina ili Bessarabien; u Wallachei i Dobrudscha barem rumunska, ali i značajan deo manjina grčkih, armenskih imena I jevrejskih ..."

⁴²⁸ Na osnovu godišnjaka sa Univerziteta u Klausenburg 1919-1920, ed. II, Klausenburg, nacionalna izdavačka kuća, 1931, S. 14-15; Patria II, Nr. 219, 12. Oktober 1920, S. 2.

⁴²⁹ I. Livezeanu, Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation building, and Ethnic Struggle, 1918-1930, Ithaca, Cornell University Press, NY und London, 1995.

⁴³⁰ На овај начин хришћански румунски студенти фебруара 1925. године оправдао *numerus clausus*: нормално је било, да је у Јасју дошло до масовних сукоба; јер тамо су „Молдавски Јевреји заједно са Бесарбијским јеврејима чинили огромну већину и претили будућности наше земље“. Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1087/1925, Bl. 41-42.

⁴³¹ Овом предмету је уз брошуру А. С. Cuza, Numerus clausus, Bukarest 1924, дат теоријски опис. На основу статистика из високог образовања у 1922/23 установљено је да је у Јасју просечна присутност од 35,55% јеврејских студената, док је на Медицинском факултету јеврејских студената 61,07% на факултету за фармацију било је 75,5%. На основу *numerus clausus* принципа смело је да буде само 5% јеврејских студената.

руководства универзитета, а која су обично означавана као хришћанска, прибегла су насиљу, које је скоро прешло у нормалну појаву у универзитетском животу. Директор Института за анатомију Универзитета у Јашију се новембра 1923. године коначно одлучио да студентима Јеврејима не дозволи да раде обдукције.⁴³² На тај начин је уведен неједнак третман заснован на разлици у верској припадности, и то на обуци у којој пракса игра важну улогу.

У лето 1924. године, декан Медицинског факултета обавестио је ректорат⁴³³ да ће јеврејски студенти бити поново примљени на испит дескриптивне анатомије, уколико прво хришћани обаве практични део испита и ако и даље постоје употребљиви делови тела на располагању.

Дискриминациони приступи у односу према Јеврејима проширили су се на факултете. "Стража" на уласку на Универзитет је често ускраћивала приступ јеврејским студентима. "Ова ненормална ситуација", како ју је формулисао протест јеврејских студента на Правном факултету, окарактерисана је речима да "нас хришћански студенти систематски спречавају у похађању бројних универзитетских предавања", при чему су они заиста на неправедан начин и свакако били у неповољном положају⁴³⁴.

Али друга страна је такође имала своје мотиве. Публикација Студентског хришћанског удружења наводи: "Дана 10. децембра 1924. године славимо трећу годишњицу од када су се румунски студенти одлучили за борбу за *numerus clausus* како би бранили владајућу класу од страних елемената који су у њу продрли и због своје боље материјалне ситуације и неких других карактеристика покушали да је униште, како би преузели вођство над румунском нацијом. " Студенти би, чак и ако нису могли наћи подршку владе и ако су само наилазили на "равнодушност, богохуљност или полицијске пендреке," наставили да се боре; Румуни су могли видети да "Усправни студенти" бране "владајућу класу" [...] који ће изгубљену хегемонију "поново из руку странаца освојити и одбранити од будућих инвазија"⁴³⁵.

Антисемити су узимали своје аргументе из арсенала псеудо-научних дискурса, који су се базирали на традиционалном супарништву између "аријевске" и "семитске" "расе" и у складу са тим на борби између две религије и нису дозвољавали ни мало простора за приближавање или коегзистенцију. Поред мистично-религијског и анти-комунистичког

⁴³² Državna arhiva Jassy, Univerzitet, Rektorat, 1037/1923, Bl. 5: naredba broj. 76 od 15. novembra 1923., ibid, Bl. 10, koji je izazvao proteste jevrejskih studenata, Ibid, Bl. 14-15

⁴³³ Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1047/1924, Bl. 663.

⁴³⁴ Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1047/1924, Bl. 324-325, 389.

⁴³⁵ Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1057/1924, Bl. 16-17.

аспекта, антисемити нису пропуштали да не скрену пажњу на мањак учешћа Јевреја у рату као и на недостатак грађанског осећаја.⁴³⁶

После светске економске кризе 1929/33. године ситуација је била још гора. Међутим статус студената и даље је остао на нивоу умереног социјалног статуса,⁴³⁷ али се оштра антисемитска агитација фокусирала и на друга занимања (право, новинарство, медицина, фармација, итд), која су привлачила бројне младе Јевреје. Док су пре рата Правни и Филолошки факултети били најпосећенији, интересовања студената се сада све више померају ка медицини, техници и посебно правним студијама.

Пошто су парламент и влада одбијали антисемитске законе, организована студентска удружења су заједно са Гвозденом гардом организовали ефективни антисемитизам на универзитетима 1930-их. У почетку, већина наставника на универзитетима се противила антисемитским активностима нејеврејских студената, али са успоном националсоцијализма у Немачкој многи професори су свесрдно подржали покрет *numerus clausus*. Године 1933. су уведени посебни уписни прегледи и јеврејски кандидати су намерно онемогућени да уписују студије. Малобројни који су прихватили ове критеријуме су спречени од стране хришћанских студенти да упишу студије, док на неким факултетима уопште није било јеврејских студената. Тако да је *numerus clausus* постао *numerus nullus*. Деловање удружења хришћанских студената је толерисано од стране Министарства унутрашњих послова.⁴³⁸

У Румунији се одмах уочава ова верска компонента која је била и политичка, а представници националистичке-хришћанске доктрине су овај аспект одмах присвојили као свој. Аутор једног чланка у часопису "Глас студената" 1934. године је то овако сажео: "С обзиром на то да су сви комунисти Јевреји" (тако је закључио аутор), "очигледно је да су најопаснији непријатељи румунске државе Јевреји."⁴³⁹

Према антијеврејском закону проглашеном 16. јула 1934. године, најмање 80% запослених и 50% руководиоца у предузећима морали су да буду пореклом Румуни.⁴⁴⁰ Закон о запошљавању румунских радника прописује фиксну пропорцију од 80% радних места за румунске раднике, а 50% за Румуне у систему руковођења. Овај закон се посебно осетио у текстилној индустрији, банкарству и трговини, где је био запослен велики број Јевреја. Професионална удружења и синдикати, као што су адвокати, рачуновође, итд.,

⁴³⁶ Ova zamisao je lišena svake realnosti: W. Filderman, *Adevărul asupra problemei evreiesti din Romania in lumina textelor religioase si a statisticii*, Bukarest, Triumful. Tip., 1925. (nešto slično je i u Nemačkoj od strane radikalne desnice šireno, takođe i tamo bez faktičke podrške i osnove.)

⁴³⁷ Nae Tudorică, *Mărturisiri in duhul adevărului*, Bacău, ed. Plumb, 1993.

⁴³⁸ Jewish virtual library; *Numerus clausus in Romania*; доступно на www.jewishvirtuallibrary.org

⁴³⁹ *Glasul studentimii I*, Nr. 13, 7. September 1934, S. 3.

⁴⁴⁰ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 356.

почели да избацују Јевреје из њиховог чланства и одбијали су да прихватају нове јеврејске чланове. На почетку пронацистичког режима Јона Антонескуа 1940. године, сви јеврејски студенти су званично и протерани из школа и универзитета. Иста је била и судбина јеврејских радника у приватном сектору привреде.⁴⁴¹

Часопис „Глас студената“ је 1934. године навео да садашња генерација нема детињство; њихов психолошки склоп се заснива на поштовању погинулих у рату, па су из тог разлога осећали само гађење према ратним профитерима. Одговори на питања "Шта да радимо? Куда идемо?" били су веома песимистични: "Дезоријентација младих, посебно студената, се повећава: на Западу фашизам мами, на истоку комунизам, док у земљи ми лично присуствујемо одвратном спектаклу."⁴⁴²

Етнички Румунски студенти који су се спремали за слободне професије, надали су се да ће елиминисањем јеврејске конкуренције успети да побољшају своје могућности запошљавања и перспективе у каријери. У позадини општег непоштовања проблема студената од стране владајућих кругова, антисемитски студентски покрет развио се у правну политичку странку. "Легија Арханђела Михајла" је припремила сопствену тоталитарну идеологију како би се политички позиционирала. Доктрина Легије је позивала на борбу против Јевреја, а поред тога и на елиминацију владајућих политичких странака, пошто морална регенерација народа захтева уклањање јеврејски контролисаног капитала који је по њима доминирао у румунском финансијском систему⁴⁴³.

Године 1935. румунска државница А. Ваида-Воевод прогласила је "numerus valahicus", прикривени облик numerus clausus. Поглавар православне цркве у Румунији, патријарх Мирон, изјаснио се за подршку "numerus valahicus" у Румунском сенату. Током економске кризе десничарски политички покрети успели су да организују антисемитске гласове, да мобилишу гласаче и током година 1933 и 1937/38 остваре неколико изборних успеха. Укључени су били између осталих "националистичка" студентска корпорација као и активине политичке групе странака или организација попут хришћанске Социјалистичке лиге, Румунска акција, Национална румунска Фасциа, Национална хришћанска лига одбране, Легија Архангела Михаила, покрет "Све за државу" и Гвоздена гарда.

Дискриминација Јевреја настављена је наредних година током "румунизације" економије, а у још већој мери у време краткотрајне Гога-Кузине владе од краја 1937. до фебруара 1938. године. То је била прва пронацистичка влада у Румунији и друга

⁴⁴¹ Jewish virtual library; Numerus clausus in Romania; доступно на www.jewishvirtuallibrary.org

⁴⁴² V. Marascu, Unde mergem?, in: Glasul studentimii I, Nr. 1, 18. März 1934, S. 2-3.

⁴⁴³ Al. Tomescu Baltesti, Pe cand romanul moare de foame, jidanul Max odsečak se scaldă in milioane, in: Glasul studentimii I, Nr. 11, 5. August 1934, S. 3; N. Astratinei, O plosniță matională: Auschnitt, ebenda, Nr. 17, 4. November 1934, S.1.

антисемитска влада у Европи, после немачке. На основу владиног декрета о ревизији држављанства 22. јануара 1938. до средине септембра наредне године одузето је држављанство од преко 225.000 особа, углавном Јевреја.⁴⁴⁴

И после пада Гога-Кузине владе у време диктатуре, настављена је антисемитска политика. Настављен је процес друштвене изолације Јевреја, а расна дискриминација је унета у Устав донет 1938. године. Антисемитским законом од 8.августа 1940, познатим под именом „Јеврејски статут“, Јевреји су расно дефинисани, а многим је одузето држављанство. О насиљу над Јеврејима у Румунији југословенска јавност је могла да се обавести осим из јеврејске штампе и из извештавања неких великих престоничких листова.⁴⁴⁵

Румунска уредба за регулисање образовања Јевреја (11. октобар 1940), истицала је да су Јевреји слободни да у оквиру приватног образовања организују властите основне и средње школе. Јеврејске школе могле су да запошљавају само јеврејске наставнике и да уписују само јеврејске ђаке. Они чија су оба родитеља Јевреји или чији је отац Јеврејин, без обзира које вере, не могу да раде као наставници или административно особље и не могу бити прихваћени као ђаци или студенти у румунским основним и средњим школама, нити у високим школама, било државним било приватним, а ни у школама других хришћанских етничких заједница. Изузетно и у појединим случајевима, Министарство националног образовања, културе и уметности може да одобри онима који су рођени од јеврејског оца који је прешао у хришћанство и мајке хришћанке другачијег етничког порекла, да раде у приватним и професионалним хришћанским школама ако су крштени у хришћанску веру до друге године живота. Ванбрачна деца имаће правни статус своје мајке. Министарство националног образовања, културе и уметности отпустиће и уклонити све оне који су били обухваћени одредбама ове уредбе.⁴⁴⁶

Упркос постојећих одредаба и члана Устава за заштиту мањине, дискриминаторски поступци и прописи фактички су и даље били важећи. Јавни сектор је за мањине, био буквално блокиран, а то је посебно важило за Јевреје. Администрација, војска и образовање су стога били такорећи резервисани за етничке Румуне, тако да су Јевреји избегли у секторе под недржавним покровитељством привреде, културе, штампе, издаваштва и филмске индустрије. У овим областима, они су били и више него заступљени, високо квалификовани и тако врло уочљиви у јавности. У очима многих етничких Румуна који нису могли да држе

⁴⁴⁴ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 357

⁴⁴⁵ *ibid.*, стр. 357.

⁴⁴⁶ *Evreii din România între anii 1940/1944, tom I: Legislație antievreică, str. 70–71.*

корак са економским развојем, жеља Јевреја за равноправношћу виђена је као једноставан покушај за успостављање опште јеврејске хегемоније у земљи.

Као што се може видети, инсистирање на антисемитским законима или прописима, нашло је своје присталице у универзитетском сектору у периоду између два рата, који не само да позивају на ограничавање, већ и на потпуно искључење Јевреја из система високог образовања. Екстремистичке групе нису биле задовољне захтевом за *numerus clausus* и тражиле су *numerus nullus*. Универзитетски антисемитизам је у сваком случају био камељ темељац над којим ће се 1940. године у Румунији политика расне чистоте.

4.2. NUMERUS CLAUSUS У Мађарској

Мађарска је 1920. године имала 7.980.144 становника, а 473.310 Јевреја или 5,9%.⁴⁴⁷ Ограничења која су утицала на пријем јеврејских студената у високошколске установе у Мађарској су изгласана као закон 1920. године. Закон је предвидео да неће бити нових студената уписаних на универзитетима, осим у случајевима породица лојалних са националног и моралног становишта, и да "процент припадника различитих етничких и националних група у укупном броју студената износи пропорцију таквих етничких и националних група у укупној популацији." Према званичном ставу државе према овом акту, Закон је требало да спречи запошљање вишка лица из слободних професија, како би разорена економија земље могла да се опорави. Али је било јасно да је Закон усмерен само против Јевреја.⁴⁴⁸ Јеврејски студенти који су примљени упркос ограничењима, често су вређани, а понекад су добијали батине од стране нејеврејских студената, чији је "идеал" био да се достигне *numerus nullus*.⁴⁴⁹

Изван Мађарске велики број јеврејских организација 1921. године покренуо је борбу против овог Закона на међународном нивоу, а своје тврдње заснивали су на мировном уговору из Трианона, у коме је Мађарска гарантовала да ће сви њени грађани „бити једнаки пред законом без обзира на расу, језик или веру“. Јеврејске организације послале су петицију на основу ових чланова Друштву народа. Међутим, званично руководство мађарског јеврејства уздржало се од сарадње са овим јеврејским организацијама. Међународне јеврејске организације су ипак добиле подршку од Јевреја у Мађарској, као и од мађарских јеврејских студената који студирају у иностранству.⁴⁵⁰

Мађарска влада, на захтев Друштва народа да достави информације у вези овог питања, избегла је одговорност, достављањем статистичких података који показују да Јевреји нису дискриминисани овим Законом. Године 1925. спољни Заједнички одбор и Савез Израелских Универзитета, страхујући да би друге земље могле усвојити *numerus clausus*, апеловали су на Стални суд међународне правде. Овог пута Мађарска је била присиљена да пружи релевантан одговор. Мађарски министар образовања тврдио је да је у 1927. години Закон примењиван само привремено, због тешке ситуације Мађарске, и да су све предузели

⁴⁴⁷ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84

⁴⁴⁸ *Numerus clausus in Hungary*; преузето 04.03.2015 www.jewishvirtuallibrary.org.

⁴⁴⁹ *Numerus nullus* је представљао „идеал“ коме су тежиле поједине екстремне националистичке студентске организације крајем 1930-их година, а који је подразумевао потпуну забрану похађања средњих школа од стране ученика јеврејског порекла. Ипак, овакав захтев никада није био усвојен.

⁴⁵⁰ *Jewish virtual library*; преузето 06.03.2015. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

како би Закон ускоро бити измењен. Када амандман на Закон није био поднесен, од Мађарске је тражено да убрзају процедуру, а 1928. године амандман на Закон је достављен мађарском парламенту. Према овом амандману расни критеријуми за уписивање нових студената су уклоњени и замењени друштвеним критеријумима. Према новим друштвено-економским критеријумима Јевреји су имали приближно исти статус као пре. Numerus clausus је посредно ипак остао на снази упркос протестима Јевреја и либерала. До другог антијеврејског Закона донетог 1939. године пријем нових студената се поново заснивао на расној и вјерској припадности. Студенти рабинске богословије су изузети од примене тог Закона.⁴⁵¹

Оно што се може уочити је да се број Јеврејских студената на мађарским универзитетима константно смањивао од 1910. до 1943. године.⁴⁵² Оно што је било карактеристика у високом образовању Краљевине Југославије, изражено је и у мађарском, а то је да је било велико интересовање јеврејских студената за студије медицине, као и да су били успешни студенти.⁴⁵³

Значајно је навести и појаву numerus clausus избеглица. То су били управо мађарски Јевреји, који су напустили своју земљу у међуратном периоду као интелектуалне избеглице једног антисемитског режима и студирали на универзитетима фашистичке Италије. Они су били "numerus clausus избеглице". У самој Италији је рецимо 1921. године било 46.123.006. становника, а Јевреја 0,1% или 45.000.⁴⁵⁴

Научна литература често упоређује питање numerus clausus Закона из 1920. и његових различитих последица. На овај Закон се увек гледало као на прекретницу у мађарској историји, као антисемитску основу за потребе Хортијевог режима.⁴⁵⁵

Већина историчара који се баве интернационализацијом италијанских универзитета током фашизма, сматра да Јевреји нису били посебне мете италијанске пропаганде која је имала за циљ да привуче стране студенте, и дуго времена није било јасно зашто је толико страних студената било управо јеврејског порекла.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Jewish virtual library; preuzeto 13.04.2015. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

⁴⁵² M. Kovács, The over-representation of Jews among the university-educated professionals, The numerus clausus in Hungary, Budapest, 2012. pg. 48.

⁴⁵³ *ibid.*, стр. 48.

⁴⁵⁴ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84

⁴⁵⁵ J. Molnár (ur.), *Jogfosztás - 90 éve: tanulmányok a numerus claususról (Lišavanje prava - pre 90 godina: Studije o numerus clausu-u.)*(Budimpešta: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011).

⁴⁵⁶ E. Signori, "Contro gli studenti. La persecuzione antiebraica negli atenei italiani a le comunità studentesche. (Protiv studenata. Antijevrejski progon na italijanskim univerzitetima i u studentskim zajednicama.)", in *Per la difesa della razza - L'applicazione delle leggi antiebraiche nelle università italiane. (Za odbranu rase - implementacija antijevrejskih zakona na italijanskim univerzitetima.)*, Ur. Giovanna Procacci i Valeria Galimi (Milano: Unicopli, 2009), 204.

Према речима Ренца Де Феличеа (Renzo de Felice), снижење универзитетских школарина за странце је сам по себи био гест са Мусолинијеве стране упућен италијанској јеврејској заједници зарад међусобних односа поверења између владе и заједнице.⁴⁵⁷ Овај аргумент има смисла, јер је "Италијански одбор за помоћ јеврејским исељеницима", са седиштем у Трсту, предложио још 1924. привлачење страних Јевреја у Италију. Комитет тврди у свом извештају да би било веома корисно за циркулацију италијанског језика и културе ако би Јевреји који емигрирају због антисемитизма мигрирали у Италију уместо у друге земље.⁴⁵⁸ Године 1923. италијанским универзитетима је наложено од стране владе да се страни студенти ослободе школарине на две године.⁴⁵⁹

Док су пријатељски односи између Мађарске на челу са Хортијем и фашистичке Италије омиљена тема у историографији, прилив мађарских студената у Италију као последица *numerus clausus* се често превиђа. Италијански диктатор је септембра 1938. попустио под притиском свог немачког савезника и обзнанио "Јеврејски статут" на основу којег се странци Јевреји прогоне, а домаћи Јевреји лишавају грађанских права.⁴⁶⁰

Мађарски Јевреји који су остали у Италији у току Другог светског рата - као изузети од антијеврејских закона или као интернирани страни Јевреји, или од 1943. као партизани - представљали су једноставно мањину међу *numerus clausus* избеглицима, док је већина протерана 1938. године услед примене италијанских антијеврејских закона. Тако је већина поново протерана у Мађарску и тамо су делили судбину мађарских Јевреја током холокауста.

Мађарски конститутивна Народна скупштина која је сазвана у Дебрецину децембра 1944. године укинула је *numerus clausus* и остале дискриминаторске расне законе.

⁴⁵⁷ R. Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino, 2008, pg. 80.

⁴⁵⁸ "Relazione al R. Commissariato Gen. Dell'Emigrazione (Izveštaj Kraljevskom generalnog odboru poverenika emigracije)", 1924. Videti: (De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, 85–86.)

⁴⁵⁹ M. Ledeen, "Evolucija italijanskog fašističkog antisemitizma", *Jevrejske društvene studije* Vol. 37, No., 1975, str. 3-17.

⁴⁶⁰ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 158.

4.3. NUMERUS CLAUSUS у Аустрији

У Аустрији је према попису из 1923. године било 300.000 Јевреја или 4,6% од укупног становништва које је тада бројало 6.526.661 становника.⁴⁶¹

Немачки национализам, који се није само конкретизовао на борбу против Јевреја, чак и пре него што је ступио на јавну политичку сцену и много раније него што је доспео до своје нацистичке идеолошке пристрасност, на универзитетима је пронашао своје упориште. Тамо су се „под заштитом и покрићем самодефинишуће аутономије високог образовања“, реализовале и делимично развијале теорије које су касније биле фундамент националсоцијалистичких идеја.“⁴⁶² Антисемитизам из Немачке се прелио и у Аустрију, где је ухватио корене нарочито код хришћанских становника Беча. На челу антисемита био је Карл Луегер, адвокат, који је отпочео борбу против јеврејских либерала и високе буржоазије. Луегер је својом политичком борбом изазвао развој и успон "Хришћанског социјализма" који је као изразито антисемитски у општинској управи добио већину мандата. Године 1899. почеле су да излазе и прве антисемитске новине. Када је клерикални део остатака племства и свештенства приступио антисемитском покрету, хришћански социјалисти добили су званичну подршку и антисемитизам је продирао свуда, у школе, цркве, јавне службе.⁴⁶³

Када је реч о антисемитизму на универзитетима, посебно је значајно сведочанство Франца Урбаха (Franz Urbach), рођеног 1902. године, сина јеврејског учитеља у средњој школи. "Када сам почео да студирам (1921), у Аустрији је академска каријера једног Јевреја била мало отежана али сасвим приступачна; кад сам завршио факултет (1926, много пре избијања немачког националсоцијализма) била је практично готово немогућа, а две године након доктората, када сам био испунио услове за хабилитацију, није било ни говора о томе. У то време добити посао у државној институцији као Јевреј било је практично недостижно, а посебно универзитети и научни универзитети били су центри најоштријег антисемитизма. Био сам тако на факултету испоручен нечујном аустријском антисемитизму.“⁴⁶⁴ Урбах се више пута пријавио за упражњена радна места, али је стално одбијан са позивањем на његово

⁴⁶¹ Љ. С. Косијер, *op. cit.*, стр. 84.

⁴⁶² В. Lichtenberger-Fenz *Austrijski univerziteti i fakulteti - Žrtve ili pioniri nacističke tiranije*, Веџ, 1989, стр. 5.

⁴⁶³ С. Калдерон, Ј. Леви, „*Историја јеврејског народа - II - од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена*“, стр. 112.

⁴⁶⁴ F. Urbach, pismo, 31. Dezember 1934 (Archiv der Society for the Protection of Science and Learning, 342/5, Bodleian Library Oxford).

јеврејско порекло.⁴⁶⁵ Урбах, затим истиче, да се крајем 1920. године, антисемитизам неизмерно заострио, чинећи га "основом на аустријским универзитетима за насталу државу ауторитарности, што је такође створило националсоцијализам" и због тога не треба потцењивати улогу универзитета у припремању и успостављању расистичке мисли и идеја.⁴⁶⁶

А. Лихтблау (Albert Lichtblau), додаје: "У поређењу са хришћанскосоцијалним монархијским-антисемитизмом овај нови антисемитизам републике карактерише нови застрашујући квалитет: усмерено насиље и бруталност према индивидуи⁴⁶⁷.

Такав насилни инцидент навео је посланик јеврејске националности Роберт Стрикер (Robert Stricker) у говору пред Уставотворном Народном скупштином у априлу 1920. године: "У понедељак, око 1.000 немачких студената са Универзитета у Бечу су у Алсерштрасе отишли до мензе за сиромашне јеврејске студенте Академика Јудаик, њих 20 студената присутних, што студената што студенткиња, избацили су из локала и разбили све тањире, већи део конобарица злостављали, а онда су запевали „Стража на Рајни“ и отишли. Одатле су отишли у Институт за анатомију у Вахрингерштрасе, склонили се у салу за анатомију са узвицима: "Напоље са Јеврејем Тандлером" (тражили отпуштање подсекретара универзитета и професора, др Тандлера). Сутрадан су немачки студенти окупирали бечки аудиторијум и забранили су јеврејским гледаоцима приступ. Коначно, тражили су и прилагање крштенице, иако су се уздржали од Мађарске методе да се скине одећа и провери да ли је одређена особа обрезана.⁴⁶⁸"

Поред таквих дешавања која су била обојена насиљем, такође је било много других антисемитских деловања: Тако је ректор Фридрих Бецке⁴⁶⁹ захтевао, убрзо након проглашења Републике Немачко-Аустријске да Бечки Универзитет треба да буде „пре свега Универзитет за немачку нацију," после чега је Академски сенат 1920. подржао све покушаје увођења *numerus clausus* за Јевреје. При томе је "Јеврејин" био синоним за све "стране народне и расне елементе", према томе за сваког Јевреја, Словена, социјалисте, комунисте, итд.

⁴⁶⁵ Za Urbach; Biografija bliže Johannes Feichtinger, Nauka među kulturama. Austrijski profesor u egzilu 1933-1945, Frankfurt. M. 2001, 148 f.

⁴⁶⁶ F. Urbach, pismo od 31. Dezember 1934 (Archiv der Society for the Protection of Science and Learning, 342/5, Bodleian Library Oxford).

⁴⁶⁷ A. Lichtblau, antisemitizam - Uslovi i uticaji na suživot Jevreja i ne-Jevreja, u: Emmerich Tälös et al., Hg., Priručnik austrijskog političkog sistema. Prva Republika 1918-1933, Beč, 1995, str. 455.

⁴⁶⁸ Robert Stricker, govorio na 78. sednici Ustavotvorne Narodne skupštine Republike Austrije, 29. april, 1920 Stenografski zapisnik, Protokol sastanka, 2361 i sl. Stricker, predsednik cionističke partije i član izvršnog odbora Bečko Jevrejske zajednice, ubijen je u 1944. u Aušvicu.

⁴⁶⁹ Friedrich Johann Karl Becke (31 December 1855 in Prague – 18 June 1931 in Vienna) was an Austrian mineralogist and petrograph.

Конзервативна десничарска немачка заједница је створила такозвану Жуту листу за пописивање у децембру 1925. године. Потом су многи научници маркирани и наведени као "неподобни универзитетски професори", који се морају избегавати, чија се предавања бојкотују, чије се напредовање у каријери мора спречити. На тој листи су били између осталих Сигмунд Фројд, Мориц Шлик и Ханс Келзен, који су сматрани представницима "анархичних неподобних." Немачка заједница је иницирана од стране представника католичког и немачког националног братстава, који су после Првог светског рата били мишљења да човек мора превазићи међусобно непријатељство и заједно наставити борбу против заједничких непријатеља, јер је то претња која је у повоју и напада немачку нацију уз помоћ разних интернационализама, нарочито кроз болшевизам, преко масона и Јевреја. И та борба захтева савез. Циљ овог савеза је био да промовише "Германство". Обавезе чланова су биле спискови "неподобних" који се праве и пријављују.⁴⁷⁰

Какав професионални утицај је изазвала акумулација свих антилибералних, антиплуралистичких, а уједно с тиме и антидемократских ставова, јесте тај, да искључује многе талентоване и иновативне младе научнике, а самим тим и доводи до духовног истребљења јер су у најави била и физичка уништења. То се види, на пример, у дискусијама о наследнику Фридриха Виесерса, суоснивача Аустријске школе за економију на Правном факултету и Факултету политичких наука Универзитета у Бечу: „Експертска група универзитетских професора Немачке заједнице је један "лоби ... који је покушао да реализује расистичке и конзервативне критеријуме приликом именовања професора ван званичних жалбених оквира“⁴⁷¹

Из записника са састанака се види да су "неподобни" кандидати били далеко стручно квалификованији и да се од оних "правих" под том дефиницијом, није могао нико наћи ко би могао да преузме професорску катедру: "Ситуација је сада таква да не можемо у националној економији хабилитирати оне праве, а насупротив томе се један неподобан хабилитира. Мајер изгледа сексуално ненормалан, дакле, не осећа се сигурно и зато се повезује са онима „неподобним“⁴⁷². Ова дешавања на Универзитету у Бечу појаснила су 1920. године појачан

⁴⁷⁰ Videti: Dodatne kampanje klevete navodi Fridrih Stadler, Studije Bečkog kruga, Frankfurt na Majni 1997 557 i sl; vidi i Majkl Siegart, numerus Jevreji napolje.. U: Nev Forum (januar / februar 1974), str. 35-37, i Žuta Lisat, u Novi Forum (juli / avgust 1981), str. 22-23.

⁴⁷¹ Pravni fakultet i fakultet političkih nauka na Univerzitetu u Beču između antisemitizma, nacionalizma i nemačkog nacional-socijalizma 1938. pre i posle, u: Gernot Heiß et al., Hg., Kompatibilna nauka, str. 197-232, Isto, str. 197.

⁴⁷² Zapisnik sednice od 4. Februar 1925, Mikrofilm T 81/688, National Archives, Washington D.C. - Za dalje primere antisemitizma na Bečkom Pravnom fakultetu i fakultetu političkih nauka vidi trenutna istraživanja u FVF-projektu P 21280 kao i (ali sa fokusom na godine 1938-45) Tamara Ehs, Protjerivanje prvih državnih naučnika: Helene Lieser i Johann Sauter, u: Franz-Stefan Meissel et al., Hg., Pročerdano pravo – Proterano pravo. Bečki Pravni fakultet i fakultet političkih nauka 1938-1945, Beč 2011.

антисемитизам и тада актуелну стратегију искључивања, много пре него што су немачки нацисти ушли на аустријску територију.

Numerus clausus за Јевреје тек 1938. године се званично почео реализовати на основу усвајања "Закона против пренатрпаности немачких школа и универзитета" од 25. априла 1933. године, а на основу аустријске истинске иницијативе (која је 1930.године од стране ректора Вензела Глеиспаха усвојена са студентском уредбом, али је само због техничко правних разлога била одбачена одлуком Уставног суда).⁴⁷³

Није зачуђујуће да се националистички антисемитизам на почетку етаблирао у студентским унијама. Њихови чланови постају свесни конкуренције јеврејских студената у односу на немачке колеге. Оваква удружења своје корене вуку још из монархије (прво братство је било „Теутона Без Јевреја“ 1877. године, а до 1890. сва бечка братства су била антисемитска).⁴⁷⁴ Зато и не чуди да су они, који су у данима монархије били још увек студенти, чак и тада вежбали сегрегацију. Они су у Првој Републици постављени као водећи кадрови на универзитету, па и као професори. Република је преузела антисемитски изражену елиту, која је негативно утицала на стандарне односе оних не-Јевреја према Јеврејима.⁴⁷⁵ Јевреји су у Првој Републици били више него икада сматрани као "страно тело". Крај Хабсбуршке мултиетничке државе и нова подела на националне државе начинили су Аустрију немачком државом. Аустрија је била "немачка" а Јевреји су са тог аспекта били етничка мањина⁴⁷⁶ против које се морало борити у циљу чистоће и хомогености немачког народа и то не само на универзитетима.

Поред тога, распадом монархије територија којом се морало управљати је постала много мања, тако да је у будућности постојала потреба за мањим бројем државних службеника. Многи студенти, након дипломирања (посебно са Правног факултета) „иако нису могли доћи до одговарајућег посла, брзо су пронашли неког жртвеног јарца“. ⁴⁷⁷ Отварање Факултета политичких наука и Правног факултета за жене у тим областима студирања проузроковало је још већу конкуренцију. Лоша економска ситуација и висока

⁴⁷³ Pored toga, usvojen je zakon 1932. godine od strane vladajućih u parlamentu, koji se na bazirao osnovu zahteva studenata. Impresivna je procena Socijalističkog poslanika Karl Leuthner: "Mi ćemo se posebno boriti protiv ovog zakona jer je prvo priznanje ka nacističkoj krvi i principu rase " (Karl Leuthner, govorio na 77. sastanku Nacionalnog saveta Republike Austrije 29. april 1932 Stenografski zapisnici, Minuta, 2074). Za ovo i studentske zahteve pogledati Brigitte Lichtenberger-Fenz, "... Nemačko poreklo i maternji jezik". Austrijska politika visokog obrazovanja u Prvoj Republici, Beč 1990, 84 i dalje. I passim.

⁴⁷⁴ "Većina studenata je odbacivala religiozni antijudizam jer je reakcionaran i neobjašnjiv. Rasni antisemitizam je međutim smatran modernim i naučno fundiranim"(Brus Paulei, istorija Austrijskog antisemitizma. Od isključenja do istrebljenja, Beč, 1993, 66). Na "naučnim osnovama ", pogledati spise Gobineau, Marr, Treitschke, Dühring i Wärmund.

⁴⁷⁵ Lichtblau, Antisemitizam, 460TH

⁴⁷⁶ Usporedi u vezi sa tim odluku Upravnog suda 9 Juna 1921 Z 2973 ("slučaj Dym").

⁴⁷⁷ Feichtinger, Nauka među kulturama, 438.

незапосленост и заустављање пријема запослених у јавним службама додатно су заоштрили ситуацију.⁴⁷⁸

На Универзитету у Бечу су у тим годинама Јевреји заиста били несразмерно заступљени. У ствари, као што показује попис из 1923. године, у Бечу је било 201.513 припадника јеврејске вере (тј 10,8% од Бечког становништва), али 42% од свих студената су били јеврејског порекла, а код студената медицине чак половина.⁴⁷⁹

Овај висок проценат имао је свој разлог не само кроз традицију потребе јеврејске заједнице да се поштује и стиче високо образовање,⁴⁸⁰ већ и због прилива јеврејских студената са Истока, који су били искључени са бројних универзитета, посебно у Пољској. Од касних 1920-их, међутим, примећено је сталано опадање јеврејских студената, што је настало као резултат систематског искључења са универзитета. Искључење није само незванично спровођено на испитима или у поступцима запошљавања, већ и потпуно јавно. Заправо, јер "антисемитизам је био централна референтна тачка за политику високог образовања у Првој Републици".⁴⁸¹ "Ако би се проценат јеврејских студената драстично смањио, наши факултети би остали оно што су нам били до сада, ризница немачког духа, немачка наука и немачки карактер" написао је ректор Карл Диенер 1922. у немачким националним новинама⁴⁸²

⁴⁷⁸ Uporediti izveštaje Gleispach i Hanausek u: Glavni odbor zaključno sa proslavom 30 godina od žena studentkinja, Hg, 30 godina Ženskog studiranja u Austriji, Beču 1927., 9-11, 22-24 .

⁴⁷⁹ Uporedi, informacije u državnim porukama (znak., C 00045 / L, statistika Austrija) i statistički priručnik za Republiku Austriju 1920. i sl. (Znak. C00108 / L, statistika Austrija), u kojoj su "Studenti na osnovu verskih uverenja" primenjivi ,

⁴⁸⁰ Prema Morganu najbitniji zahtev Haskala je glasio "[to] educate and govern men" (Michael L. Morgan, Mendelssohn, in: Daniel Frank, Hg., History of Jewish Philosophy, London 1997, 660-681, hier 668). Preston ističe u svojoj analizi u odnosu na broj prosečnog broja stanovnika prevelik broj naučnika jevrejskog porekla: David L. Preston, Science, Society, and the German Jews, University of Illinois 1971, 218 f.

⁴⁸¹ Lichtenberger-Fenz, Austrijski univerziteti i fakulteti.

⁴⁸² Karl Diener, Dešavanja na univerzitetu u: Nemačko-austrijske novine, 12. Dezember 1922.

5. NUMERUS CLAUSUS 1940. У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

5.1. Спољнополитички и међународноправни аспекти деловања Краљевине Југославије и приближавања Тројном пакту

Стварањем заједничке државе Јужних Словена као политички аксиом је фигурирала чињеница да је у београдским политичким круговима, тако и у свакодневној политици земље, био доминантан француски утицај.⁴⁸³ На другој страни, односи са суседима, који су махом припадали блоку поражених сила у рату, оптерећивао је нову државу, ионако оптерећену комплексним унутрашњим проблемима. Нарочит проблем је био територијални спор са дојучерашњом савезницом Италијом.

Односи са Италијом између два светска рата били су најтежи проблем југословенске државе, јер је Италија од 1918. године почела да иступа као непријатељ нове југословенске државе, а период заостравања међународних односа 1922-1925. и 1927-28. године, показује да Италија води изразито експанзионистичку политику према Балкану и Подунављу.⁴⁸⁴ Београд је у другој половини 1920. године је настојао, поред решавања спора на јадранској обали, да се спречи и да Бугарска постане део италијанских планова заокруживања и изолације Краљевине СХС, односно део пројеката о балканском и подунавском пакту, којима је Рим покушавао да окупи око своје политике све државе Балкана и тако умањи утицај и значај Краљевине СХС.⁴⁸⁵ Након доласка фашиста на власт 1922, није требало дуго да се чека да Мусолини крене у акцију која је довела до стварања нове кризе са Краљевином СХС. У пролеће 1923, покренуто је Ријечко питање.⁴⁸⁶

Вук Винавер указује на унутрашњу кризу коју је Југославија пролазила током 1928, али и на то да је министар иностраних послова Краљевине СХС, Маринковић, у том периоду “мирно примио италијански бес“, јер је потписивањем пакта са Француском Италији показао

⁴⁸³ Опширније видети у: V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd, 1985.

⁴⁸⁴ В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза*, Београд, 1982, стр. 219

⁴⁸⁵ Видети о томе: V. Vinaver, *Engleska i italijansko zaokruživanje Jugoslavije 1926–1928*, Istorija XX veka, sv. VIII, Beograd, 1967, стр. 73–165; И. Димитров, *Българо-италијански политически одношенија 1922–1943*, Софија, 1996, стр. 68–141.

⁴⁸⁶ Е. Milak, “*Italija i Jugoslavija 1931-1937*“, Beograd, 1987, str. 26-27

да не може заменити место Француске, уз основан страх, да до француско-италијанског детанта долази на рачун Југославије.⁴⁸⁷

Односи Рима и Београда су почетком 1928. били "час добри час лоши", али је Мусолини у октобру 1928. дао једну изјаву, која је навела Маринковића да Народној скупштини на одобрење поднесе Нетунске конвенције.⁴⁸⁸ Нова влада којом је председавао Корошец, а у којој је Маринковић задржао ресор спољних послова, ратификовала је Нетунске конвенције 13.08.1928.⁴⁸⁹ Њима су још 1925. године била регулисана нека спорна питања на Јадрану између Италије и Краљевине СХС.

Од пролећа 1928. почело је приближавање Италије, Грчке и Турске. Италија је стварала блок коме би можда пришла и Бугарска. У Подунављу је Италија такође правила политички блок са Мађарском и Аустријом, и потенцијално Румунијом. Ишло се ка даљој експанзији, што је непосредно угрожавало Југославију и можда припремало каснији оружани напад. После убиства Радића у Скупштини и велике затегнутости у Југославији, у свету се почело говорити да ће "великосрпска хегемонија изазвати отпор подјармљених народа у Југославији", а да ће стране силе искористити ситуацију да је разбију.⁴⁹⁰

У говору 5. јуна у Риму, Мусолини је инсистирао да се двосмисленост односа Југославије и Италије мора прекинути, као и да се две земље морају одлучити између пријатељства и непријатељства. Италија се, потписујући "Римски уговор" и "Нетунске конвенције", одлучила за ово прво. У међувремену, на територији Краљевине Југославије, настављена је пропаганда на широким основама, управљена против Италије.⁴⁹¹

По неким ауторима су, дугорочно посматрајући, политичке и стратешке последице у југословенско-италијанским односима произашле из чињенице трајног италијанског учвршћивања у Албанији. Овакво позиционирање је Италији пружало могућност да са територије Албаније лакше подстиче бугарске, црногорске и друге акције, као и да се стварају интриге између Грчке и Југославије.⁴⁹²

У наступајућем периоду криза југословенско-италијанских, али и европских односа крајем 1929. године, као и њена војно-стратешка димензија, била је условљена италијанским војним припремама које су бринуле како Југославију, тако и Француску. Југословенски војни

⁴⁸⁷ V. Vinaver, "Jugoslavija i Francuska između dva rata", Beograd, 1985, str. 130

⁴⁸⁸ B. Krizman, "Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941", Zagreb, 1975, str. 50

⁴⁸⁹ *ibid.*, str. 51

⁴⁹⁰ V. Vinaver, "Ugrožavanje Jugoslavije, Vojnoistorijski glasnik", 1/143, Beograd, 1968, str. 142-145.

⁴⁹¹ *ibid.*, str. 142-147

⁴⁹² M. Bjelajac, "Diplomatija i vojska, Srbija i Jugoslavija 1901-1999", Beograd, 2010, str. 143-146.

врх је непрестано стрепео од могуће или готово сигурне италијанске агресије. М. Бјелајац истиче да је једини савезник Југославије у том неизвесном периоду била Француска.⁴⁹³

Фашистички режим у Италији заокружује се плебисцитарним изборима 1929. године, после којих се поред општинске управе, реформишу и законици и прописи како би се боље уобличио ауторитативна филозофија власти. У року од неколико година, Мусолини је остварио институционалне програме који су Италијане сместили у оквире снажне ауторитативне државе, која међутим, није била лишена свог народног легитимитета. Светски рат представљао је велики тренутак повезивања италијанског друштва и Мусолини се био добро постарао да сачува ту климу.⁴⁹⁴ Целокупно италијанско стратешко планирање у периоду 1918-1940. било је концентрисано на уништење суседне земље, уз помоћ Мађарске и Албаније. Генералштабни планери су се надали да ће италијанска дипломатија успети да изолује Југославију, али су ипак били предвидели снаге да одбране алпски фронт према Француској за време сламања Југославије.⁴⁹⁵

Инсистирање Италије за неутралисањем Југославије у француском систему, постојало је из разлога италијанског страха од француско-југословенске хегемоније на Балкану.⁴⁹⁶ Све јасније се видео троугао Париз-Рим-Берлин, као и помирљив став Лондона, док је Београд настојао да среди односе са Римом, појача везе са Паризом и има добре односе са Берлином.⁴⁹⁷ Одмах по доласку на власт, почетком 1933. године, Хитлер је, да би остварио експанзионистичке циљеве, приступио сарадњи са фашистичком Италијом и милитаристичким Јапаном, подржавајући оне реакционарне покрете и политичаре који су у европским земљама могли да доведу фашизам на власт.⁴⁹⁸

Немачка октобра 1933. године иступа из Друштва народа, а две године касније одказује одредбе Версајског уговора и све тешње сарађује са фашистичком Италијом. Уводи општу војну обавезу и енергично развија све видове оружаних снага.⁴⁹⁹ Немачка и Италија своје циљеве усклађују Октобарским протоколом о војној и политичкој сарадњи (склопљен је 25. 10. 1936), створивши тако осовину Рим — Берлин. Протокол је поред осталог предвиђао елиминисање свих снага које угрожавају нацифашизам, у првом реду комуниста,

⁴⁹³ *ibid.*, str.151

⁴⁹⁴ S. Romano, "Istorija Italije, Od Risordimenta do današnjih dana", Beograd, 2006, str.185-187.

⁴⁹⁵ М. Бјелајац, "Војска кралјевине SHS /Југославије 1922-1935", Beograd, 1994, str. 229-235

⁴⁹⁶ V. Vinaver, *op. cit.*, str. 140-141

⁴⁹⁷ *ibid.*, str. 155-162.

⁴⁹⁸ Б. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *Бугарска војска у Југославију 1941-1945*, Београд, 1971. стр. 9.

⁴⁹⁹ "Други светски рат", Војноисторијски институт Југословенске народне армије, (даље VII) knj. 1, Beograd, 1957, str. 34—35.

одбацивање Друштва народа и локарнских уговора, изолацију СССР од других земаља Европе и заједничку војну интервенцију у Шпанији.⁵⁰⁰

Велика Британија била је веома заинтересована, да због очувања својих позиција путем спровођења политике одржања мира и стабилних међународних односа, буде одлучујући фактор у одржању европског поретка. Један од њених основних принципа у спољној политици, кога се држала током целог међуратног периода, било је успостављање политичког еквилибријума у Европи, што је значило будно мотрити да ни једна европска држава не ојача до те мере да би угрозила постојећу равнотежу снага у међународним односима. Италијанска тежња да потисне француски утицај у области централне и југоисточне Европе и тиме наруши француски статус водеће континенталне силе, одговарала је двадесетих година Великој Британији, тако да је она у Италији видела могућу, а потом и стварну противтежу француској хегемонији. Ови општи оквири, у којима су француско-италијанске супротности играле одлучујућу улогу за Велику Британију, одређивали су кретања британске политике у међуратном периоду.⁵⁰¹

Убиство краља Александра и Луја Бартуа министра иностраних послова Француске 1934. године у Марсеју представља почетак фазе опадања француско-српских односа, а уједно и губљења позиција Француске као велике силе. То је и период Француског „понора“, како је француски историчар међународних односа Жан Батист Дирозел назвао француску позицију за време Другог светског рата.⁵⁰²

Француска, као носилац ”Версајског система”, чувар мировних уговора, али и земља која је била задужена за европску колективну безбедност, пресудно је утицала на југословенску спољну политику од момента њеног стварања па све до слабљења своје моћи 1934-1935 године.⁵⁰³

Стање је почело да се мења доласком Милана Стојадиновића на место председника владе. Француски посланик Дампиер је у својим извештајима влади у Паризу указивао током 1936. године да је Стојадиновићева политика још увек на прелазу између традиционалног савезништва са Француском и отворености за сарадњу са ревизионистичком Немачком. У односу на Француску Дамплер наводи да је "Стојадиновић у свом експозеу пред Скупштином 6. марта 1936. алудирао само на уске односе економске природе са Немачком и

⁵⁰⁰ *Vojna enciklopedija*, том 9., Београд, 1967, стр. 421; *ibid.*, том 6, стр. 582).

⁵⁰¹ D. Hercigonja, "Velika Britanija i spoljnopoliticki položaj Jugoslavije 1929-1933", Београд, 1987, стр. 154

⁵⁰² J. B. Duroselle, *L'Abîme, 1939-1945, Imprimerie nationale*, Paris, 1982.

⁵⁰³ V. Vinaver, *op. cit.*, стр. 5.

још више на изјави да је Југославија спремна, ако то околности захтевају, да своју војску стави на располагање Француској."⁵⁰⁴

Стојадиновић је 2. октобра 1936, приликом потписивања Трговинског уговора с Италијом, изразио жељу о зближавању Југославије и Италије. Тајни преговори, који су почели у Риму јануара 1937. године, убрзо су показали резултате и током Ћанове посете Београду 25. марта исте године. Потписан је Пакт о пријатељству и привредни споразуми, који су одмах ступили на снагу. Стојадиновић је том приликом пред Ћаном с невероватном искреношћу изнео своју политику, истичући да ће Југославија наставити путем зближења с Италијом и Немачком, да се досадашњи утицај Француске на Југославију показао штетним, да нема поверења у британску политику у Средоземљу и да Југославија не може очекивати неку помоћ од В. Британије.⁵⁰⁵ Потребно је, међутим, приметити, да је Британска империја пред крај проучаваног периода почела са спровођењем империјалне економске политике, што је донекле умањило њено интересовање за судбину привредног развоја југоисточне Европе, а самим тим и заинтересованост за положај Краљевине Југославије.⁵⁰⁶

Од како је Стојадиновић преузео место председника владе и почео да креира нови спољнополитички курс земље, опозиција га је све више критиковала. Тако Драгољуб Јовановић почетком фебруара 1937. године у име земљорадничке левице пише јавну критику спољне политике владе Милана Стојадиновића. У том тексту се пребацује влади да њено номинално залагање за неутралност у тадашњој "узнемиреној Европи", у пракси представља приближавање нацистичкој Немачкој. "Данашња влада г. Стојадиновића, Корошеца и Спаха хвали се тиме што остаје неутрална у узнемиреној Европи. Такав став би био наиван, да није неискрен и злонамеран. Нико данас не може бити неутралан. Европа се поделила на два фронта, државе су се груписале по својим схватањима: на једној су страни демократске, а на другој фашистичке и реакционарне. Ко каже да није ни лево ни десно, тај је десно. Ко се изјављује неутралним у ствари је на страни фашизма који је у ставу нападача. Очигледно је, да кад Немачка позива у борбу против болшевизма, она у ствари позива у борбу против Русије. Помагати данас Немачку значи не само рушити демократију и социјални прогрес, него и Словенство. Ми оптужујемо г. Стојадиновића, а нарочито г. Корошеца који инспирише ову антисловенску политику, за тешко издајство наших општих словенских интереса. Ни једна влада од Уједињења до данас није мање водила рачуна о правом расположењу нашег народа, нарочито у спољно-политичком погледу. Ми смо у суштини за

⁵⁰⁴ Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934-1941*, Београд, стр. 157.

⁵⁰⁵ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 221.

⁵⁰⁶ Ж. Аврамовски, *"Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938"*, Zagreb, 1986, стр. 607-608.

руско-француско-енглеску оријентацију, за демократију, за Словенство, док се данашња влада окреће према Немачкој и Италији, одлучно против словенске и сељачке Русије, лажно пријатељска према Бугарској и кокетира са фашизмом. Таква противречност између режима и народа мора бити само на штету онога који је пролазан, и завршиће се победом народа који је вечан."⁵⁰⁷ По историчару Јакобу Хоптнеру, Стојадиновић је тако крајем 1937. године приликом посете Мусолинију, рекао како је чврсто одлучио отклонити споразум са Французима о једном европском блоку.⁵⁰⁸

На нестајање либералног фронта у Краљевини утицале су појава фашизма у Италији и победа нацизма у Немачкој 1933. године, с диктаторским режимима у балканским и источноевропским државама.⁵⁰⁹ Југославија се појављује као ставка у немачким политичким рачунима почев од 1934 године. То интересовање Немачке за Југославију било је последица преоријентације немачке спољне политике према југоисточној Европи. У то време, Југославија се према виђењу Немачке недвосмислено налазила у табору западних сила и била је нарочито чврсто везана за Француску.⁵¹⁰

Немачка политика имала је циљ да разбије Малу Антанту и Балкански споразум као политичке факторе, како би могла да оствари своју политику експанзије и доминације. Тај задатак је извршио Стојадиновић. Он је најпре, у јануару 1937. године, без споразума и знања чланица Мале Антанте т.ј. Чехословачке и Румуније, начинио пакт "вечитог" пријатељства с Бугарском Бориса Кобурга. Мала Антанта у ствари је издана и преварена од Стојадиновића, т.ј. од противнародног режима Југославије. Немачка је на тај начин постигла свој циљ.⁵¹¹ Након пораза Француске и чехословачке кризе пада углед западних демократија у београдским круговима. У извештајима британске амбасаде процењује се да је и поред жеље за сарадњом, дошло је до пораста немачког, а пада француског утицаја.⁵¹²

Почетком 1934. године развила се велика дипломатска борба Немачке и Италије око Подунавља. Југославија се све више приближавала Немачкој и Италији, тежећи да се не замери ни једној ни другој. Ова преоријентација била је последица далеко веће опасности по интегритет Југославије од Немачке и Италије као непосредних суседа, чија је агресивност

⁵⁰⁷ Д. Јовановић, *Политичке успомене, Четврти том, "Искусства"*, Београд, 1997, стр. 114-115.

⁵⁰⁸ Ј. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Откар Кершовани, Ријека, 1973, стр.117.

⁵⁰⁹ Б. Петрановић, *op. cit.*, стр. 260-261.

⁵¹⁰ Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Управа државне безбедности, III одељење, *Немачка обавештајна служба у старој Југославији*, Београд, 1955, стр. 36

⁵¹¹ *ibid.*, стр. 43.

⁵¹² Fon Heren 27.5.1938 о јавном мнјенју povodom чешке кризе, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 158-160; Fon Heren о uticaju pobede nad Francuskom u jugoslovenskom јавном мнјенју, 16.7.1940, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 283-287. R. Kempbel lordu Halifaxu (Halifax) 21.10.1938, AJ-PRO FO 371/22475, rolna 416, R 8552/147/92: R. Kempbel u FO, Most Secret, 20.12.1936, AJ- PRO FO 371/20434, rolna 412, R 1025/81/92:

према нашој земљи перманентно расла. Такав став југословенских влада, нарочито Стојадиновићеве и владе Цветковић- Мачек, наилазио је на снажан отпор који је јачао, јер је влада Милана Стојадиновића давала привредне концесије пре свега Немачкој, а и Драгиша Цветковић је по доласка на власт 1939. то наставио. Немачки капитал брзо је продирао у Југославију и пред рат није било значајнијег предузећа које Немци нису користили.⁵¹³

У светлу ових околности је Велика Британија и њена улога за Краљевину Југославију постала значајнија него раније.⁵¹⁴ Значајна је оцена немачких, вероватно обавештајних извора из 1936. године да се Британски утицај појавио ниоткуда.⁵¹⁵

Када се 17. јануара 1938. у Берлину састао са Хитлером, Стојадиновић му је рекао да се југославенска политика према Немачкој може изложити у једној реченици: "Југославија не би никад, ни под каквим околностима, ушла ни у какав пакт или коалицију против Немачке."⁵¹⁶

Први трговински уговор између Југославије и Трећег Рајха, закључен је половином 1934. године. У њему је, први пут у трговинским односима Југославије према једној страниој земљи, дошло до израза ново начело међународне размене, садржано у установи клиринга.⁵¹⁷

Све до 1938. године, инвестирање немачког капитала у југословенску привреду вршено је доста опрезно, а често и камуфлирано пред очима јавности. Отада, дакле од присаједињења Аустрије, овај процес пенетрације капитала узео је облике праве економске офанзиве. Никао је велики број нових предузећа немачког власништва, а знатни број постојећих прешао је у немачке руке. Тиме су били погођени и пословни интереси пре свега хрватских Јевреја чије пословање је углавном било оријентисано према Аустрији.⁵¹⁸ Немци су били власници преко 30% најплоднијег земљишта у Војводини. Посејевали су 46,7% индустрије, а били су инволвирани са 40% у занатству и са 30,6% у банкарству Краљевине Југославије.⁵¹⁹

Припадници немачке мањине имали су значајног удела и у организовању политичког живота Краљевине Југославије кроз деловање партије Немаца. И поред очигледне агилности у социјалном организовању, већи део припадника немачке мањине између два рата потпао је

⁵¹³ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 220.

⁵¹⁴ АЈ 37-28- 205

⁵¹⁵ Pismo poslanstva iz Sofije Ministarstvu spoljnih poslova, 16.11.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103284, 036-037

⁵¹⁶ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 225.

⁵¹⁷ Немачка обавештајна служба у старој Југославији, *op. cit.*, стр. 46-47.

⁵¹⁸ АЈ, 37-74-464, писмо директора Времена Д.Стојадиновића председнику владе М.Стојадиновићу, Београд, 12.март 1938.

⁵¹⁹ В. Pavlica, *Jugoslavija i Nemačka 1951-1984*, Smederevo, 1989, str. 42; М. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd, 1967, str. 135; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1952.

под утицај нове немачке геополитичке доктрине о ширењу на југоисток.⁵²⁰ Према званичном статистичком попису становништва из 1921. године, немачка мањина бројала је 577.900 припадника, док је пописом из 1931. године њихов број смањен на 499.969 припадника.⁵²¹

Све фолксдојчерске организације мање-више биле су под контролом нацистичке олујбе (Volksdeutsche Mittelstelle) при Министарству спољних послова у Берлину која је имала задатак да од немачких мањина направи својеврсну „предстражу“, „хумани мостобран“, а потом и „расно језгро“ за успостављање новог светског поретка“(Grossraumordnung).⁵²²

После велике економске кризе током тридесетих година, државна интервенција у привредама великих земаља, и ауторитарних и демократских, била је све израженија. У овај процес се укључивала и Југославија током владе Милана Стојадиновића што је настављено и под владом Драгише Цветковића.⁵²³ Настављен је убрзан процес економског везивања за Немачку, при чему је Југославија добијала улогу све важнијег “допунског привредног подручја”.⁵²⁴ Немачки националсоцијализам је од првих дана спровео офанзивну спољну политику зарад успостављања апсолутног утицаја ван државних граница. Офанзивна спољна политика осетила се и у Краљевини Југославији, где тада долази до учесталих манифестација антисемитизма. Нацистичка идеологија и антисемитизам као једна од његових компоненти, прво ће, по природи ствари, бити прихваћени од припадника немачке мањине у Краљевини.⁵²⁵

Основна разлика је била у томе што су раније државе пре свега бринуле о својим држављанима, док је национал-социјалистичка држава бринула о немачким сународницима без обзира на држављанство. Тиме су фолксдојчери постали равноправан фактор немачке спољне политике.⁵²⁶ Иза свега се наравно крила жеља да се Немци, страни држављани, употребе за спољно-политичке циљеве Рајха.⁵²⁷

У складу са овим, требало је водити рачуна и о спољној политици и односима са Мађарском, који су били веома осетљиви. Убиством краља Александра 1934. године,

⁵²⁰ А. Mitrović, „Nemački privredni prostor i Jugoistočna Evropa“, Istorijski časopis, 1974, vol. 21, str. 226.

⁵²¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1931., књ. 2, Београд 1938, Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС 31. 1. 1921.

⁵²² Mc A. Brown, “The Third Reichs mobilization of the German Fifth Column in Eastern Europe”, Journal of Central European Affairs, 1959, n° 19, p. 120, Videti: A. Drucker, “The Nationalisation of United Nations Property in Europe”, Transactions of the Grotius Society, 1951, n° 36, p. 75 etc

⁵²³ Шире у: S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd, 1986.

⁵²⁴ K. H. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944*. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Suedosteuropa, Stuttgart, 1986, p. 28-73; M. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa*, Beograd, 2005, str. 177-191.

⁵²⁵ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 159.

⁵²⁶ H.A. Jacobsen, *National-sozialistische Aussenpolitik 1933-1938*, Frankfurt/M, Berlin, 1968, str. 183.

⁵²⁷ *ibid.*, str. 183; *ibid.*, str. 246.

мађарско-југословенске конфронтације достижу кулминацију, чиме се још више погоршава положај мађарске мањине у Југославији. Будући да је Мађарска оптужена као један од главних криваца за атентат, у Југославији се развила жестока антимађарска кампања, која је резултирала и протеривањем око 2700 Мађара чије држављанство до тада није било решено.⁵²⁸

Нормализација односа између ових двеју држава највише је одговарала далекосежним плановима Трећег Рајха. Отуда није случајно што је баш Берлин, од 1935. године, подстицао мађарско-југословенско зближење и помирење.⁵²⁹ Мађарска се све више везује за Немачку. Посебан значај имале су економске везе (извоз боксита, меса, пшенице и др), доношење закона антисемитског карактера, подстицање шовинизма, реваншизма итд. Висок проценат гласова (23%) које је добила екстремна и пронемачка Партија стреластих крстова на изборима 1939. године несумњиво је потврђивао да екстремне државне тежње Мађарске имају свог реалног упоришта.⁵³⁰

Министар иностраних послова Мађарске Иштван Чаки обавестио је јануара 1939. године Хермана Геринга, а нешто касније и Галеаца Ћана, да Мађарска нема интереса да расцепка или ослаби Југославију... „Нама су познати услови који тамо владају и зато се бојимо да би уместо једне велике или средње државе могло доћи до стварања четири до пет малих држава које нагињу анархији. Са највећим задовољством смо констатовали да се наши и југословенски интереси поклапају са интересима великих сила“.⁵³¹

Истовремено, током јуна месеца 1939. године приликом посете кнеза Павла Берлину, министар спољних послова Немачке Рибентроп, поставио је свом колеги, Цинцар-Марковићу, захтев да Југославија приступи Антикоминтернском пакту. Хоптнер наводи да је министар спољних послова Југославије Цинцар-Марковић одговорио да је то немогуће. "Југославенима је тај пакт немило оружје уперено против Русије с којом имају сентименталне славенске везе."⁵³²

За Југославију је у том светлу било значајно да балансира и потпише споразум са Мађарском. Споразум о вечном пријатељству потписали су 12. децембра 1940. године гроф Иштван Чаки и Александар Цинцар-Марковић. Њиме су се обе стране обавезале на добросусетство и обострано поверење као основу трајније сарадње. Посебно је изражена

⁵²⁸ Š. М е с а р о š, *Madari u Vojvodini 1929-1941*, N. Sad, 1989, str. 108-109.

⁵²⁹ V. V i n a v e r, *Jugoslavija i Madarska 1933-1941*, Beograd, 1976, str. 129.

⁵³⁰ M. K a r o l j i, *Vjera bez iluzija*, Zagreb, 1982, str. 331.

⁵³¹ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata knj.I, Beograd, 1969, str. 194.

⁵³² J. Х о п т н е р, *op. cit.*, стр.166

жеља да се о свим питањима подунавског простора и југословенско-мађарских односа две земље консултују, у интересу трајног мира и пријатељства.⁵³³

У извештају Мађарског амбасадора у Берлину од 19. децембра 1940, Мађарском Краљевском Министарству иностраних послова о ставу Немаца поводом Југословенско-Мађарског уговора, може се видети да је уговор склопљен на инсистирање Немачке: „У свом извештају бр. 11.226, чији је предмет била штампа, известио сам о томе да немачка штампа једнодушно, са признањем и одобравањем пише о мађарско-југословенском уговору о пријатељству. Али сам морао да напоменем и то да се код коментара осећала извесна суздржаност. Као да су према иностранству желели створити утисак да до овог споразума није дошло под немачким утицајем, односно да није склопљен под притиском. Све су представили искључиво као мађарско-југословенску ствар која, то је сасвим природно, може да има повољне утицаје на цео југоисточни европски простор. Ових сам дана у разговору са државним секретаром Weizsäckerom поменуо уговор, па сам у вези са њим истакао да је то заправо остварење Фирерове идеје, коју је он поновио приликом склапања Тројног пакта у Бечу, о томе како бисмо са Југославијом морали остварити мирне, односно пријатељске односе.“⁵³⁴ Мађарска, међутим, што се може видети и из других докумената и извештаја, није имала искрене намере за пријатељство. Упоредо са тим, у овом периоду притисак Италије, нарочито на Југославију био је можда и већи, а опасност реалнија.⁵³⁵

Када је реч о односима са Бугарском, након пуча 1934. године, нова бугарска влада улагала је напоре да одржава што боље односе с Југославијом. У духу те политике, 24. јануара 1937. године, био је потписан Уговор о вечном пријатељству Југославије и Бугарске.

Уговор се састојао од само две тачке.⁵³⁶ Овај потез значио је дипломатски пораз Француске, која је пре тога покушала склопити пакт о узајамној помоћи са земљама Мале Антанте. Томе су се успротивиле Југославија (на чијем је челу била влада пронемачки оријентисаног Милана Стојадиновића) и Румунија (где су у влади биле утицајне разне националистичке и филофашистичке странке).⁵³⁷

⁵³³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (О уцећу хортијевске Мађарске у нападу и окупацији Југославије 1941-1945), том XV, књ. I (dalje: ZDNR XV/1), Beograd-Budimpešta, 1986, str. 11.

⁵³⁴ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије - учешће Хортијеве Мађарске у нападу и окупацији Југославије 1941-1945, том XV, књига I, Војноисторијски институт, Београд - Будимпешта, 1986, стр. 13.

⁵³⁵ *Ž. Avramovski, Politika velikih sila na Balkanu (1933–1939), Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Beograd, 1973, str. 411–439.

⁵³⁶ V. Božinov, “Pakt za „Vечно prijateljstvo“, ili osjećestvili se bŕlgaro-jugoslavskoto sblizhenie“. Tokovi istorije br. 1-2, 2008, str. 41.

⁵³⁷ M. Skakun, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Beograd, 1984, стр. 80, ibid, str. 304

После доласка Хитлера на власт, цар Борис III и влада Кјосеиванова⁵³⁸ 29. маја 1934. године забранили су рад свим напредним политичким партијама и радничким синдикатима, а сва демократска права стављена су ван закона. Истовремено, двор и влада су отворено подржавали оснивање и делатност фашистичких и профашистичких организација,⁵³⁹ чији су програми били прожети духом антисовјетизма, великобугарским шовинистичким настојањима и националном мржњом према суседним балканским народима. Кабинет Кјосеиванова распуштен је 15. 2. 1940. године, а нови кабинет, под председништвом истакнутог немачког експонента Богдана Филова, енергично се ангажовао у спровођењу низа профашистичких мера у политичком, економском и идеолошком погледу. У Народном собрању изгласани су закони са отвореном фашистичком садржином.⁵⁴⁰

Приступање Бугарске Тројном пакту било је од великог значаја за силе Осовине, а и за саму бугарску прогерманску владу. Почетком октобра 1940. године немачки амбасадор у Софији упознао је бугарског министра спољних послова Ивана Попова да влада нацистичке Немачке предлаже Бугарској да се прикључи Тројном пакту.⁵⁴¹

Опокољавање Југославије започело је аншлусом, када је за суседа на Караванкама Југославија добила Немачку, а наставило се италијанском окупацијом Албаније априла 1939. године. Приступом Румуније, Мађарске и Бугарске Тројном пакту и уласком немачке армије у те земље у периоду од новембра 1940. до марта 1941, Краљевина Југославија се дуж свих својих граница практично нашла стегнута клештима фашистичких сила, изузимајући јужну границу према Грчкој; ту земљу је октобра 1940. напала Италија.⁵⁴²

Начелник Главног генералштаба југословенске војске Душан Симовић овако је гледао на тај догађај: "Прикључењем Аустрије Хитлеровом Рајху. наша војна и политичка ситуација на северном фронту била је из основа измењена; уместо слабе и вероватно неутралне Аустрије, и слабе Мађарске, изложени удару са три стране, ми смо добили врло моћног. технички изванредно опремљеног и врло агресивног суседа (...), евентуалним политичким и војним притиском на Румунију и Бугарску, исти је могао угрозити и наш

⁵³⁸ Кјосеиванов, у периоду 1935. до 1940. године, образовао седам кабинета; био наклонjen и Западу. Vodeći politiku izmirenja sa Jugoslavijom, potpisao 24. I 1937. jugoslovensko-bugarski pakt o večnom prijateljstvu («Oтечествената војна на Блгарија 1944—1945», knj. 1, Sofija, 1961, str. 25).

⁵³⁹ Такве су биле; полувојне организације Борци бугарског прогреса, на шовинистичким и националистичким основама; фашистичка организација Савез бугарских националних легионара, полувојна организација, чији је основни циљ био борба против бугарског антифашистичког покрета, легионари су идеолошки били најближи немачком фашизму. Трећа фашистичка организација, која је васпитавала будуће сараднике Гестапоа, била је савез Отац Пајсиј, под руководством професора Генева. (Г. Агнеш, Од Драве до Муре, Будимпешта, 1965, стр. 9-10).

⁵⁴⁰ *Zakon za zaštitu naroda, Zakon o organizovanju bugarske mladeži, Zakon o gradanskoj mobilizaciji, Zakon protiv Jevreja.* («Oтечествената војна на Блгарија», *op. cit.*, str. 27; D. Kazasov, *Burni godini 1918—1944*, Sofija 1949, str. 660-663).

⁵⁴¹ Б. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *op. cit.*, стр. 13.

⁵⁴² Б. Петрановић, *op. cit.*, стр. 361.

северноисточни фронт (...) И наши сувоземни фронтови на северозападу (према Италији) и југозападу према Албанији су угрожени“.⁵⁴³

У складу са таквом политичком ситуацијом југословенска, влада се све више економски повезивала са Немачком и створено је једно стање које је значило велику добит за немачку политику на Балкану. Како је при томе Немачка увиђала да је за њен економско-политички продор на Балкан најважније придобити Југославију, а како су тога били свесни и југословенски владајући кругови, они су сматрали да ће се повезивањем са Немачком и Италијом боље заштити од ревизионистичких захтева својих суседа на рачун Југославије и осујетити јачање идеолошког утицаја Совјетског Савеза.⁵⁴⁴ Према проценама неких аутора, након уласка Аустрије у Трећи Рајх, аустријски и немачки капитал наступа јединствено и Трећи Рајх добија на листи седмо место, а ако се узме у обзир и судетски капитал, и разни облици под којима је тај капитал немачког говорног подручја био уложен у југославенску привреду. Обим немачких инвестиција достигао је приближно 1.500.000.000 динара.⁵⁴⁵ У 1940. Немачка је држала око 50% југословенског увоза и око 40 % југословенског извоза, а југословенски удео у немачком увозу и извозу био је 2,7, односно 3,5% па је настао негативни клириншки салдо.⁵⁴⁶

Може се рећи да је у овом периоду спољна политика Краљевине Југославије била прагматична, или се може рећи, политика кокетирања. Спољна политика Краљевине у овим годинама, директно је касније утицала на унутрашњу политику. Прагматичност спољне политике може се видети и кроз споразуме и уговоре које је Краљевина потписивала са другим државама, као што су:

- Уговор о трговини и пловидби између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске, Београд, 24. мај 1934. године,⁵⁴⁷
- Трговински уговор између Краљевине Југославије и Немачке, Београд, 1. мај 1934. године,⁵⁴⁸
- Уговор о пријатељству између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске, Београд, 24. јануар 1937. године;⁵⁴⁹

⁵⁴³ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 227.

⁵⁴⁴ Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934-1941*, Београд, стр. 243-244

⁵⁴⁵ *Ž. Avramovski, Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, Globus-Arhiv Jugoslavije, Zagreb 1986, II, str. 198, ibid., 612; M. Mirkovic, Prikaz rada Mirka Lamera »Wandlungen der auslandische Kapitalanlagen auf dem Balkan« — Jugoslavenski ekonomist, 1939, str. 235-237.*

⁵⁴⁶ М. Колар Димитријевић, *Страни капитал и Бановина Хрватска 1939-1941.*, Загреб, 190, стр. 173

⁵⁴⁷ Министарство спољних послова Републике Србије - *Збирка међународних уговора*

⁵⁴⁸ *ibid.*

⁵⁴⁹ *ibid.*

- Политички споразум између Краљевине Југославије и Краљевине Италије, Београд, 25. мај 1937. године;⁵⁵⁰
- Споразум између Краљевине Југославије и Краљевине Италије о регулисању међусобних трговинских размена и плаћања, Рим, 7. јануар 1938. године;⁵⁵¹
- Протокол између Немачке и Југославије о регулисању царинских питања за протекторат Чешке и Моравске, Келн, 7. јун 1939. године.⁵⁵²

Прагматична спољна политика 1939. године услед заоштравања односа у Европи, прераста у политику строге неутралности, али пре се може рећи да је то била политика „кокетирања и намигивања“; свим странама је требало показати добру вољу, а највише Нацистичкој Немачкој. То се опет може видети по неким изјавама и споразумима, као што су:

- Изјава југословенске владе о неутралности Краљевине Југославије почетком Другог Светског рата, Београд, 4. септембар 1939. године;⁵⁵³
- Уговор о пријатељству између Краљевине Југославије и Краљевине Мађарске, Београд, 12. децембар 1940. године;⁵⁵⁴
- Констатација и изјава Намесника кнеза Павла 28. децембра 1940. године о неспремности Краљевине Југославије за вођење рата.⁵⁵⁵

Оваква спољна политика и одсуство слања јасних сигнала одразило се и на унутрашњем плану. Политичка, економска, научна и стручна елита, као и јавност, били су подељени између полова великих светских сила и тежњи. У друштву је дошло до јављања различитих организација и политичких стремљења, како услед идеолошких, тако и из економских разлога услед велике кризе. Најава реформи које ће ускладити југословенску политику са “новим поретком у Европи” у десничарској штампи је била праћена захтевима да се проблеми реше уклањањем Јевреја из привреде. То је изазивало разумљиву забринутост јеврејске јавности.⁵⁵⁶ На унутрашњем плану, такође су се могле видети различите политичке тенденције између или унутар појединих политичких организација и праваца.

Због своје отворене профашистичке политике, нерешеног националног питања, притиска британске и француске владе, неслагања кнеза Павла са неким аспектима његове спољне политике, нарочито у погледу Албаније и склоности да увуче Југославију у

⁵⁵⁰ *ibid.*

⁵⁵¹ *ibid.*

⁵⁵² *ibid.*

⁵⁵³ Време, 5. септембар 1939. године

⁵⁵⁴ Министарство спољних послова Републике Србије - *Збирка међународних уговора*

⁵⁵⁵ АЈ - 797 - ЗКП, 5/0241

⁵⁵⁶ “*Političke reforme i židovstvo*”, *Židov*, br. 31, 2. avgust 1940, str. 3

осовински табор и све већег незадовољства народа, Стојадиновић је после оставке 5 министара 3/4. фебруара 1939. поднео оставку. Иако је веровао да ће добити мандат за састав нове владе, ипак је нову владу 5. фебруара образовао његов дотадашњи министар Драгиша Цветковић. Кнез Павле је после уклањања Стојадиновића, преко његових наследника - председника владе Цветковића и министра иностраних послова Цинцар-Марковића, продужио дотадашњу југословенску спољну политику ослањања на Немачку и Италију, уверавајући их да је ова смена извршена из чисто унутрашње политичких разлога.⁵⁵⁷

Не консултујући водеће српске представнике у југословенским политичким странкама, краљевски намесник кнез Павле је преко председника владе Драгише Цветковића покушао да реши "хрватско питање" у Југославији, тако што је испуњавао жеље вођства ХСС уз савете Велике Британије. Резултат тога биће стварање Бановине Хрватске.⁵⁵⁸

Један од кључних догађаја је Споразум Цветковић - Мачек, 26. август 1939. године⁵⁵⁹ и Уредба о Бановини Хрватској, 26. август 1939. године.⁵⁶⁰ Политичке игре у Бановини Хрватској (у позадини којих су стајали економски интереси Трећег Рајха и Мусолинијеве Италије) свакако су сложене. Читава привреда била је политички актуелизована. На пољу социјално-економске политике имитирали су се узорци из Немачке или Италије.⁵⁶¹

Код Споразума Цветковић – Мачек, управо највише спотицања је било око Бановине Хрватске, јер је Мачек тражио Боку Которску, Срем, део Бачке, делове Босне и Херцеговине и Дубровник. Коначни споразум о Бановини Хрватској је обухватио спајање две дотадашње административне јединице: савске и приморске бановине, са срезовима Дубровник, Шид, Илок, Брчко (Дервента), Градачац, Травник и Фојница. Њен обим овим није био дефинитивно утврђен, јер је остављено да се границе накнадно одреде. Предвиђено је да се образује заједничка влада, која би Споразум спровела у живот, што је практично значило образовање нове хрватске бановине, преношење на њу одговарајућих компетенција и доношење политичких закона. Према Споразуму је требало да се у држави, укључујући и у новим јединицама, обезбеди равноправност Срба, Хрвата и Словенаца, једнакост при учешћу у вршењу јавне службе, равноправност признатих вероисповести. Исто тако, уставом су имала да се зајемче и једнака основна грађанска и политичка права.⁵⁶²

⁵⁵⁷ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 239-240.

⁵⁵⁸ Кнез Павле Карађорђевић - Краљевски намесник 1939 - 1941., Београд, 2007, стр. 33-34

⁵⁵⁹ АЈ 74 -11-20

⁵⁶⁰ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 194-А 26. август 1939.

⁵⁶¹ М. Kolar-Dimitrijević, *Utjecaj fašizma na eiconomsku-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941 godine. Zbornik Fašizam i neofašizam*. Fakultet politickih nauka Sveucilišta u Zagrebu — Centar društvenih djelatnosti SSOH, Zagreb, 1976, стр. 221-233

⁵⁶² Б. Петрановић, *op. cit.*, стр. 297

Знајући да српски народни представници неће одобрити стварање Бановине Хрватске као територијалног *cogrus separatuma* у Краљевини Југославији, Краљевско намесништво је распустило Народно представништво Краљевине Југославије, уз обећање да ће га поново обновити, али се то уопште није десило. Краљевско намесништво је уредбама укидало, мењало и доносило законе и друге прописе у Југославији.⁵⁶³ Значајни у том периоду су Указ Краљевских намесника о распуштању Народне скупштине Краљевине Југославије, 26. август 1939. године,⁵⁶⁴ Указ Краљевских намесника о формирању Владе Цветковић - Мачек, 26. август 1939. године,⁵⁶⁵ Указ Краљевских намесника о престанку мандата сенатора и његових заменика, 26. август 1939. године⁵⁶⁶ и Уредба Краљевских намесника којом могу мењати постојеће прописе и доносити нове, 21. септембар 1939. године.⁵⁶⁷

Као последица промењеног спољнополитичког положаја земље, у пролеће и лето 1940. уследиле су измене у саставу владе Д. Цветковића и у њој су се нашли министри блиски нацистичкој Немачкој. Овим променама је требало одговорити и на притиске Рима и Берлина да се Милан Стојадиновић врати на власт.⁵⁶⁸ Земља је постала поприште притајених сукоба Немачке и Велике Британије, свакако и Совјетског Савеза, које су хтеле да је привуку на своју страну или бар да је у што већој мери искористе за своје циљеве.⁵⁶⁹

Осим на политичком и економском, тај сукоб се одвијао и на културно-пропагандном плану, преко британских и немачких културних удружења и установа у Југославији, да би достигао врхунац после отпочињања Другог светског рата. Тада је извршено централизовање тих удружења и она су стављена под мање-више непосредну контролу британских, односно немачких државних органа.⁵⁷⁰

Антинемачке демонстрације у Београду априла 1940. су јасно показале антинемачко, односно антинацистичко расположење становништва престонице. Због оштре реакције Немачке, појачана је цензура штампе и неки листови су забрањени.⁵⁷¹ Министар Коросец је као важан задатак истакао “аризирање наше земље”.⁵⁷² Др Лазар Прокић је са Грегорићем и Заријом Поповићем, бившим директором режимског синдиката Југословенски раднички савез (Југорас) основао “Антимасонски комитет”.⁵⁷³ Битка за Британију је управо августа и

⁵⁶³ Кнез Павле Карађорђевић - Краљевски намесник 1939 - 1941., Архив Србије и Црне горе, Београд, 2007, стр. 35

⁵⁶⁴ АЈ 138-4-89

⁵⁶⁵ *Службене новине Краљевине Југославије бр. 194А- 26. август 1939.*

⁵⁶⁶ АЈ 138-4-158

⁵⁶⁷ *Службене новине Краљевине Југославије бр. 215, 21. септембар 1939.*

⁵⁶⁸ *Ž. Avramovski, op. cit., str. 534-535.*

⁵⁶⁹ J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972.

⁵⁷⁰ R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, Beograd, 2005, str. 56-61.

⁵⁷¹ *Ž. V. Juričić, Ivo Andrić u Berlinu*, Sarajevo, 1989, str. 143-145.

⁵⁷² Политика, 8. август 1940; “Paradoksi današnjice. U duhu Svetog pisma”, *Židov*, br.33, 16. avgust 1940, 4.

⁵⁷³ *Ž. Avramovski, op. cit., str 504.*

септембра 1940. достигала свој врхунац и сам британски премијер Черчил је најављивао могућност немачке инвазије.⁵⁷⁴ Било је јасно да се експанзија Немачке ту неће зауставити и да неутралност држава каква је била Југославија постаје све мање одржива. Стога је требало пружити нове, недвосмислене, доказе о учешћу у борби против “плутократије” и њених експонената.⁵⁷⁵

Имајући у виду да се 23.11.1940. године Румунија придружила Тројном пакту, неминовност придруживања Мађарске, што се и потврдило 4.2.1941, као и касније прикључење Бугарске 1. 3. 1940. године, спољнополитичко деловање Краљевине Југославије у периоду друге половине 1940. године до њеног неминовног приступања Тројном пакту 25.3.1941. године, било је права агонија. Југославија је дефинитивно геополитички била заокружена Тројним пактом. Показивање добре воље према нацистичкој Немачкој и Тројном пакту, требало је остварити на унутрашњем плану и ускладити политичко-правни систем са земљама окружења. На спољном плану једна од тих импликација је била потписивање разних међународних споразума, уговора, аката пријатељства, изјава, а на унутрашњем усклађивање правне регулативе, у којој су поједини политички и екстремни кругови форсирани и питање антисемитске легислативе, уз отворену антисемитску пропаганду.

⁵⁷⁴ P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd 1987, str. 116-126

⁵⁷⁵ “Гоњење масона”, Билтен, 52, 3.август 1940, 16; Д.В.Љотић, *Сабрана дела*, VII, Нови Сад, 2011, стр. 77-78. Види и: “Борба против масона у „Соколу”, Билтен, 55, 21.септембар 1940, 17-19; Д.В.Љотић, *op. cit.*, стр. 154-157.

5.2. Антисемитизам и друштвени контекст у време доношења уредби о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији

На некадашњем подручју Краљевине Србије, 20-тих година забележено је тек неколико озбиљнијих антисемитских инцидената, који су због своје тежине стигли и пред Министарство вера.⁵⁷⁶ Аврам Коен почетком 1922. године у Извештају Савезном већу циониста саопштава: "Антисемитизам, бољка углавном непозната пре рата у Србији, лагано је импортиран дошљацима из нових крајева наше Краљевине. А ако до душе не постоји нарочити и организован антисемитизам вредно је забележити покрет у Београду у циљу бојкота Јевреја, који је поведен првих месеци 1921. године. Појавили су се плакати, који су лепљени на домове, а и неизменично раздавани по улицама, у којима су на основу произвољно изопачених места из "Јеврејског гласника" и измишљања догађаја, достојно презирања за сваког паметног и честитог човека, управљених напада на Јевреје, а рефрен им је био "не купујте у Јевреја". Ти анонимни антисемитски покушаји, иза којих се крила група несавесних шпекуланата, занесена незајажљивом тежњом за профитом и побуђена лажним патриотизмом, остали су без икаквих последица. Интервенцијом власти, као и пријатељским држањем извесног дела штампе учињен је крај овој непоштеној и у опште шкодљивој акцији".⁵⁷⁷

Забележена је и жалба Пиротских јевреја од 1. јануара 1924. године против тамошњег свештеника Александра Поп - Момчиловића, уз захтевање његовог уклањања: "Побуђени тешким увредама, које скоро посве дневно наноси нашој нацији г. Александар Поп - Момчиловић, свештеник Петровачки из Пирота... појединачно а и скупа све нас Мојсијевце напада г. Момчиловић, ружећи нас на сва уста, како смо ми сво зло у Држави, како ми треба да бежимо у Палестину, јер ова земља није за Јуде, па уз то појединце од нас туче и злоставља поред увреда."⁵⁷⁸

Почетком тридесетих година Олга Унгар из Банатског Аранђелова добила је у основној школи батине од својих другова хришћана када су на часовима веронауке сазнали да су Јевреји криви за распињање Исуса Христа.⁵⁷⁹ Осим оваквих изолованих инцидената у овом периоду није било значајније израженог антисемитиза.

⁵⁷⁶ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 158

⁵⁷⁷ Жидов, 13. I 1922.

⁵⁷⁸ АЈ 69 - 60 - 95

⁵⁷⁹ *Jevrejke. Životne priče žena iz Vojvodine*, Novi Sad, 2006, str. 164.

Антисемитизам и слично деловање на простору Краљевине Југославије пратила је и појава профашистичких организација. Може се рећи да су на развој оваквих покрета пресудно утицали догађаји из 1928. године: убиство у Скупштини, слом парламентаризма, а потом и завођење диктатуре краља Александра Карађорђевића. Атмосфера и амбијент Краљеве личне диктатуре, те опште разочарање сталним политичким сукобима међу партијама, нерешена национална питања у новој држави и огромна економска криза изазвана општом светском кризом капитализма, били су повод продирању фашизма у српско друштво.⁵⁸⁰ Међутим, како Милан Кољанин истиче: " У другој половини тридесетих година било је више знакова који нису могли да делују умирујуће на југословенске Јевреје, утицај антисемитизма могао је да се осети и у неким државним установама, пре свега приликом запошљавања, као и да је Министарство иностраних послова је у првој половини 1938. дискриминисало две особе због њиховог јеврејског порекла. Како наводи, пошто се код обе особе радило о Јеврејима пореклом из Бачке, вероватно је на такву одлуку утицало раширено неповерење власти према Јеврејима са овог подручја".⁵⁸¹

Упоредо са тим, имајући у виду донету антисемитску легислативу и мере које су биле спровођене против Јевреја у многим државама Европе, а посебно у нацистичкој Немачкој, дошло је до појаве великог броја Јеврејских емиграната. Први емигранти из Немачке почели су да пристижу у Југославију одмах по доласку нациста на власт, фебруара 1933. године.⁵⁸² Број јеврејских избеглица до 30. новембра обухватао је око 800 немачких Јевреја, од чега у земљи борави око 200, док је преко 600 њих отишло у Палестину.⁵⁸³ Министар иностраних послова Анте Трумбић је обећао помоћ при проласку јеврејских насељеника ка Палестини.⁵⁸⁴

Загребачки одбор за потпомагање избеглицама регистровао је чак 4400 избеглица.⁵⁸⁵ Нови већи талас избеглица уследио је после аншлуса Аустрије, марта 1938. и окупације Чехословачке 1939. године. Године 1940. појављују се избеглице из Мађарске, односно оне избеглице побегле из Немачке, Аустрије и Чехословачке.⁵⁸⁶

У почетном периоду, Југословенске власти су имале благонаклон став према јеврејским избеглицама, међутим са променом геополитичке ситуације тај став се током 1938. године полако мењао. Оштрија контрола на државној граници, посебни услови за

⁵⁸⁰ И. Маловић, *Еугеника као идеолошки састојак фашизма у Србији 1930-их година XX века*, Београд, 2007, стр. 82.

⁵⁸¹ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 384-385.

⁵⁸² Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 130.

⁵⁸³ Сенат Краљевине Југославије. Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, Редован сазив за 1933/34, годину, VII редовни састанак 30. новембра 1933, књ. V, стр. 60.

⁵⁸⁴ *Židov*, br. 28, 18. oktobar 1920, 1-2.

⁵⁸⁵ Споменница СЈВО 1919 - 1969, стр. 75.

⁵⁸⁶ *ibid.*, стр. 79.

издавање боравишних дозвола и пролазних виза прва је фаза у промени тог односа, које су примењивале многе европске државе и влада Милана Стојадиновића.⁵⁸⁷

Бернард Стули, наводи да је Министарство унутрашњих послова 26. јануара 1938. године издало наређење пограничним властима у вези са јеврејским избеглицама из Румуније, уз налог да се не задржавају у нашој земљи и ако се такав случај деси, да такво лице одмах одстране из земље.⁵⁸⁸ Током 1938. године југословенска држава донела је низ ограничавајућих мера.⁵⁸⁹ Октобра 1939. године у Министарству унутрашњих послова урађен је пројекат Уредбе о страним Јеврејима.⁵⁹⁰ У основи, пројектом Уредбе дозвољавао се улазак страним Јеврејима у Краљевину, "али не свију и сваког."⁵⁹¹ Разврстани су у три категорије: "1) они који су дошли пре 1. јануара 1935. године легалним путем; 2) они који су дошли пре 1. јануара 1935. године илегалним путем; 3) они који су дошли у државу после 1. јануара 1935. године нарочито из Немачке и других земаља у којим за Јевреје постоје изузетни прописи."⁵⁹²

Већину ограничавајућих мера усмерених према јеврејским избеглицама југословенске власти доносиле су под спољним притиском. Од посебног утицаја на политику југословенске владе према јеврејским избеглицама био је британски дипломатски притисак усмерен на спречавање проласка избегличких транспорта из средње Европе ка њиховом путу ка Палестини. Ово је био део британске политике спречавања даљег масовног усељавања Јевреја у Палестину.⁵⁹³ Не може се рећи да су мере које су југословенске власти у овом периоду доносиле имале антисемитски карактер, више су биле инспирисане економским разлозима и контролом граница Краљевине, као и спољним притисцима. Британским усвајањем "Беле књиге" маја 1939. када је оштро ограничено усељавање Јевреја у Палестину, организован је низ протеста Јевреја у Југославији.⁵⁹⁴ Истовремено и под притиском Трећег Рајха, влада Цветковић-Мачек отпочела је са прописивањем противјеврејских мера: једна од првих мера које је поменута влада предузела била је отежавање па и спречавање уласка јеврејских избеглица из земаља западне Европе, које је Трећи Рајх окупирао, и које су у Југославији тражиле спас од нацистичких прогона и зверстава. Неколико хиљада јеврејских

⁵⁸⁷ М. Ристовић, *Југославија и јеврејске избеглице 1938 - 1941*, Историја 20. века, бр. 1, 1996, стр. 27

⁵⁸⁸ АЈ 14 - 33 - 101

⁵⁸⁹ М. Ристовић, *op. cit.*, стр. 28-33

⁵⁹⁰ АЈ 66 - 74 - 204

⁵⁹¹ АЈ 66 - 74 - 204 чл. 2

⁵⁹² АЈ 66 - 74 - 204 чл. 3

⁵⁹³ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 136.

⁵⁹⁴ "Spontani protest protiv antisemitskih zakona u Njemackoj", *Židov*, br. 40, 27.septembar 1935, 5; "Protest jugoslavenskih Jevreja protiv progona Jevreja u Njemackoj", *ibid.*, str. 19; "Židovski narod neće kapitulirati", *ibid.*, br. 20, 19.maj 1939, 1; "Veliki protestni miting zagrebackih Židova", *ibid.*, br.21, 26.maj 1939, 8 -9; "Židovi Jugoslavije protestiraju protiv Bijele knjige", *ibid.*, br.22, 2.jun 1939, 9.

избеглица које су успеле да пребегну у Југославију, биле су конфиниране у мањим местима с тим, што је Савез јеврејских вероисповедних општина морао да брине о њиховом издржавању.⁵⁹⁵ У лето 1940. СЈВО бринуо је о око 3.300 избеглица.⁵⁹⁶ Према Милану Ристовићу: "Судбина Јеврејских избеглица и многобројне дилеме у вези тога покренуле су у врху државне управе дуготрајну расправу о решењима која су - како је истицано - требало да осигурају државни интерес, унутрашњу сигурност и - на другој страни - задовоље велике силе уплетене на различите начине у избеглички проблем."⁵⁹⁷ До Главног ђенералштаба су стизали извештаји како су рецимо, 2. децембра 1940. пребачена преко границе из Маџарске у Југославију три Јеврејина, затим 16. или 17. децембра код југословенске карауле бр. 43, пребачена су из Мађарске у Југославију пет Јеврејина, затим да су 8. јануара пребачена четири Јеврејина. У извештају се наводи да пребацивање преко границе врше мађарске власти. Упућивање Јевреја врши се возом из Будимпеште до Баје, а одатле аутомобилима до границе.⁵⁹⁸

Такође, и низ обавештајних извештаја говори о уласку Јевреја у нашу земљу и о протеривању Јевреја из Немачке. Главни ђенералштаб добио је следећи извештај: „Почетком месеца јануара 1941. године Немачке власти у Бечу издале су наређење да се до првог марта сви Јевреји имају иселити и упутити у правцу југа, где ће им се на граници омогућити прелаз. Сазнаје се да је до сада изведено неколико прелаза, и то баш ових дана, на подручју Дравске бановине. Доставља се предње с молбом на увиђај, проверу и извештај Главног ђенералштабу“.⁵⁹⁹

Тридесетих година, у време повећаног присуства антисемитских појава, јављали су се гласови о спровођењу антисемитских мера у Војсци Краљевине Југославије. Једну од таквих вести да је ваздухопловним официрима забрањено склапање брака са Јеврејкама демантовао је министар иностраних послова, Војислав Марковић.⁶⁰⁰

Јаша Романо, наводи да је Јеврејима било онемогућено напредовање од чина пуковника.⁶⁰¹ Према тврдњама Александра Демаја, најстарији од Јевреја по чину био је пуковник Бераха.⁶⁰² Пред сам рат, резервним официрима Јеврејима брисан је ратни распоред.⁶⁰³ Почетком децембра 1938. године на захтев начелника Генералштаба Душана

⁵⁹⁵ Ј. Романо, *Јевреји Југославије, жртве геноцида и учесници НОП-а 1941 - 1945*, Београд, 1980, стр. 12.

⁵⁹⁶ ЈИМ - Записник седнице ИО СЈВО, 18. VII 1940. стр. 3.

⁵⁹⁷ М. Ристовић, *op. cit.*, стр. 24.

⁵⁹⁸ ЈИМ к-21

⁵⁹⁹ ЈИМ к -21

⁶⁰⁰ АЈ 38 - 405 - 556

⁶⁰¹ Ј. Романо, *op. cit.*, стр. 12.

⁶⁰² ЈИМ - А. Демајо, *op. cit.*, стр. 10-11.

⁶⁰³ П. Шосберггер, *op. cit.*, стр. 30 -31; Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 129.

Симовића припремљен је елаборат од стране Организационог одељења, у коме су предложене одређене мере, а у само елаборату је направљена разлика између "опасних мањина" у које су се убрајале мађарска, немачка, арнаутска и осталих, у које је убројена јеврејска.⁶⁰⁴ "Главне особине ових националних мањина биле би непоузданост и несигурност за употребу у рату... На основу ових претпоставки, а нарочито на бази принципијелне нелојалности, предузете су против обвезника националних мањина нарочите мере у погледу ратног распореда, које су изнете у члану 21. Упута за извођење Уредбе о формацији војске у мобилно и ратно доба (УРФВ) која гласи: У Штабове оперативних јединица команда позадине и штабова обласних команди не распоређивати резервне официре (војне чиновнике) и обвезнике несловене (Мађаре, Немце, Арнауते, Јевреје итд). Код свих осталих јединица Оперативне Војске које се формирају и мобилишу на Потиској, Косовској и Вардарској дивизијској области, водити рачуна да буде распоређивано Мађара, Немаца и Арнаута укупно 25% у борачке јединице и 40% у неборачке јединице".⁶⁰⁵ Од 476 активних официра мањинског порекла, њих 212 су били Јевреји, а од 2.786 резервних, 1.460 су били јеврејског порекла.⁶⁰⁶ То значи да је учешће Јевреја у резервном официрском саставу било чак преко седам и по пута веће од њиховог учешћа у становништву (0,49 %, према попису из 1931. године).⁶⁰⁷

Продирање нацистичке идеологије у Југославију довело је и до активирања профашистичких организација (Љотићевска, Хођерина и др.), које су путем десничарске штампе отпочеле с отвореним нападима на Јевреје. Рад профашистичких организација био је омогућен и ставом самог државног режима, посебно владе Милана Стојадиновића и владе Цветковић-Мачек, које су се све више приклањале нацистичкој Немачкој, напуштајући дотадашње демократске савезнике. Под све већим политичким и економским притисцима нацистичке Немачке, југословенска влада дозволила је неометани рад домаћих Немаца-фолксдојчера, који су путем своје штампе и разних противјеврејских брошура отворено проповедали расну и верску мржњу, позивајући се и на примену геноцида против Јевреја. Истим стопама пошла је и домаћа десничарска штампа, коју је финансирао Трећи Рајх.⁶⁰⁸ Њихово писање је пратила и појачана антисемитска реторика, дошло је и до појаве разних расних теорија и истраживања о посебности расе на нашим просторима.

⁶⁰⁴ М. Бјелајац, *Два виђења решавања питања националних мањина у Краљевини Југославији пред избијање Другог светског рата*, Токови револуције, бр. 1, Београд, 1989, стр. 86, *ibid.*, стр. 91

⁶⁰⁵ *ibid.*, стр. 86-91.

⁶⁰⁶ *ibid.*, стр. 91.

⁶⁰⁷ *Aprilski rat, Zbornik dokumenata*, knj. I, Београд, 1969, стр. 400-401; М. Бјелаяц, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Београд, 1999, стр. 36-38. В. Petranovic, М. Zecevic, *op. cit.*, стр. 326-327.

⁶⁰⁸ Ј. Романо, *op. cit.*, стр. 12

Ако говоримо о расним теоријама, неопходно је истаћи студију Оливере Милосављевић, у делу који се односи на расне теорије и критике расних теорија тог периода, односно податак о раду Централног хигијенског завода у Београду. Централни хигијенски завод у Београду, чији је директор тридесетих година био др Стеван Иванић, је сваке године у својим извештајима о раду посвећивао део активностима Отсека за расну хигијену и биометрију који су израђивали др Штамбук, др Малеш, др Петровић и Агапов. У извештају за 1932. годину се наводило да је вршено испитивање „карактеристика динарске расе и других расних одлика које произлазе из класичног динарског типа“, да је испитан „већи број особа“, њих око 450, углавном војника краљеве гарде, и да је утврђено да се особе које се „обично убрајају у динарску расу или у варијетете (мелезне типове) те расе, могу поделити у неколико изразитих група“. Исти Одсек је и 1933. године наставио „испитивање одлика Динарске расе“, па је испитано 270 „припадника класичног динарског типа“ и опет су „као материјал“ послужили углавном војници краљеве гарде, и нешто мање становници жичког и моравичког среза. Испитано је и око 120 особа „плаве и мешане комплексције, које по свим осталим морфолошким и физиолошким карактеристикама припадају Динарској раси“, а тај „тип“ је издвојен „као засебна група веома блиска Динарској раси“, тзв. „Плавој динарској раси“. Одређене су и крвне групе „код припадника класичне Динарске расе“, а вршено је и испитивање „физиолошких карактеристика Динарске расе (крвни притисак, пулс, еритроцити, леукоцити, хемоглобин, плућно проветравање, базални метаболизам, динамометрија, естезиометрија)“. У 1934. је прегледан 161 војник, мерени су и одређене су им крвне групе. Од осталих послова, Одсек је одредио „квантитативне и квалитативне телесне особине 570 војника Краљеве гарде“. На сваком војнику извршено је преко 70 опажања морфолошке и функционалне природе и одређене су им „расне особине“. Осим „динарске расе“, која је цинила више од 30% испитаних, представљени су и други „расни типови“ и утврђено присуство „око 15 раса и расних типова“. Одређене су им и крвне групе.⁶⁰⁹

Како она даље истиче, о расном проблему уопште, тако и посебно о „динарској“ раси, највише је писао др Бранимир Малеш. Групишући европске расе „по сродству“ и по „заједничком пореклу“ у две велике групе, „Еуропиде“ и „Еуразиде“, тврдио је да „у прве долазе медитерански, нордски и динарски расни типови, а у друге источноевропски“. Међу Србима и Хрватима је препознавао четири расне групе, „Нордску, Динарску, Медитеранску и Источноевропску“, које обухватају „безмало све расне облике који се код нас јављају“,

⁶⁰⁹ О. Milosavljević, *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933 -1941*, Beograd, 2010, str. 49.

препознајући чак седамнаест раса и тврдећи да ипак највећи број њих припада „Динарској групи раса“, и то не само по „динарским телесним облицима“, већ и по „динарским психичким одликама“.⁶¹⁰ Управо се продор ових теорија може повезати са повећаним присуством немачке литературе, науке и касније отварања различитих научних института. Ове теорије су користиле антисемитској пропаганди, али су одмах по њиховом настанку претрпеле огромне критике и нису нашле никакво утемељење у науци и јавности.

Много опасније по југословенско друштво биле су десничарске организације. Почетком јануара 1930. године у Београду је основано националистичко удружење „Југословенска акција“, са следећим основним програмом: „да пружа пуну подршку режиму шестојануарске диктатуре; да се бори за учвршћивање владаочевог апсолутизма и укидање парламентаризма, да се изграђује нов политички поредак на систему шестојануарске диктатуре, с тим да се држава и нација стављају изнад свега, тј. да се све има подредити циљевима и идејама државне политике, да би држава могла обезбедити хармоничан живот свих сталеза“. Дакле, програм овог Удружења предвиђао је очување унитаристичког и централистичког државног уређења са династијом Карађорђевића на челу, тј. тоталитарну владавину једне партије, слично програму Националсоцијалистичке партије Немачке.⁶¹¹

Први покушај да се преко неке политичке организације спроведу антисемитске манифестације уследио је у јесен 1934. На неколико седница врха Народне одбране разговарало се о томе да се у целој земљи сазову митинзи на којима би се осудио штетан рад Јевреја на привредном плану. Таквим предлозима супротстављао се Илија Трифуновић, председник Народне одбране.⁶¹²

После петوماјских избора 1935. године, на којима је поражена унитаристичко-централистичка група Бошка Јевтића, одлукама главних одбора „Југословенске акције“, „Боја“, „Отаџбине“ и „Збора“, ове четири профашистичке групе су фузиониране у јединствену политичку организацију Југословенски народни покрет „Збор“, на челу са Димитријем Љотићем.⁶¹³ Љотић је стално истицао да се Збор бори за сутрашњицу, да његова „мисао буја“ и да ће зато победити. Закључивало се да „ако се то зове фашизам - нека стаду наших противника буде дозвољено то јевтино задовољство, да нас зову како желе и како им је драго“. За то време Збор, у „великом верском рату наших дана“, зна шта хоће, а то ће и остварити. „Ако је то 'фашизам' - добро. Ми то зовемо Збором.“⁶¹⁴

⁶¹⁰ *ibid.*, стр. 50

⁶¹¹ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 164.

⁶¹² АЈ 100 - 23 - 62

⁶¹³ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 166.

⁶¹⁴ Gr. *Verski rat u Evropi i Zbor*, *Otadžbina*, 5. novembar 1936.

Овај покрет водио је отворену антисемитску кампању путем својих партијских новина (*Отаџбина, Билтен ЈНП Збор, Нови пут, Наши пут, Буђење*), као и путем издавања брошура и памфлета. Концепти као што су: херојска прошлост и врлина сељака, част, поштење и верност отаџбини, тумачени су на штету Јевреја, слично као у нацистичкој Немачкој.⁶¹⁵ Осим Збора, јачала је и усташка идеологија. Вероватно по угледу на мере према студентима у Немачкој и неким другим земљама, новембра 1938. на загребачким факултетима поведена је противјеврејска акција. Према извештају управе полиције у Загребу, студенти франковачке и клерофашистичке оријентације окупљени углавном у студентским удружењима Аугуст Шеноа и Домагај повели су акцију против Јевреја на свим факултетима, као и на Високој економско- комерцијалној школи. Резултат акције је био да су на свим факултетима, осим на Техничком, донети закључци да се за студенте Јевреје одреди *numerus clausus*. Када се и на овом факултету усвоји тај закључак, предвиђено је да се он предложи и ректорату универзитета.⁶¹⁶ Није познат даљи ток ове акције, али до ограничења уписа јеврејских студената тада није дошло.⁶¹⁷ У Сарајеву је било сличних испада и инцидената, на пример, на концерту који је у Народном позоришту приредило јеврејско културно-уметничко друштво "Лира", наступила су Јевреји, емигранти из Немачке. Управа тадашњег удружења студената (Јилек, Ласић, Циковић, Франгеш и др.), касније истакнути усташки злоцинци, удружена са чаршијском реакцијом, организовала је демонстрације на концерту, бацали су јаја, парадајз и друге предмете и настојали омести ову приредбу. Био је општи утисак да су ове групе више од ометања самог концерта, желеле јавно да манифестују своје клерофашистичко и антисемитско опредељење и да кроз ову демонстрацију манифестују своје симпатије за фашизам.⁶¹⁸ И Усташе и Збор имали су озбиљне политичке претензије.

На парламентарним изборима 1938. листа Димитрија Љотића добила је преко 30.000 гласова, већином припадника профашистичких елемената а који су у изборну кампању ишли са јако истакнутом антисемитском и антипарламентарном тенденцијом, истичући своје непријатељство према СССР-у и напредном радничком покрету. Због малог броја гласача, ниједан Љотићев представник није ушао у Скупштину. Почетком 1939, после пада Стојадиновића, Љотић је својим предавањима и пропагандом покушавао да прошири

⁶¹⁵ I. Malović, *EUGENIKA KAO IDEOLOŠKI SASTOJAK FAŠIZMA U SRBIJI 1930-IH GODINA XX VEKA*, str.81, preuzeto 20.03.2014. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2008/0038-03180801079M.pdf>

⁶¹⁶ АЈ, 66-74-204, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, Пов. I бр.76.995, Београд, 24.новембар 1938, Протужеврејска акција међу студентима загребачког универзитета.

⁶¹⁷ Видети опширније: М. Кољанин, *op. cit.*

⁶¹⁸ Д. Тролић, *Активност Сарајевских студената у предратном периоду*, у: Сарајево у Револуцији, револуционарни раднички покрет 1937 - 1941, издавач Историјски архив Сарајево, Сарајево, 1976. стр. 553-554.

нацистичко-фашистичку идеологију у Југославији.⁶¹⁹ Истицао је да су фашистичке земље „чувари културе духа, бедеми пред навалом бољшевизма“, док „такозване демократске земље“ не могу да спасу свет од бољшевизма „пошто идеолошки почивају на истим темељима материјалистичко-индивидуалистичким, на којима је изграђен сатански план комунизма“. Љотић је закључивао: „Ето то је наш одговор и онима који нас с погрдом називају фашистима, а и онима који би желели да то будемо.“⁶²⁰

Љотић је критиковао владу због неодлучности у решењу “јеврејског проблема”. Тврдио је да је овај проблем врло тежак и у Југославији, иако у њој живи свега 72.000 Јевреја. Ако се стане на гледиште да су Јевреји непожељни, предлагао је да се нађе начин да се они “на човечан начин иселе из земље што пре”. Због ратних услова ово решење је сада немогуће, али доношење такве одлуке би значило да је боравак Јевреја у земљи привремен. За то време држава би требало посебним статутом да пропише њихов однос према друштвеној средини тако да она “буде заштићена од њиховог разорног деловања”. Јеврејска заједница треба сама да отвори и издржава своје опште, средње и стручне школе, а похађање универзитета Јеврејима би било дозвољено само под нарочитим условима. Они не би служили војску, али би могли бити употребљени за радове у посебним радним четима. Не би могли бити примани у државну службу ни у слободне професије где је њихов број несразмерно висок. Статутом би се одредило бављење трговином и индустријом оним Јеврејима “за које се утврди да немају других средстава за живот”. Онима чија је имовина довољна за живот, био би забрањен сваки привредни рад. Сваки Јеврејин би морао да пријави целокупну имовину, “под претњом конфискације свега што се покуша сакрити”. Под јемством целе заједнице, Јеврејима би био забрањен сваки политички рад у земљи.⁶²¹

Треба поменути и напад профашистичких студената на левичарске и комунистичке студенте 23. октобра 1940. на Универзитету у Београду. Најжешћи напад био је на Техничком факултету када су наоружани припадници Белих орлова, студентске организације Збора, као и припадници Словенског југа напали левичарске студенте уз поклике “Живео краљ Петар и Југославија”, “Доле масони!”, “Доле Јевреји”. Нападаци су приликом напада на студенте на Медицинском факултету истог дана узвикивали “Хајл Хитлер! Евива Мусолини!” После сукоба у којем је повређен већи број нападнутих, нападачи су потиснути, а левичарски студенти организовали су демонстрације на улицама. Нападима на факултетима следили су напади на левичарске студенте у Студентском дому “Краљ

⁶¹⁹ О. Milosavljević, *op. cit.*, str. 167.

⁶²⁰ D. Ljotić, *Da li smo fašisti? Otadžbina*, 5. novembar 1936.

⁶²¹ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 408. Видети: “Случај јеврејске деце”, Билтен, 55, 21. септембар 1940, стр. 16-17; Д.В.Љотић, *Сабрана дела*, VII, стр. 152-153.

Александар". Одлуком Управе, Универзитет је затворен, а рад је обновљен две недеље касније, 6. новембра.⁶²² Овај напад имао је антијеврејски и антимасонски карактер.

"Збор" је једна од ретких политичких организација код које су међу основним идеолошким и програмским поставкама налазио и антисемитизам. О јачању антисемитске пропаганде, али и одговора на њу говори и чињеница да је од 1933. до 1939. објављено укупно пет антисемитских брошура и исти толики број публикација са критикама антисемитизма.⁶²³

Неке од антисемитских брошура објављивале су спискове Јевреја и означавале их као масоне. У брошури Жидовски дух масонерије и Жидови освајају масонерију објављени су спискови Јевреја масона и припадност ложама.⁶²⁴

Осим Збора, који је био изразито антимасонски и антијеврејски, долази до буђења антисемитизма и код немачке националне мањине у Краљевини оличене кроз деловање Културбунда.

Обновљени Културбунд је одмах отпочео са интензивним пропагандистичким радом. Опет је број његових организација врло брзо растао. Док је 1931. године било 28 месних група, следеће године их је било 42, 1933. тај је број порастао на 96, 1934. на 134, 1935. на 186, 1936. на 214, а 1937. на 256. Од овог последњег броја, у Банату је било 55 месних група, у Бачкој 60, у Барањи 17 у Хрватској Славонији са Сремом 91, у Словенији 22, а у Београду и Босни заједно 11. За овај период⁶²⁵, па све до 1934 године, Културбунд је непрекидно разгранаво своју делатност. Ангажовао је сталне путујуће учитеље (Вандерлехрер) и развијао свим погодним средствима своју делатност у два основна правца. Прво, радио је на буђењу и јачању немачке националне свести у немачкој мањини која је, добрим делом, била национално прилично индиферентна и интересовала се само за своје локалне проблеме и своје сељачко газдинство. Друго, радио је на организовању оних чија је национална свест већ била пробужена, а шовинизам довољно распирен, у циљу културно-просветног рада, али исто тако и политичког. Упоредо са тим ишла је и економска делатност, која се формално одвијала ван Културбунда, али којом је, углавном, руководио исти круг људи.⁶²⁶

⁶²² Б. Глигоријевић, *Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора*, Историјски гласник, бр. 2, 1963, стр. 60-61; М. Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета, књига друга*, стр. 368-372; М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд, 1984, стр. 80-87. Видети: М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, докторска дисертација, Београд 2006.

⁶²³ Н. Ђука, *Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933-1945*, Годишњак за друштвену историју, год. 1, бр. 3, Београд, 1994, стр. 284-285, *ibid.*, стр. 289-291

⁶²⁴ ЈИМ 606/2 к 3 - 1 - 1

⁶²⁵ *Немачка обавештајна служба у старој Југославији, op. cit.*, стр. 107

⁶²⁶ *ibid.*, стр. 108

Да је Културбунд имао веома успешну пропаганду међу војвођанским Немцима најсликовитије сведоче извештаји државне и војне управе који, како је почео Други светски рат, бивају све учесталији, а односе се на понашање грађана немачке националности. Међу фолксдојчерима била је честа појава да се на улици јављају „немачким поздравом“ (Хајл!) и дижу руку у вис, ученици у школама одбијали су послушност наставнику српскохрватског језика, а често су облачили црне дубоке чизме и једнообразну одећу која је подсећала на Хитлерове смеђекошуљашке из СА одреда.⁶²⁷

Полицијске власти у Краљевини Југославији врло су оштро иступиле против акције нацистичког обновитељског покрета за стварање јединственог фолксдојчерског фронта. У организацијама немачке националне мањине, односно немачке народне групе, постојао је расцеп: на једној страни старо конзервативно вођство Културбунда, а на другој обновитељски нацистички покрет.⁶²⁸ Немачки дипломатски кругови у Краљевини су притискали Владу и условљавали је у односима према Немачкој мањини.

Још у марту 1939. године познати банатски нациста Густав Халвакс је на збору у Каравукову одржао говор који је са идеолошког аспекта објашњавао прави задатак Културбунда, што је посебно узнемирило окружне власти у Оџацима. Окружни начелник је забележио оцену делатности немачке националне организације: „Преко Културбунда се најинтензивније шири немачка националсоцијалистичка пропаганда и како се такво деловање дозвољава, наша немачка мањина се организовала до те мере, као што је у судетском подручју, да би могла тако организована предузети и штетљиву акцију“.⁶²⁹

Посебно је важно навести извештај из овог периода Команданта Дунавског жандармеријског пука, који телефоном „Господину министру војске и морнарице, односно Генералштабном одељењу извештава о "лупању прозора у Каравукову" и преноси: "1. овог месеца око 3 часа непозната лица полупала су прозоре на кући Најзева Адолфа и Ширшфелда Илије, трговаца из Каравукова, среза Оџачког – обадва Јевреја. Сумња се да су ово учинили немачки омладинци. Извиди се воде." Овај извештај достављен је Министарству унутрашњих послова, Министарству војске и морнарице и начелнику главног Генералштаба.⁶³⁰

Осим оваквих активности, припадници Културбунда почели су изазивати антијеврејске испаде у духу нацизма. У априлу 1939. године у Новом Врбасу националсоцијалистички немачки омладинци су разбили прозоре на синагоги уз узвике:

⁶²⁷ ВИИ, БЈВ, к-1, ф.5, док. 6.

⁶²⁸ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 189

⁶²⁹ D. Biber, *op. cit.*, str. 197.

⁶³⁰ ЈИМ рг. бр. 4826 к21 931/2

„Јеврејске свиње, смрдљиви чивути!“ у селу Дероње, поред Оцака, дошло је до туче српске и немачке омладине, у Старом Сивцу поред Сомбора избио је сличан сукоб у којем су Срби разбили прозоре на немачким кућама, а у селу Мраморку код Ковина домаћи нацисти су на соколском дому нацртали кукасте крстове.⁶³¹ Како се Културбунд ширио и јачао, тако је снажило и самопоуздање његових идеолошки извежбаних чланова који су национални понос помешали са расистичком и нацистичком идеологијом, па је сваки напад на националсоцијализам тумачен као напад на немачку националност. У складу са нацистичким погледом на свет, по успостављању Бановине Хрватске, за вођу хрватских фолксдојчера постављен је 3. септембра 1939. године Бранимир Алтгајер, који је од Мачека добио гаранције да ће Немци у школству и култури имати иста права као и Хрвати.⁶³²

Под утицајем нацистичке пропаганде расла је и идеолошка заслепљеност, а вера у „аријевску надмоћност“ све више долазила до изражаја. Тако су и војвођански Јевреји постајали мета напада, па су у ноћи 20. јануара 1940. године у Апатину исписани графити мржње. На кућама свих јеврејских грађана те вароши освануле су поруке: „Јевреји морају из Апатина“, „Напоље са Јеврејима у Палестину“, „Јевреји су наша несрећа – срамота за нашу расу“.⁶³³ Док је нацификација ишла узлазном путањом, а испади нациста и њихова пропаганда били све евидентнији, југословенске власти биле су све блаже и толерантније према националсоцијалистима. Председник југословенске владе Драгиша Цветковић дао је 5. септембра 1939. амнестију свим ухапшеним и осуђеним Немцима у Дунавској и Дравској бановини, а њоме је обухваћено 2300 Немаца. Амнестирани су, углавном, били новчано кажњавани због нацистичких испада, а немачки посланик Фон Херен захвалио је властима због амнестије.⁶³⁴

Као што се види, од јесени 1939. до пролећа 1941. тајна служба Трећег Рајха разапела је своју веома разгранату обавештајну мрежу на целој територији Југославије, користећи своја дипломатска, конзуларна и трговинска представништва, убачене агенте, политичке и друге симпатизере. Али чланови Културбунда, прожети нацистичком идеологијом, били су најспремнији да што више олакшају Трећем Рајху у поробљавању Југославије. Зато су се повезали и са руководиоцима немачке војне и политичке обавештајне службе и њиховим центрима у Аустрији, пружајући им драгоцене податке војне и политичке природе.⁶³⁵

⁶³¹ Билтен Министарства унутрашњих послова за април 1939. године, Београд, 1939.

⁶³² В. Браловић, Д. Пралица, *Ширење националсоцијалистичке пропаганде на територији Дунавске бановине током 1940. године*, Војно дело, Београд, 2011, стр. 460.

⁶³³ Ј. Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, стр. 57.

⁶³⁴ В. Браловић, Д. Пралица, *op. cit.*, стр. 461-462.

⁶³⁵ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 200.

Јевреји су били и предмет интересовања органа државне заштите Краљевине Југославије, јер се веровало да је велики број њих кроз универзитетске студије био болшевички настројен. Занимљиво је истаћи сећање Соње Барух о породици Барух, дато 11. октобра 1960. године у просторијама Архива града Београда, у организацији Милице Рајчевић, стенографа Б. Огњановића и дактилографа Љубе Недељковића. Сећање Соње Барух се односи на период између два светска рата, односно период до 1938. године, у коме говори да су јој брата Јожија одвели у затвор у Вишеград, а тату су јој отпустили из службе као оца комунисте. Међутим, каже да се ту радило о оном упутству да Јевреји не буду у државној служби.⁶³⁶ Поједина јеврејска удружења су такође била предмет интересовања и праћења од стране полицијских органа Краљевине Југославије, што се може видети из извештаја насталог половином 1937. године:

"КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА САВСКЕ БАНОВИНЕ

Одељак за државну заштиту

14. јуна 1937.

Загреб

Предмет: "Кашомер Хацаир", јеврејско сионистичко друштво – сумњиво због комунистичког деловања.

СРЕСКОМ НАЧЕЛСТВУ-СВИМА

ПРЕТСТОЈНИКУ ПОЛИЦИЈЕ-СВИМА

Управа полиције у Загребу доставља:

"Са поверљиве стране достављено је овој управи да се у просторијама јеврејског друштва "Кашомер Хацаир" у Прерадовићевој улици бр. 4 дворишна зграда 2. кат у Загребу међу омладином под видом скаутизма и пропаганде за насељавање Палестине шире комунистичке идеје и литературе. Након проведених извода по предњем част је овој Управи извести следеће:

У Палестини делује радничка странка као синдикална организација Јевреја под именом "Хист Адрут". Иста странка подржава везу са иностраним Јеврејима у Пољској, Румунији и у осталим државама, а у сталном је контакту са левичарским организацијама Јевреја у Југославији. Циљ напред наведене странке у Палестини је остварење социјалистичке јеврејске државе, а у Пољској иста делује јавно као комунистичка странка.

Радничка странка у Палестини своје деловање у Југославији спроводи преко "Лиге за хебрејску радну Палестину" која има своје седиште у Загребу. Друштвене просторије исте лиге су на Долцу бр. 9. а председник јој је др Јулио Росенбергер, адвокат, рођен 23.08.1903. у Загребу, где је и завичајан, Јеврејин, који је настањен у Драшковићевој улици кбр. 40/2. кат. "Лига за хебрејску радну Палестину" делује под видом "сионизма" а за њено политичко деловање није без значаја да је учлањена у другој интернационали у Амстердаму. Ова Управа има сазнање да је огранак "Лиге за хебрејску радну Палестину" у Београду био по властима распуштен због комунистичког деловања, јер је циљ те организације да припреми

⁶³⁶ ИАБ 2340/МГ - XXIX - 292, стр. 5 и 6.

и одгоји јеврејски подмладак у социјалистичком духу – да би јеврејске омладинце касније слали као ослободитеље у Палестину.

Сваки огранак "Лиге за хебрејску радну Палестину" има своју омладинску организацију, која се у Загребу зове "Кашомер Хацаир", што значи "млади стражар", чије су просторије у Прерадићевој улици кбр. 4. 2. кат. Провером и поведеним извиђањем је утврђено да су просторије овог омладинског јеврејског огранка отворене свако вече, а суботом се одржавају шири састанци, које они називају "Сиха".

Председник и интелектуални вођа овог јеврејског омладинског огранка је лично председник "Лиге за хебрејску радну Палестину" др Јулио Розенберг. Чланови до 14. година зову се "Бне Мидбар" /пустињаџи/, а од 14-те године па надаље зову се "Богрини", док се сви без обзира на доб зову "Хашомер Хацаир" што значи "млади стражари", а јавност их познаје као јеврејске скауте, будући да имају униформе попут скаута те иду и на логоровање. "Млади стражари" имају поздрав "буди јак". На састанцима ових јеврејских омладинаца сваке суботе одржавају предавања специјални инструктори, већином о социјалистичким темама, а ова Управа има саопштење да је у месецу априлу о.г. допутовао чак из Палестине неки ХИЛЕЛ ЛИВНИ, који уопште за боравак није пријављен, те је одржао предавање са потпуном комунистичком тенденцијом.

Част је уједно Управи напоменути да "Лига за хебрејску радну Палестину" и њена омладинска организација "Хашомер Хацаир" нису као такве властима пријављене већ се та друштва крију иза савеза циониста, чији је председник др. Александер Лихт, адвокат из Загреба, настањен у Вончининој улици кбр. 8. Према сазнању ове Управе "Лига за хебрејску радну Палестину" у Загребу добија и материјалну помоћ из Палестине од јеврејског народног фонда "Керем Каимет Леисраел"

Предње организације делују интезивно међу јеврејском омладином и настоје привући у свој круг што више јеврејске школске омладине, а обзиром да је рад те организације сумњив да пропагира комунизам, позивам среске начелнике и претстојнике гр. полиције да прикупе податке о раду омладинских огранака "Лиге за хебрејску радну Палестину" на овом подручју. Међу подацима треба да се истакне број чланова, главна лица која воде организацију са карактеристичним ознакама полит. мишљења и рада тих лица, досадашњи рад удружења и друге потребне податке која ће осветлити рад и циљеве овог друштва.

Извештаји се морају поднети до 13. јуна 1937. неизоставно.

По наређењу бана

шеф одељка-бански саветник⁶³⁷

У извештају Комаданту II армијске области од 16.09.1939. године, достављају се подаци за породицу Фесл, а такође се могу видети неке од активности праћења Јевреја који су били сумњичени као симпатизери и чланови КПЈ. Предмет извештаја је породица Фесл из Сарајева, где органи полиције за Хермана и Аделу Фесл немају податке да су део неке илегалне организације, док за ћерку Херту истичу како је запажена од органа Управе полиције у Сарајеву да се дружи са комунистима.⁶³⁸

Сумарно посматрно, осим израженог антисемитизма у деловању Збора, Усташког покрета, активности немачке националне мањине оличене у Културбунду, поједини Јевреји су опсервирани и од стране званичних државних органа под велом сумње да су комунисти.

⁶³⁷ ЛИМ ик.21ф: 9, 9а,10

⁶³⁸ ЛИМ К 21 - 9А - 1/10

Али, треба истаћи да се не може рећи да су праћени од стране органа државне заштите зато што су Јевреји, већ је тада постојао талас акција којима се истраживао рад КПЈ која је тада била забрањена.

Упоредо са тим у ових неколико година долази до нагле продукције антисемитских садржаја, објављен је низ књига, брошура и летака који нападају Јевреје и поистовећују их са „масонима, болшевистима, корупционашима“. У Загребу 1933. године поводом књиге "SECESIO JUDAICA" објављене 1922. године у Немачкој, излази брошура "Што је Жидовство", са поруком "Чувајмо нашу расу од сваке нечисте примјесе туђих раса" у издању „Пријатеља за очување Југословенске расе“ појављују се следеће публикације: „Жидовска заблуда“, „Прави и криви антисемитизам“, „Сионизам и Сионисте“, а излазили су и чланци у којима се Јевреји оптужују да посредством својих организација управљају нитима света.⁶³⁹ У другој половини 30-тих „Јеврејско питање“ Јаше Томића је више пута штампано.⁶⁴⁰ Са друге стране објављивана је литература која брани Јевреје, као што је на пример било издање "Јевреји – непобитна историјска истина или искрена реч у право доба", уредништва Југословенске ревије, такође у Загребу 1933. године,⁶⁴¹ као и у Београду 1938. године књига под насловом "Југославија и Јеврејски проблем", аутора Е.Б. Гајића, где се на објективан начин приказује Јеврејска заједница и дају контрааргументи антисемитизму."⁶⁴² Без обзира на контрааргументе и литературу, почетком 40-тих предњаче антијеврејски написи у новинама и другим публикацијама у којима се посебно истицало "Време". Посебно је забрињавала чињеница што је уз Политику, то била једна од тиражнијих новина.

Мора се истаћи да су управо овакви и слични написи у ширем друштвеном контексту свакако имали одређеног утицаја на поједине грађане Краљевине, посебно у условима изражене политичке и економске кризе, и да је на неки начин требало да буду увод или подлога за даљи прогон Јевреја. Матрица је била следећа: прво се вршила сатанизација јеврејске заједнице, посредством пронемачки оријентисане и финансиране штампе, публициста или политичких организација, да би се утицало на ширу јавност, следеће је доношење антијеврејске регулативе, која легализује угрожавање права Јевреја, затим још оштрије регулативе до протеривања, одузимања имовине и физичких ликвидација. То је била матрица нацистичке Немачке.

⁶³⁹ ЈИМ 1-9 -1 -7

⁶⁴⁰ ЈИМ 1 - 9 - 20А

⁶⁴¹ ЈИМ 1 - 9 -6 - 9

⁶⁴² ЈИМ 1 - 9 - 106

Имајући у виду културу и традицију то ипак у Краљевини Југославији није успело у мери, у којој су њени протагонисти очекивали. Тек од окупације Краљевине Југославије и успостављања квислиншких институција, правни модел почиње да одсликава Немачке правне и институционалне механизме прогона.⁶⁴³

Листови који су у Хрватској истицали антисемитизам били су гласило усташког покрета "Усташа" које излази од 1937. године, а понеки антисемитски памфлет може се наћи и у другим часописима, од којих неки излазе и од 1929. године, али отприлике од 1933. године у редакцију се инфилтрирају присталице тоталитарних идеологија и од 1933. године то постаје "Хрватска стража". Исте године покренут је часопис "Хрватска смотра" који заговара увођење новог европског поретка. Било је и других часописа од којих већина излази само коју годину, након чега им се рад забрањује.⁶⁴⁴

У овом контексту разматрамо и писање штампе непосредно пре доношења уредби које су ограничавале права Јевреја, али пре тога сматрамо да треба цитирати загребачки дневни лист „Новости“ који је две године раније коментарисао тадашњи положај Јевреја у Југославији, у свом броју од 11. октобра 1938. године у чланку „Жидови у Југославији“ који је својерсна анализа политичке ситуације и места Јевреја у њој:

"У неким су европским државама, у последње време искрсла жидовска питања, па су проведени закони или донесене уредбе, које повлаче за собом мање или више тешке репресије по живот Жидова. У једној држави изазвале су те мере само мањи потрес живота Жидова, док су у другима значиле читаву револуцију. Догађаји у бившој Аустрији, па у Румунској и Македонској, а на концу и у Италији, значили су и дјелују узбудљиво на све припаднике жидовске вере и уносе немир и панику међу све њих, ма где се они налазили. То осећање узбуђености повећавају и догађаји у Палестини, на коју су Жидови везани више или мање, према томе да ли је та веза само сентиментална или вјерска, или пак политичка код Жидова с ционистичким, расним и националним сукобима. И наши Жидови живе у последње врјеме у извјесном узбуђењу због тих догађаја око нас. Мора се и то разумети. Ту је у првом реду један велики афинитет, који веже и наше Жидове на читаво жидовство у свијету,

⁶⁴³ Све то наравно прати оштра антијеврејска пропаганда, па од 1941. године имамо објављен низ таквих публикација, типа, др Лазара Прокића, „Јевреји у Србији“, са подругљивим сликама, карикатурама и коментарима. Као и „Српски народ у канцама Јевреја“ у Београду 1941. године, аутора Милорада Мојића, са њему својственим тумачењима из Торе и Талмуда, „Жидовство и лажна асимилација ђифута - ђифутство и аристократија“, са поднасловима Вражић ђифутски наопаснији наметник свих народа вијековима у Осијеку, „НДХ“ уз рекламу да ће из дела руку истог писца изаћи „Антиђифутизам у Хрватској“. У Београду 1942. године излази брошура „Енглеска у рукама Јевреја“, аутора Ст. Станковића. Понове се штампају и публикују „Протоколи сионских мудраца“ или „Јеврејска завера“ у издању радног комитета антимаасонске изложбе, Београд, 1941. Затим „Европска деца оптужују“, „Слободно зидарство или масонерија, тајне силе без маске“, Београд, 1941., „Ко су они“ и слични наслови. У Љубљани је септембра 1944. године објављена публикација "Бољшевизам оруђе међународног Жидовства", аутора, дивизијског генерала Леона Рупника, које је уствари његов говор из јануара 1938. године у Крагујевцу.

⁶⁴⁴ Антисемитизам Холокауст Антифашизам, Загреб, 1996, стр. 39

вјером која је створена вјековима у једну велику сензибилност која реагира нарочито на овакве догађаје, што се опетује тако често кроз историју. А поред тога јавља се и бојазан: нисмо ли ми сада на реду? Жидови у Југославији живе у последње време у страху пред евентуалним мјерама, које би их могле погодити на начин мање или више радикалан, али слично као и у другим земљама, које су увеле протужидовске мјере. Та бојазан појачава се разним моментима. Стварају се закључци по некој мало форсираној логици у вези с нашим вањскополитичком оријентацијом. Нашој унутрашњој политици даје се таква искривљена интерпретација, да се закључује могућност мјера, које не би биле Жидовима угодне. Виде се неке ауторитативне тенденције, из којих би могло доћи и до протужидовских мјера. Из евентуалних спорадичких случајева и појава стварају се такођер опћи закључци. Из мјера, које су само у вези са протужидовским мјерама у свијету, а имају сврху регулирања имиграције у нашу земљу, без основног разлога у раси и вјери, стварају се закључци о почетку проту жидовског курса око нас. У том смислу и неки страни листови доносе криве информације и комбинују већ према својим циљевима. Али све то нема основа. Истина је то, да се код нас не спрема никакав закон о Жидовима, да неће бити уведене никакве мјере, које би имале да потресу животом Жидова код нас и да поремете социјалну и привредну позицију, коју уживају једнако правно с грађанима осталих вјероисповести. Казали смо „вјероисповест“ а не „раса“, јер је у том кључ проблема. Наша државна политика не исповједа принцип расе. Та се потреба код нас није јавила и неће се јавити. За нас наши Жидови не важе као претставници једне расе, од које нас национални живот треба очистити. Ни у том случају ствар не би била велики проблем, јер Жидова у Југославији има свега 70.000. Тај број није велики у размјеру с укупним бројем пучанства у Југославији. То је једно. А друга, такођер важна чињеница, да - ма колико се иначе опћенито мислило - ти Жидови ипак не заузимају онако много важних друштвених позиција како је то случај у неким другим земљама, да би њихова приступност изазвала један социјални неразмјер. Нарочито нису у питању позиције интелектуалног, културног, организационог водећег карактера. Њихово изразитије учествовање у привреди, индустрији и трговани ствар је за себе, и у детаљној анализи, дошли бисмо до закључака, који су више у вези са основним мотивима наше привредне структуре, него са питањем расе. Појаве, које могу на том терену да изазивају незадовољство, су оне појаве, које долазе од послератних и све нових досељеника страних Жидова, ал у том правцу спроводе се извјесне мјере, које немају никакве везе са расизмом, које стварно нису нехумане, и које морају одобрити и сами наши Жидови, јер су и у њиховом интересу. Разумије се, кад државна политика иде овим правцем, па у духу устава признаје нашим жидовима пуно право на несметани живот, и кад их

сматра само као припаднике једне вјероисповедности, једнакоправним са осталим грађанима, а не припадницима неке расе, треба очекивати, да ће и они одатле повући конзенквенције и да сами неће стварати расистички проблем ондје где га нема. Ред је на њима, да у складу с том линијом наше државне политике заузму држање, које ће бити далеко од наглашавања неке њихове специјалне расне припадности, јер се показало, да се семитизмима и ционизмима изазивају стварно најприје антисемитизми. Своју разумљиву осјетљивост за страдање припадника жидовске вјероисповести у осталом свијету наши Жидови не би смјели егзалтирати до негативних политичких конзенквенција. Они би требали имати пред очима, да су стварно припадници само ове државе, него и овог народа и да је интерес Југославије и њеног народа и њихов интерес. А какав је интерес Југославије, с обзиром на њезину унутрашњу политику и њезину вањско политичку оријентацију, то је познато, то је ових дана нарочито досло до изражаја. Политичке конзенквенције, које би и наши Жидови имали да повуку из свега тога јасне су. Поново се показало како тешка разочарења доживљавају сви они, који своје наде полажу у идеолошке фронтове и како су сви планови у том смислу крхки. Овим поводом долазимо до умјесног питања: није ли Жидовима у неким земљама зло дошло управо из тога, што су веровали у слом једног поретка, и рачунали с побједом интернационалних теорија и заиграли све на ту карту. Наши Жидови не би смјели никаквим својим ни активним ни пасивним ставом ометати пут, којим је пошла наша нова вањска политика мира и пријатељства, и нарочито добрих односа са онима, који су велики фактори у нашој вањској трговини, делује позитивно на читаву нашу унутарњу ситуацију, а поготово на привредно уздизање наше земље, - не треба специјално истицати. Жидови који су сигурно реални и који имају нарочито дар за процењивање тих успјеха и тих политичко-привредних вриједности, то врло добро знаду. Треба само да и њихово држање буде логично са тим знањем, то значи да и они, како и остали добронамјерни грађани ове земље подупру ону политику, која је корисна и с једног опћег становишта и са становишта привредника. Велика Југославија је интерес нас свију, па и наших Жидова. Партикуларизми и сепаратизми не повлаче за собом само смањивање радних и привредних територија, него носе у себи специјално на Жидове оне опасности, којих сада нема, а то су екстремни курсеви с расним тенденцијама у тјешким оквирима и с евентуалним тежим директним последицама. У Југославији, с демократијом реда и рада, бит ће напротив мјеста и живота за сваког, и све бољег живота, јер су перспективе такве.¹⁶⁴⁵

⁶⁴⁵ Дневни лист „Новости“, Загреб, 11. октобар 1930.

Може се закључити да је наговештај да југословенска влада припрема дискриминационе мере према Јеврејима постојао још у периоду Владе Милана Стојадиновића.⁶⁴⁶ Милан Стојадиновић је у интервју датом београдском дописнику "Малог Парижанина" демантовао вести о припреми таквих мера: "Те су вести нетачне. Антисемитизам не постоји у Југославији, а 80.000 југословенских Јевреја живи у савршеној равноправности са осталим грађанима".⁶⁴⁷ Међутим, годину и по дана касније, када се влада променила, ограничавајуће уредбе за Јевреје грађане Краљевине, ипак су донете.

Први знак да се на Јевреје примењују мере дискриминације осетио се крајем августа 1940. године, када су директори неких београдских средњих и стручних школа саопштили родитељима деце која су желела да се упишу у прве разреде школке 1940/41 године да - сходно наређењу Министарства просвете не могу бити уписана. Некима који су се већ уписали, враћени су документи. Успаничени родитељи обратили су се СЈВО за објашњење, пошто августа 1940. године није било никаквих закона на којима би се могао базирати такав поступак према јеврејској деци. Наређење је саопштавано усмено и није обухватило све школе, али је послужило као наговештај за оно што је уследило.⁶⁴⁸

⁶⁴⁶ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 140.

⁶⁴⁷ *Жидов*, 27.1.1939.

⁶⁴⁸ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 276.

5.3. Писање штампе пре доношења уредби

Анализа писања штампе пре доношења уредби подразумева период непосредно пре доношења уредби. Ако посматрамо београдске новине „Правду“ у периоду од суботе 31. августа до 29. септембра 1940. године, оне нису објављивале апсолутно никакве вести о Јеврејима нити најављивале уредбе.⁶⁴⁹ У новинама „Време“ слика је нешто другачија, али то и не чуди, с обзиром на оријентацију новина. У „Времену“ од среде 10. јула 1940. налази се чланак у коме Корошец у својој изјави Италијанској штампи подвлачи пријатељске везе између Југославије и Сила осовине.⁶⁵⁰ Након тога, креће серија таквих чланака све до 05. октобра, где се величају односи Сила осовине и Краљевине Југославије. Током јула и августа 1940. спорадично су преношене углавном антимасонске вести у којима се у негативном контексту помену и Јевреји.

Управо је предводник антисемитске кампање у престоници током 1940. био дневни лист „Време“. Комесар листа био је истакнути присталица националсоцијализма и приближавања Немачкој, др Данило Грегорић. Он је иначе и аутор многих антимасонских чланака. Чланак „Масони“ Данила Грегорића у „Времену“ 22. јула 1940. означио је почетак кампање против масона која је све више добијала антисемитски тон. У јулу и августа 1940. у „Времену“ је објављен цели низ чланака Грегорића и других нацистичких присталица и антисемита какви су били др Лазар Прокић, Стеван Клујић, који се вратио из Немачке, инж. Милосав Васиљевић и други. По већ устаљеном обрасцу нацистичке пропаганде, масони су оптужени као анационална организација и експонент Јевреја. Масони су припремили пропаст Чехословачке, Француске и других земаља због чега треба забранити њихово јавно деловање и деструктиван рад. Широко је коришћена кованица „јудеомасони“ да означи спрегу ових тајних и по живот народа смртно опасних сила.⁶⁵¹

Током септембра 1940. може се видети да је у нападима на Јевреје уредништво приступило доста опрезно и неупадљиво, за разлику од октобра исте године. У „Времену“ од недеље 8. септембра 1940. године, на страни 5. налази се кратак чланак у коме „Загребачки лист“ тражи да се објаве имена чланова слободнозидарских ложа. На страни 14. овог броја налази се вест да по уредби о сузбијању скупове има сто двадесет пресуђених кривица и две

⁶⁴⁹ *Правда*, Београд 31.08-29.09. 1940. бр.12.872-12901.

⁶⁵⁰ *Време*, Београд, среда 10. јул 1940. бр. 6629

⁶⁵¹ Д. Грегорић, „*Наша национална обнова и масони*“, *Време*, бр. 6652, 1940, 3; Ј.М, „Масонерија и јеврејство, њихови циљеви, путеви и методе“, исто, бр.6706, 6707, 1940, 5. М. Кољанин, *op. cit.*, стр 395.

стотине тужби само за осам месеци у Среском суду у Београду. Помиње се "Руски цар" као легло шпекулације.⁶⁵²

На страни 4. овог броја налази се Билтен Антимарксистичког комитета о реформама, марксизму и масонима.⁶⁵³ У уторак 10. септембра налази се вест о масонском терору у Савезу Сокола.⁶⁵⁴ „Време“, среда 11. септембар, страна 3, доноси чланак, под насловом „Једина права линија“, где се нападају масони.⁶⁵⁵ У новинама од сутрадан нема никаквих антијеврејских вести.⁶⁵⁶ У овом броју на страни 3. налази се чланак "Опет смутње" у коме се велича Трећи рајх у односу на друге.⁶⁵⁷

У „Времену“ од 14. септембра објављен је чланак „Реформе и омладине“ у коме се напада болшевизам и захтевају корените промене омладине.⁶⁵⁸ На страни 6. овог броја налази се чланак "Према општем мишљењу масонско зло ваља у корену сасећи", а на страни 7. огроман чланак "Раса Срба и Хрвата - динарска раса као расна основа нашег народа". Истиче се да се код нас може разликовати 19 раса. На страни 9. налази се ударна вест "Гангстерски подвиг јеврејског емигранта Курта фон Малвица - покушао да прода украдени ауто".⁶⁵⁹ На страни 2. овог броја налази се кратка вест "Јеврејима забрањен улазак у Боливију".⁶⁶⁰

У „Времену“ од 17. септембра, објављен је велики чланак "Леон Блум - типичан случај јеврејске левичарске оријентације", а на страни 6. чланак "Ваља што пре одбацити масонску губу".⁶⁶¹ У овом броју налази се кратка вест: „Образовање арапско-јеврејског корпуса у Палестини“. Затим се наводи вест да сопственик кафане „Руски цар“ одговара за нагомилавање кафе и шећера.⁶⁶² У „Времену“ од 19. септембра нема никаквих антијеврејских вести.⁶⁶³ Уочава се тенденција да после неколико узастопно објављених бројева са антијеврејским или антимасонским вестима, обавезно иде број који показује слику неутралних новина. У "Времену" од 20. септембар, на страни 5. налази се огроман чланак "Краљевска влада одлучно сузбија јеврејску спекулацију у земљи - строге мере за ослобођење наше привреде од штетног и разорног јеврејског утицаја“. Оно што је интересантно је да су у претходним бројевима сензационално преношени судски процеси

⁶⁵² Време, 8. септембар 1940. стр. 5

⁶⁵³ Време, 9. септембар бр.6690. стр. 4

⁶⁵⁴ Време, 10. септембар бр. 6991. стр. 4

⁶⁵⁵ Време, 11. септембар бр. 6992. стр. 3

⁶⁵⁶ Време, 12. септембар бр. 6993.

⁶⁵⁷ Време, 13. септембар бр. 6994. стр. 3

⁶⁵⁸ Време, 14. септембар бр. 6995. стр. 4

⁶⁵⁹ Време, 15. септембар бр. 6996. стр. 6

⁶⁶⁰ Време, 16 септембар бр. 6997. стр. 2

⁶⁶¹ Време, 17. септембар бр. 6998. стр. 5-6

⁶⁶² Време, 18. септембар бр. 6999

⁶⁶³ Време, 19. септембар бр.7000

против Јевреја власника радњи због спекулације и гомилања залиха."⁶⁶⁴ На страни 6. овог броја налази се чланак: "Јеврејски рат".⁶⁶⁵

„Време“ од 24. септембра, на страни 5. доноси чланак „Јевреји у Француској“, у коме се посебно напада њихов утицај у позоришту, штампи, политици, на страни 6. објављен је чланак „Масони у ротаријанским клубовима“.⁶⁶⁶ Генерално, новине одишу проосовинским вестима, стране 4, 5 и 6. резервисане су за нападе на болшевице, масоне или Јевреје, док друге вести величају немачке ратне успехе и прецизно бомбардовање В. Британије, величају односе Немачке и Југославије, најављују Немачку као спасиоца у нашој спољној трговини, док се пред крај обично баве проблемима културе, исхране, несавесној спекулацији.

Може се видети да је до 25. септембра 1940. постојала релативна одмереност у писању антијеврејских чланака. Међутим, непосредно пре почетка октобра, креће талас чланака и наслова у којима се оштро нападају Јевреји и масони, посебно у области привреде, културе и образовања, што се може видети и у серији чланака које наводимо у целости: "*Кобна спрега*": "Масонерија и јеврејство, њихови циљеви путеви и методе. Када се после светског рата 1914-1918. године почео обнављати организациски живот у нашој Краљевини, одмах у почетку развоја наше нове државе обновили су свој рад и масонске ложе у нас. Масонерија је поново прорадила у свима местима где је њен рад био јак и пре рата, па је оснивала и нове ложе и „венчиће“, а што је најважније, свој рад везала је са радом масонских организација у новоослобођеним северним крајевима, у којима су најистакнутији и најактивнији чланови били Јевреји. То је, како ћемо касније видети, било судбоносно не само за будући рад ових тајних друштава у нашој држави, већ и за читав наш послератни јавни живот. И онда се приступило интензивном врбовању нових чланова, од чијег је броја зависило и материјално стање тих „братских“ организација. Рад ових тајних друштава за последње две деценије у нас био је толико јак, да су масони врло брзо успели да својим људима осигурају најистакнутија места у свим нашим надлештвима, у свима важнијим политичким и културним организацијама и у свим већим привредним установама и предузећима. Иако је цела ова огромна акција била подземна и за „профани“ свет невидљива, утицај масонства у нашем јавном животу био је толико јак, да је он претстављао циновску паукову мрежу која је обавијала целу нашу Краљевину."⁶⁶⁷ Затим следи чланак, "Шта је био циљ?": "Задатак масонства састојао се у томе, да приграби за себе одлучујући утицај на цео наш јавни живот, и да води главну реч не само у свима меродавним надлештвима и

⁶⁶⁴ Време, 20. септембар бр.7001. стр.5

⁶⁶⁵ Време, 22. септембар бр.7003. стр.6

⁶⁶⁶ Време, 24. септембар бр.7005. стр. 5

⁶⁶⁷ Време, 25. септембар 1940. стр. 5.

установама, већ да одлучује и о судбини како својих чланова, тако и оних истакнутих јавних радника, који су имали јаким моралних разлога да не ступе у редове ове мрачњачке интернационалне установе. Принцип масонства је био: ко је „наш“ тога ћемо помагати, безобзирно на свим линијама, а ко неће у наше друштво тога ћемо прогонити свима сретсвима, а ко би се усудио да буде против нас, тај има да буде смрвљен и у јавном и у приватном животу. И, разуме се, у борби против својих непријатеља служили су се масони већином најбестиднијим методама, мечу којима су главну улогу играле подлачке клевете, подметања, денунцијације и фалсификати. Све што је масонству стајало на путу имало је да падне у прашину, да се сруши, па су и морално и материјално упропашћиване егзистенције најспособнијих и најчеститијих људи у нашем друштву, који су се држали по страни масонског брлога и нису хтели служити „узвишеним“ идејама ових социјалних бандита, у чијим се редовима налазио одабрани морални олош из свих наших друштвених слојева, зачињен јеврејском кликом као доминирајућом.⁶⁶⁸ Масонерија у нашој привреди. Да би дограбила у своје руке главни живац нашег државног живота и одатле извукла за себе највеће материјалне користи, подмукла масонерска клика преко главних својих извршитеља Јевреја осигурала је себи водећа места у нашој привреди. Разуме се, да су ту Јевреји, и они некрштени и они покрштени, најбоље прошли. Истакнути масони су дошли не само на претседничка и секретарска места у скоро свима нашим трговинским и индустриским коморама, као и на директорска у великим привредним предузећима (фабрике шећера, шпирита, кудеље, гвожђа, пилане, млинови итд.) већ су заузели били и разна начелничка и помоћничка места у бановинама па и самим привредним министарствима. Масони су годинама главну улогу играли и приликом закључивања трговинских уговора са страним државама, па су добијене податке одмах искоришћавали за материјално богаћење истакнутијих својих чланова. Отуда огромно материјално богатство наших Јевреја, који се баве свима привредним пословима осим орања и копања, отуд Јевреји као искључиви господари у огромној већини новчаних завода и скоро свима мењачницама, на берзама и по свима важнијим тржиштима, отуд цлокупан рад наших банака у пуној зависности од Јевреја, отуд трговачки центри у Београду, Новом Саду, Загребу, Суботици, Сарајеву, Осијеку, Петровграду и другим већим местима под одлучујућим утицајем Јевреја."⁶⁶⁹

Следећи наслов односи се на: "Јевреје, масоне и њихове послове": "У овим пословима несумњиво да је било тесне везе између домаћих јевреја-масона и Јевреја у иностранству. Разни милионски шверцови, сталан рад црне берзе, валутни шибераји, фалсификовање

⁶⁶⁸ *ibid.*

⁶⁶⁹ *ibid.*

пасоша у циљу трговања, прикривање залиха хране и друге потрошне робе, међународна трговина житом – све су то били скоро главни послови истакнутих масона – Јевреја и њихових компањона хришћанских масона. Та клика влада и данас у нашој трговини, она држи и данас највећи део саме београдске чаршије, услед чега Срби трговци немасони морају да пропадају. Па ипак да би у најважнијим оваквим пословима Јевреји били потпуно самостални, они су код нас основали били чак и посебну своју јеврејску масонску ложу, која је недавно такође забрањена. Јеврејско „поверење“ није ишло толико далеко да верују и „браћи“ масонима хришћанима када је у питању масна зарада преко сваке мере. Ови Јевреји масони били су код нас и главни агенти за увлачење страног, већином опет јеврејског капитала у нашу земљу и они су му били калаузи и диригенти, па су одатле и извучили највеће материјалне користи за себе. Све ово могло би се сматрати природним, када човек познаје масоне и Јевреје, али се никако не може назвати дозвољеним, пошто такав рад масона Јевреја у нашем привредном животу значи пропаст за наше националне привреднике. Услед овог њиховог разорног рада хиљаде наших занатлија, трговаца и индустријалаца морало је да испропада и спадне на просјачки штап. Због интернационалне масонерије незаситиве Јеврејштине у нашој земљи, хиљаде српских породица остало је без хлеба, а наша привреда без њиховог корисног рада за земљу. Тиме је ослабљена и одбрамбена снага наше државе и то је најтежи злочин који је масонерија са Јеврејима у својим редовима учинила према нашој Отаџбини. Упропашћени наши привредници нису више могли плаћати држави ни порезе, од које велики део иде за земаљску одбрану, а масонска јеврејска клика и даље је знала своја предузећа да преобрће у „д.д.“ и тако избегава плаћање дажбина у пуном износу према стварној заради. То је небројено пута забележено и у нашој јавности, али је масонерија и даље успевала да плива овим водама и тако ће и продужити све дотле, док не буде коначно уклоњена из нашег привредног живота и јавног пословања уопште.”⁶⁷⁰

Затим, следи чланак "Масонерија у просвети": "Као што су Јевреји, помогнути масонством, упропастили нашу националну привреду, тако су крштени масони довели до руба пропасти нашу народну просвету. Масонерија у нашој земљи нарочиту пажњу је била поклонила ширењу масонства међу просветним радницима, а особито међу средњошколским и универзитетским професорима пошто је добро знала да од њих зависи квалитет будућих наших јавних радника. И за последњих двадесет година успела је да у своје редове сврста велики део средњошколских наставника и скоро две трећине професора универзитета. Тај велики успех масони су на нашим највишим научним заводима могли постићи брзо и лако

⁶⁷⁰ *ibid.*

зато што су међу старијим професорима имали доста својих чланова, иначе бескарактерних и материјалистички грамзивих типова, који су од светилишта науке стврлили индустрију за лично богаћење. А од старијих професора зависио је избор сваког новог, млађег. Ови старији умели су својим масонским везама за себе да резервишу и по три четири споредне плате, уз велики број посебних хонорара, стално су вршили формалну пљачку разних благајни, фондова и специјалних кредита, а нико им није стајао на пут зато што су они који су им прећутно тај материјалистички башибозлук дозољавали, били такође „браћа“ масони. Дакле: масони професори су пљачкали, а масони надзорни органи су ту пљачку одобравали. И обрађивачи науке бацили су научни рад на врат асистентима и доцентима, опет масончићима, а сами су се бавили оним пословима, који су дносили хрпе хиљадарки. Ови су потпомогли и бившег калфу новосадског књижара Арсе Пајевића, Гезу Куна, који се обрео у Београду као „посрбљени“ књижар-издавач Геца Кон, па уз свесрдну подршку национално „свесних“ масона – професора универзитета српског Београда, постао мултимилионер, док су у исто време Срби књижари - као Стајић, Дачић, Цвијановић и многи други – или испропадали или постали споредног значаја. То је било прве велико „национално“ дело тих славних наших професора масона".⁶⁷¹

Следећи чланак говори о: "Разорном раду на универзитету": "Али њихови масонски греси су још много већи. Сакривени иза једне лажне аутономије универзитета они су, а не министри просвете, стварно одлучивали о томе, ко ће бити за професора изабран, ко ће бити као такав остављен на миру, а ко ће имати да буде онемогућен и уклоњен. Ако им неко од колега није хтео приступити у масонске редове, па је још у свом стручном раду био до крајности савестан и научно самосталан, а својом спремом, вредноћом и поштењем стекао добар глас међу ученицима и у јавности, тај је имао бити и морално и материјално онемогућен и упропаштен. Ту су се сви професори масони здружили у једну часну клику и сва могућа и немогућа средства употребили само да такве честите људе са универзитета уклоне. Клевета, денунцијације, подлачки напади преко масонске јавности, подметања и лажне оптужбе у својим саветима – све су то била дозвољена средства за браћу масоне, којима су се обилно служили у својим красним прегнућима да рад стварно исправних људи у њиховој овако угледној средини онемогуће. Кад је било потребно они су се у таквим својим подухватима служили и фалсификатима. И успевали су: данас нашим универзитетима стварно управљају масонске клике. И онда се не треба чудити, зашто нам универзитетски подмладак није на оној моралној и научној висини на којој би свакако требало да буде. Не

⁶⁷¹ *ibid.*

треба се онда чудити појави, зашто су били тако чести студентски немири и у престоници и другим универзитетским местима. Не треба се чудити ни томе, да је знатан број студената отишао у комунисте, пошто је онамо углавном био отеран оваквим красним особинама и поступцима својих професора масона. Ту је главно легло нашем комунистичком злу, јер то одговара разорном дејству наше масонерије и њеном систематском упропашћивању наше државе. То одговара и циљевима интернационалног Јеврејства, пошто заведена и морално срозавана национална омладина најбоље служи задацима комунизма. Па онда долази оно што је у целој овој ствари најжалосније: ни један једини професор универзитета није до данас јавно устао против таквог моралног шљама на нашим највишим просветним научним државним заводима. Вероватно зато што би такав патриотски гест његов био повод за нашу масонерију да се са њим прописно обрачуна на свој начин, дакле да га и као професора и као човека потпуно и морално и материјално упропасти. Али је бар сада потребно да надлажне власти овој страшној појави обратe највећу пажњу и предузму мере које ће такво разорно вршљање масона на универзитетима онемогућити за сва времена. Јер докле год се овакве прилике на нашим универзитетима буду толерирале, док се и упркос забрани масонског рада, буду на својим местима оставили професори масони, дотле ће комунизам и даље бити потхрањиван међу универзитетском омладином из редова професорских, а држави нашој ће сви њени напори на стварању новог и бољег покрета у нашем друштву бити потпуно паралисани. Чишћење масона са наших универзитета треба да отпочне неодложно и то одмах".⁶⁷²

И коначно чланак "У другим националним установама". "Разорни рад масона осетан је и у другим нашим национално – просветним установама. У нашем соколству седе још увек на највиднијим местима масони, и то не само у Београду, већ у многим другим жупама у унутрашњости. Ту нарочито морамо споменути Српску Атину – Нови Сад, у коме су масони свемогући и у соколској организацији и у најстаријој српској просветној установи Матици српској. Матица је старо масонско гнездо, у коме они вршљу неограничено и несметано пуних двадесет година и где су они починили толико штете и несреће, да ће и после њиховог уклањања одатле требати бар неколико година да та стара угледна наша установа поново дође на своје старе висине. Ми већ годинама кукамо у нашој јавности, како нам је Војводина недовољно национална и како онде Јеврејство жари и пали по целокупном нашем јавном животу. То је неоспорна истина. Но да ли је могло друкчије, и да буде, када масони, као јеврејски компањони, седе и у соколству, и у Матици."⁶⁷³

⁶⁷² *ibid.*

⁶⁷³ Време, 25. септембар 1940. стр. 5.

Може се уочити да одмах након 25. септембра 1940. креће серија горе приказаних чланака, започета чланком "Кобна спрега" у којој се нападају Јевреји, оптужују да су масони, да су се убацили у државни апарат.⁶⁷⁴ Јасно се види координација и подршка структурама које су форсирале доношење уредби. На страни 6. овог броја наводи се како је Влада редиговала текст уредбе о упису лица Јеврејског порекла за слушаоце универзитета и средњих школа, након уводног текст којим се нападају Јевреји и њихово деловање на Универзитету.⁶⁷⁵ У бројевима од 28. септембра,⁶⁷⁶ као и од 29. септембра⁶⁷⁷ не налазе се никакви негативни чланци о Јеврејима, али бројеви одишу величањем Немачке, говори се о огромној кризи у Југославији. На страни 3. овог броја налази се чланак "Мит Асахвера" који говори о протоколима Сионских мудраца и о Шалому Алехему јеврејском писцу.⁶⁷⁸ У бројевима од 1. октобра⁶⁷⁹ и од 2. октобра⁶⁸⁰ нема никаквих коментара, али се пише о проблемима образовања и исхране у Југославији, о неопходности реформе, у контексту који упућује на значај уредби. На страни 3. овог броја налази се чланак „Спасавање од јудео-масонерије, а не прогон Јевреја“.⁶⁸¹ Такође, на страни 3. овог броја налази се чланак "Масони на послу", аутора др Данила Грегорића.⁶⁸²

У бројевима „Политике“ од 2. октобра,⁶⁸³ од 3. октобра,⁶⁸⁴ и од 4. октобра⁶⁸⁵ не налазе се никакве вести које би најављивале антијеврејске уредбе, док збирно посматрано број афирмативних проосовинских вести износи 22, број пробританских наслова и чланака 10, дневнополитичких и вести о политичкој ситуацији 8.

Ни у другим новинама није било значајнијих вести, најава или критика уредби. Понегде се објављивао неки антимасонски или антијеврејски чланак. То се односи и на недељник Хрватско јединство, који се бавио темама из домена политике, културе социјалних питања. У бројевима од 7. септембра⁶⁸⁶ и 8. септембра⁶⁸⁷ не налазе се никакве антијеврејске вести. На насловној страни броја од 14. септембра налази се велики наслов „Проблем сузбијања спекулације“, Јевреји се не помињу. На страни 2. преносе се вести о савезу сокола и масона, док се у тексту испод преносе вести Сремског хрвата о масонским шегртима, али

⁶⁷⁴ Време, 26. септембар 1940. бр. 6707 стр. 5

⁶⁷⁵ Време, 27. септембар 1940. бр. 6708 стр. 6

⁶⁷⁶ Време, 28. септембар 1940. бр. 6709

⁶⁷⁷ Време, 29. септембар 1940. бр. 6710

⁶⁷⁸ Време, 30. септембар 1940. бр. 6711 стр. 3

⁶⁷⁹ Време, 1. октобар 1940. бр. 6712

⁶⁸⁰ Време, 2. октобар 1940. бр. 6713

⁶⁸¹ Време, 3. октобар 1940. бр. 6714 стр. 3

⁶⁸² Време, 4. октобар 1940. бр. 6715 стр. 3

⁶⁸³ Политика 2. октобар 1940., бр. 11614.

⁶⁸⁴ Политика 3. октобар 1940., бр. 11615.

⁶⁸⁵ Политика 4. октобар 1940., бр. 11616.

⁶⁸⁶ Хрватско јединство, Вараждин, 7. рујан 1940, бр. 152.

⁶⁸⁷ Хрватско јединство, Вараждин, 8. рујан 1940, бр. 139.

се Јевреји такође не помињу експлицитно.⁶⁸⁸ На страни 2. овог броја преносе се вести „Загребачког листа“ о истрази против слободних зидара, Јевреји се не помињу експлицитно.⁶⁸⁹ На страни 1. броја од 28. септембра налази се наслов: "Подмукла средства у политичкој борби, где се говори како се треба бранити од смутљиваца и народних непријатеља".⁶⁹⁰

На страницама „Хрватског браника“ од 7. септембра⁶⁹¹ нема никаквих негативних вести, док се у броју од 14. септембра налазе чланци, типа одзвонило шпекулантима, хапшења шпекуланата⁶⁹², не помињу се Јевреји експлицитно, али се може наслутити на кога се асоцира. На страни 2. овог броја налази се чланак „Масонске златне инсигније“ и позив Владе Велике Британије да слободни зидари приложе вредности у корист британске ратне благајне, као и чланак „Народна одбрана и масони“,⁶⁹³ док у броју од 28. септембра нема никаквих вести нити најава уредби.⁶⁹⁴ Ни у новинама „Словенски дом“ од 1. до 5. октобра нема никаквих вести нити најава уредби.⁶⁹⁵

Генерално гледано, за овај период се може рећи да је мали број дневних листова и новина био објективан и неутралан. Углавном су доминирале пронемачке вести, што се види и кроз уређивачку политику таквих новина. Једина разлика била је што су постојали поједини дневни и недељни листови или билтени, који су отворено заговарали антијеврејско деловање.

⁶⁸⁸ Хрватско јединство, Вараждин, 14. рујан 1940, бр. 153

⁶⁸⁹ Хрватско јединство, Вараждин, 21. рујан 1940, бр. 154.

⁶⁹⁰ Хрватско јединство, Вараждин, 28. рујан 1940, бр. 155.

⁶⁹¹ Хрватски браник, година 6, 7. рујна/септембра 1940, Винковци, број 36.

⁶⁹² Хрватски браник, година 6, 14. рујна/септембра 1940, Винковци, број 37.

⁶⁹³ Хрватски браник, година 6, 21. рујна/септембра 1940, Винковци, број 38.

⁶⁹⁴ Хрватски браник, година 6, 28. рујна/септембра 1940, Винковци, број 39.

⁶⁹⁵ Slovenski dom (01.10.1940), letnik 5, številka 224; *ibid.*, letnik 5, številka 225. *ibid.*, letnik 5, številka 226; *ibid.*, številka 227.

VI део

6. ДОНОШЕЊЕ И СПРОВОЂЕЊЕ *NUMERUS CLAUSUS* УРЕДБИ 1940. ГОДИНЕ

6.1. Хијерархија правних аката у Краљевини Југославији - уредбе као начин владања

Стабилне државе у стабилним временима, са дугом традицијом законодавства и законитости, у својим правним системима строго поштују правила која намеће хијерархија правних аката. Сви правни акти и правне норме у њима садржане, заузимају своје место у правном поретку по начелу хијерархије – сређују се у једну лествицу виших и нижих аката, тако да на врху стоје највиши, а у основи – најнижи акти. Испод најнижег акта стоје само материјални акти, радње извршења правних аката.⁶⁹⁶ Хијерархија правних аката одраз је хијерархије државних органа, као и других субјеката.⁶⁹⁷ Без ње би у праву, па тиме и у друштву владао хаос, анархија.⁶⁹⁸ Поштовањем хијерархије правних аката омогућује се функционисање сложеног система права у једној држави. Тиме се сви акти сједињују у једну функционалну, непротивречну целину, из које произилази стабилност и сигурност организованог друштва.

Хијерархија правних аката повлачи за собом утврђивање њихове правне снаге, посматране кроз принцип уставности и законитости. Сваки правни акт има одређену правну снагу у односу на друге акте, односно има одређено место у хијерархији правних аката, стога и одређену меру утицаја других аката на себе. Акт с већом правном снагом утиче на акте с мањом правном снагом тако што они морају бити у складу с њим. Он сам, пак, мора бити у складу с актом веће правне снаге од своје сопствене.⁶⁹⁹ Акт с највећом правном снагом јесте устав и он у држави нема ни један акт изнад себе⁷⁰⁰. Принцип уставности подразумева да сви правни акти мање снаге морају да буду у складу са уставом. На то се надовезује принцип законитости којим је одређено да су акти мање правне снаге у зависности од виших аката. Виши правни акти одређују какви морају бити нижи акти. За ниже правне акте настају одређене последице ако се не држе онога што је прописано вишим актима. У хијерархији

⁶⁹⁶ Р. Лукић, *Теорија државе и права II*. Теорија права, Београд, 1995, стр. 156.

⁶⁹⁷ *ibid.*, стр. 157.

⁶⁹⁸ *ibid.*

⁶⁹⁹ *ibid.*, стр. 158.

⁷⁰⁰ Осим у сложеним државама где федералне или конфедералне јединице могу имати своје уставе, који морају бити у складу са уставом савезне државе.

правних аката, према снази, најпре долази устав, потом закони, а затим подзаконски акти у које спадају и уредбе.

Ако се крене од низа покушаја дефинисања права и његовог места у друштву, може се доћи и до друштвене неопходности кршења правних приципа у функцији политичке целисходности изазване друштвеним потребама, али и притисцима, друштвеним потресима и самовољом иза које стоји политичка моћ. Држава и право, од свога настанка, имају успоне и падове, лица и наличја, али и узлазну путању праћену контекстом правде, правичности, морала, једнакости. Ови појмови преовладавали су у дефиницијама које су давале скоро све школе права. Ако се, међутим, однос комутативне и дистрибутивне правде⁷⁰¹ посматра у светлу политичких одлика државе и друштва, долази се на становиште да је право, уз све своје одлике, првенствено израз политичке воље.

Друштвени односи који креирају политичку вољу, својом динамиком намећу неретко и нарушавање принципа хијерархије правних акта. Овај принцип је одраз, али истовремено и средство за учвршћивање распореда друштвених снага, он је средство друштвене организације и реда.⁷⁰² Али у временима друштвених и државних криза, потреса или револуција односи друштвених снага се нагло мењају, па се нагло мења и хијерархија правних акта. Неретко се дешава да у таквим ситуацијама нижи акти одједном заузимају места виших, нижи органи се не покоравају вишим, или више врста аката заузима исти положај, па долази до њиховог сукоба.⁷⁰³ У Уставу Краљевине Југославије из 1931. године регулисано је владање уредбама, у члану 81. Устава - одељку VIII, који се односи на управну власт: Управна власт може издавати уредбе потребне за примену закона. У члану 90. се каже да Бановинска већа могу уређивати поједине гране бановинске управе и живота бановинским уредбама на основу овлашћења закона о уређењу бановина или другим законима. Бановинске уредбе имају у дотичној бановини силу закона. Оне не смеју противречити ни Уставу ни постојећим законима, иначе се у том случају не могу примењивати.⁷⁰⁴

Члан 91. прописује: Бановински одбор спрема предлоге бановинских уредаба, а о њима решава бановинско веће. Бановинске уредбе проглашује и обнародује бан, који претходно тражи сагласност Државног савета по њиховој законистости. У случају да Државни савет сагласност одбије, уредба се не може обнародовати. Државни савет је дужан дати или одбити сагласност најдаље у року од месец дана. Ако се Државни савет у томе року

⁷⁰¹ Г. Радбрух, *Филозофија права*, Београд, 1980, стр. 46.

⁷⁰² Р. Лукић, *op. cit.*, стр. 157.

⁷⁰³ *ibid.*, стр. 157.

⁷⁰⁴ Устав Краљевине Југославије, "Службене новине" број 200, од 3. септембра 1931 год.

не изјасни, сматра се да је сагласност дата.⁷⁰⁵ У овим члановима недвосмислено се види да уредбе нису могле бити донете, ако нису у сагласности са законом који регулише област из које се уредба доноси и без потврде Државног савета, тако да принцип хијерархије правних аката није могао бити нарушен.

У готово свим модерним правним системима постоји писани устав као највиши правни акт којим се установљава и ограничава државна власт. Устав ограничава чак и уставотворну власт путем процедуре за сопствену промену. Уставне норме о ограничењу државне власти служе и као критеријум за контролу садржинске ваљаности закона, те су стога важно средство владавине права. Увођење устава као највишег кодификаног правног акта представља велики искорак у успостављању права као правног система. Система нема без повезаности и хијерархије. Будући да је устав највиши правни акт, то знатно олакшава успостављање правне хијерархије односно владавине права у целокупном правном систему, а нарочито у односу на законе. До појаве устава, на највишем нивоу хијерархије права налазио се већи број закона. Појавом устава, на врху правне хијерархије налази се само један правни акт, што знатно доприноси успостављању владавине права односно вертикалне усклађености правних аката, а индиректно доприноси успостављању хоризонталне усклађености.⁷⁰⁶

Међутим, када се због стварања нове државе или државног апарата дође у ситуацију провизоријума, па законодавна власт није у стању да у потпуности врши своја овлашћења, владе прибегавају да, уместо законима, државом управљају уредбама. То се догађа и у временима криза парламентаризма, прелазима из парламентарног у ауторитарни режим и обратно. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевина Југославија је имала три таква периода: време провизоријума до доношења Видовданског устава, време диктатуре и време пред избијање Другог светског рата (од стварања Бановине Хрватске до распада државе). Тада је власт прибегавала уредбама као средству које ће надоместити или чак дерогирати законе, а у неким случајевима и кршити устав. Распуштањем Народне Скупштине и Народног представништва Краљевине Југославије од стране Краљевског намесника и владање уредбама са снагом закона, требало је у условима друштвене кризе или кризних ситуација да допринесе бржем доношењу одлука, правовременом реаговању и кохезивности друштва у условима појаве кризе или рата. У условима унутрашње, економске, спољнополитичке и генерално концепцијске кризе Краљевине Југославије, а због продора,

⁷⁰⁵ *ibid.*

⁷⁰⁶ М. Дмичић, М. Пилиповић, *Моћ органа извршне власти*, Источно Сарајево, 2014, стр. 67-68.

сфера утицаја великих и сукобљених сила, на унутрашњем плану је требало суверено владати, али уредбе су се могле и злоупотребити

Према тада важећем Уставу грађанска права и дужности били су једнаки и гарантовани за све држављане Краљевине. У Одељку II у члану 4. стоји: Држављанство је у читавој Краљевини једно. Сви су грађани пред законом једнаки. Сви уживају једнаку заштиту власти. Не признаје се племство ни титуле, нити икаква преимућства по рођењу. У члану 11. стоји: Ујемчава се слобода вере и савести. Усвојене вероисповести равноправне су пред законом и могу свој верозакон јавно исповедати. Уживање грађанских и политичких права независно је од исповедања вере.

У политичком смислу, концепција владавине права обједињава у себи низ начела уставне владавине, према којој су сви носиоци функција власти подвргнути ограничењима успостављеним правним поретком у држави, под политичким надзором представничких тела, на основу мандата добијеног од народа, што осигурава пружање заштите, независно судство у законом прописаном поступку у којем је осигурано поштовање права човека.⁷⁰⁷

„Numerus clausus“, односно уредбе са ограничавајућим одредбама према Јеврејима су биле противуставне, јер су њима прекршени наведени чланови Устава. Друштвене прилике, условљене општим стањем у ратом захваћеној Европи, и унутрашње стање Краљевине, довели су до тога да принцип хијерархије правних аката буде нарушен.

⁷⁰⁷ *ibid.*, стр. 67

6.2. Доношење и садржина уредби

На основу белешки са званичних седница Владе, може се видети да је посебно ревносан у инсистирању на доношењу оваквих уредби био др Антон Корошец, католички свештеник који је био на челу Словенске људске странке. Он је био на челу словеначке буржоазије и словеначког клерикализма деценијама, а баштињење антисемитизма може се видети и кроз то што је ова странка у току Другог светског рата дала истакнуте клерофашисте, као што су Рожман, Лав Рупник, Марко Натлачен, Миха Крек, Афсенек, Алојзије Новак и други. Словенска људска странка је и у време Првог светског рата, под др Иваном Шуштеричем и др Корошцем, од дела јавности била окривљена за разбијање јединства словеначког народа у отпору према германском империјализму.⁷⁰⁸ На другој страни, исти Др Антон Корошец, тадашњи министар унутрашњих послова Краљевине Југославије, септембра 1938. године у једном говору каже: "Међу нама у Југославији, као што се свако може уверити, Јеврејско питање не постоји. Југославија се налази међу неколико земаља које нису оптерећене овим питањем. То је најбољи доказ да се Јевреји код нас третирају као грађани са једнаким правима".⁷⁰⁹

Цео процес и догађаје пред доношење Уредбе и ставове чланова Владе описао је у својој докторској дисертацији Милан Кољанин: "На годишњицу потписивања Споразума Цветковић-Мачек, 26. августа 1940. у Банским дворима у Загребу је одржана седница југословенске Владе. Сем манифестационог карактера, од ове седнице Владе очекивало се да донесе низ нових уредби о регулисању привреде.⁷¹⁰ Једна од главних тема седнице Владе је било питање исхране и нужности да држава регулише питање промета храном. Иван Андрес, министар трговине и индустрије, првак Хрватске сељачке странке, предложио је да се измени закон о радњама и да се спречи да Јевреји тргују житом. Потпредседник владе Мачек је предложио да се ова мера ограничи само на јеврејске трговце на велико.⁷¹¹ Министар Константиновић, који је водио записник седнице, није забележио да се неко од чланова владе успротивио овом предлогу. На овакво иступање хрватских представника у Влади, по свему судећи су утицали и њихови тадашњи покушаји да се приближе Берлину, о чему је неколико

⁷⁰⁸ В. Терзић, *op. cit.*, стр. 179.

⁷⁰⁹ Јеврејски глас, бр. 31, 16. X 1940.

⁷¹⁰ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 595-599.

⁷¹¹ *ibid.*, стр. 403-404, М. Konstantinović, *Politika sporazuma*, 598-599, Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992, стр. 140-141. Иако је Мачеково сећање двосмислено, он ипак сугерише да хрватски чланови владе нису били иницијатори уредбе о ограничењу пословања Јевреја животним намирницама. Према Н. Поповићу, *op. cit.*, стр. 142.

дана касније известио немачки посланик фон Херен.⁷¹² Вероватно независно од хрватских чланова Владе, са антисемитским мерама наступио је и министар Корошец. Он, међутим, није само предлагао мере, него је мимо Владе одмах и наступио са њима, доводећи Владу пред свршен чин у веома осетљивом времену. Уредбом је предвиђено да се на Универзитету у Београду, са посебним факултетима у Сарајеву, Скопљу и Суботици за слушаоце првих година може уписати само десет лица јеврејског порекла, а на Универзитету у Љубљани ниједно такво лице. У први разред средњих и учитељских школа примило би се онолико ученика јеврејског порекла колики је проценат јеврејског становништва “у дотичној школској територији”.⁷¹³

Управо у овом периоду од 25. септембра до 5. октобра 1940. године, антијеврејска кампања попримила је огромне размере. Објекти напада у чланцима "Времена" биле су управо области друштвеног живота из којих је требало донети Уредбе.

Током 1939. године и посебно током 1940. године већ је било извесно да се уредбе дефинитивно спремају. Такве сигнале слали су поједини писани медији, а и наговештаји у школама у августу и почетком септембра школске 1940/41 године, на шта је реаговао и Савез ЈВОЈ. На почетку нове школске године, 3. септембра 1940. министар просвете је упутио наређење директорима гимназија да јеврејска деца не могу да се упишу у прве разреде и да им се не дозвољава похађање наставе. Ово је изазвало велико узнемирење у јеврејским породицама и у руководству јеврејске заједнице где се у први мах веровало да је реч о неспоразуму. Истог дана, министар Корошец је упутио председнику владе пројекат Уредбе о упису лица јеврејског порекла за слушаоце универзитета и ученике средњих школа позивајући се на његов акт од 18. марта 1940.⁷¹⁴

Савез ЈВОЈ образовао је већ 3. септембра 1940. године специјални одбор са циљем да испита шта се крије "иза измењеног односа" школских власти према до тада равноправној јеврејској школској омладини. Чињени су велики напори "не би ли се ипак успело сачувати нашу заједницу од одлука чиме би постали грађани другог реда". Представници СЈВОЈ посетили су и разговарали са готово свим министрима и са најистакнутијим политичким личностима.

3.9.1940.- генерални секретар Савеза Шиме Шприцер примљен је код министра Бранка Чубриловића;

⁷¹² *ibid.*, стр. 403-404; *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata, knjiga I, Beograd, 1969, str. 770-771*

⁷¹³ *ibid.*, стр. 403-404.

⁷¹⁴ ЈИМ, Записник 22. седнице извршног одбора СЈВО, 9. септембар 1940; АЈ, 66-74-204, Министар просвете, Председнику владе, I Пов.бр.898, 3. септембар 1940; Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 141.

4.9.1940. - Врховни рабин Југославије др Исак Алкалај примљен је код министра просвете Антона Корошеца;

5.9.1940. - др Исак Алкалај и др Фридрих Попс, председник Савеза, примљени су код министра правде др Лазе Марковића;

6.9.1940. - Шиме Шприцер посетио је Жику Симоновића, помоћника министра унутрашњих послова. Истог дана проф. др Леон Којен примљен је код Драгише Цветковића, председника Министарског савета, са којим су 08. септембра разговарали о истом проблему др Боривоје Бераха и Чеда Нисим из Ниша;

9.9.1940. - др Вита Кајон, јеврејски лидер из Сарајева, разговарао је са министром финансија др Јурајом Шутејом;

23.9.1940. - врховни рабин др Исак Алкалај примљен је у аудијенцију код кнеза-намесника Павла. Врховни рабин посетио је два дана касније и председника Министарског савета Драгишу Цветковића;

1.10.1940. - потпредседник Савеза др Марко Хорн и члан Главног одбора др Јоел Розенбергер посетили су потпредседника Министарског савета др Влатка Мачека;

3.10.1940.- представници Савеза посетили су председништво Народне одбране и Југословенског Сокола.

Осим ових званичних разговора ангажовали су се и други чланови заједнице, међу којима треба истаћи познатог београдског лекара др Букића Пијаде. У свим тим аудијенцијама и разговорима, осим у аудијенцији код министра Корошеца, који није скривао своје назоре и намере, представници Савеза примали су уверавања да ће то „привремено наређење“ вероватно бити повучено и да ће „приликама наметнуте мере“, ако до њих уопште дође, бити врло благе.⁷¹⁵

И управо распламсавајући антисемитизам, деловање профашистичких организација, штампани летци, брошуре и билтени, као и спољнополитичка ситуација Краљевине у другој половини 1940. године потврђивали су сумње јеврејске заједнице у погледу доношења антијеврејских уредби. Уз сва умиравања и уверавања, у надлежним ресорима већ се увелико радило на припреми за штампу првих противјеврејских уредаба, које су 5. октобра 1940. године, кратко време после свих тих састанака и разговора објављене у „Службеним новинама“, одмах ступиле на снагу и биле пуноважне на целој територији Краљевине Југославије, осим у Бановини Хрватској.⁷¹⁶ Како Небојша Поповић истиче:" Југословенска држава је у јесен 1940. по први пут донела дискриминационе мере према Јеврејима

⁷¹⁵ Ж.Лебл, *op. cit.*, стр. 276-277.

⁷¹⁶ *ibid.*, стр. 277.

југословенским држављанима. Доношење ограничавајућих мера било је искључиво последица учвршћивања немачког политичког и економског утицаја на званичну југословенску политику".⁷¹⁷ У контексту ових дешавања Влада је и донела две антијеврејске уредбе: Уредбу о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радња са предметима људске исхране,⁷¹⁸ и Уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа.⁷¹⁹

Прва Уредба је забрањивала Јеврејима обављање радња са предметима људске исхране.⁷²⁰ Она је подразумевала да се подвргавају ревизији трговачке радње које се баве прометом на велико са предметима људске исхране, без обзира на то да ли су њихови власници физичка или правна лица, а ако су власници радња Јевреји. Под Јеврејским радњама сматрале су се све оне радње чији су власници или сувласници на дан ступања на снагу уредбе били Јевреји, или чији је капитал у целини или већим делом био у рукама Јевреја. Акционарска друштва, друштва са ограниченом одговорношћу и задруге сматрале су се као јеврејска и онда ако су управа, директори, прокуристи друштва или задруге већим делом Јевреји. За вршење ревизије биле су надлежне опште управне власти другог степена, односно управе градова на подручју на коме су се налазиле радње.

Надлежна власт је на основу ове уредбе доносила одлуку које ће трговачке радње подлећи ревизији и забрани даљег рада, а које од њих могу наставити са радом. Против ових одлука није постојао правни лек ни управни – судски поступак, као ни захтев за накнаду штете. На основу одлуке надлежних органа о забрани даљег рада трговачким радњама, предвиђено је било издавање решења и радње су се по званичној дужности брисале из регистра радњи. Надлежна власт која је донела одлуку о забрани даљег рада одредићивала је период за ликвидацију текућих послова уз рок који не може бити дужи од два месеца.

Надлежни судови, на основу извештаја надлежне власти о забрани даљег рада, извршавали су по званичној дужности брисање у трговачком регистру, односно протоколу, фирми оних радња којима је по уредби забрањен даљи рад.

Код индустријских предузећа која се баве производњом предмета људске исхране на велико, а која су се у смислу уредбе сматрала као јеврејска, предвиђено је било да бан или управник града може поставити на трошак предузећа комесара чији ће задатак бити да се

⁷¹⁷ Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 140.

⁷¹⁸ Службене новине Краљевине Југославије, број 229-LXXX-A, Београд, субота 5. октобар 1940. године

⁷¹⁹ *ibid*

⁷²⁰ *ibid*

стара о правилности рада предузећа. Наређења која је комесар издавао у вршењу својих задатка према одредбама уредбе била су обавезна за управу и особље предузећа. Управа и особље предузећа били су дужни да дају комесару на његов захтев сва потребна обавештења и да му омогуће преглед пословних књига, докумената и преписке предузећа, као и пословних просторија, док је комесар био дужан чувати као службену тајну све податке за које је дознао у вршењу своје дужности.

За непоштовање уредбе била је предвиђена и казна која је подразумевала затвор до две године и новчану казну до 500.000 динара. Истом казном забрањено је и Јеврејима који се служе другим лицем као привидним имаоцем права за обављање трговачке радње са предметима људске исхране, као и лица која им омогућују да на основу њиховог права обављају такву трговачку радњу. За кажњавање су били надлежни редовни судови. Било је предвиђено да наплаћене новчане казне иду у корист бановинског фонда за помагање стручних школа из Закона о радњама, односно у корист одговорајућег фонда на подручју управе градова. Опште управне власти првог степена могле су упутити лица која су противно одлуци надлежне власти о забрани даљег рада трговачким радњама наставили са радом забрањене радње, упутити на принудни боравак у друго место, а лица која су већ једном правоснажно осуђена због овог дела могла су се упутити, поред принудног боравка, и на принудни рад. У погледу упућивања на принудни боравак и на принудни рад, примењивала су се по моделу и сходно прописима Уредбе о упућивању несавесних спекуланата на принудни боравак и принудни рад, која је у том периоду већ увелико била примењивана.

Уредба је од дана ступања на снагу подразумевала да се Јеврејима ни друштвима са капиталом Јевреја неће издавати овлашћења, као ни дозволе за обављање трговачких радњи са предметима људске исхране на велико.

Друга Уредба била је много тежа за Јевреје. На основу Уредбе о изменама постојећих прописа и доношењу нових од 16. септембра 1939. године, Министарски савет донео је за школску 1940/41. годину, актом М. С. бр. 1323 од 5.10.1940. године, Уредбу о упису лица јеврејског порекла.⁷²¹

Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других школа⁷²² подразумевала је да се на универзитетима, високим школама у рангу универзитета, вишим, средњим, учитељским и другим стручним школама може се уписати само одређен број ученика јеврејског порекла. Овај број одређивао се тако да буде према броју осталих ученика ових школа у оној размери

⁷²¹ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 277.

⁷²² Службене новине Краљевине Југославије, број 229-LXXX-A, Београд, субота 5. октобар 1940. године.

у којој се налази број држављана јеврејског порекла према броју осталих држављана, а на основу извештаја и званичних статистичких евиденција.

Врховна школска власт надлежна за поједину врсту школа одређивала је колико се ученика јеврејског порекла, почев од школске године 1940/41, може уписати у прву годину, односно први разред, на појединим факултетима и осталим школама. На ученике јеврејског порекла уписане у остале године, односно разреде, није се примењивала ова уредба.

Постојала је могућност да се лица јеврејског порекла чији су родитељи заслужни за отаџбину могу, по одобрењу надлежне врховне школске власти, уписати за ученике универзитета и других школа, без обзира на ограничење садржано у истом пропису, док се странци јеврејског порекла нису могли уписати за ученике универзитета ни осталих школа.

Врховне школска власт била је задужена да издаје упутства и објашњења потребна за примену ове уредбе.

Потписници и једне и друге уредбе били су: председник Министарског савета и заступник министра унутрашњих послова Драгиша Ј. Цветковић, потпредседник Министарског савета Др. Владко Мачек и министри: правде Др. Лазар Марковић; просвете Др. Антон Корошец, који је сматран иницијатором уредаба; министар без портфеља Данило Вуловић; шума и рудника Џафер Куленовић; војске и морнарице ђенерал Милан Ђ. Недић; саобраћаја Никола Бешлић; иностраних послова Др. Александар Цинцар Марковић; пошта, телеграфа и телефона Др. Јосип Торбар; финансија Др. Јурај Шутељ; без портфеља Др. Бариша Смољан; трговине и индустрије Др. Иван Андрес; физичког васпитања Јеврем Томић; министар без портфеља Др. Михаило Константиновић; социјалне политике и народног здравља Др. Срђан Будисављевић; пољопривреде Др. Бранко Чубриловић; и министар без портфеља Др. Фран Куловец.⁷²³

Обе уредбе биле су у супротности са Уставом. У члану 4. Устава у делу који се односи на грађанска права и дужности, каже се: Држављанство у читавој Краљевини је једно, сви су грађани пред законом једнаки. Сви уживају једнаку заштиту власти. Не признаје се племство ни титуле, ни никаква преимућства по рођењу.⁷²⁴ У члану 23. каже се: "Слобода рада и уговарања у привредним односима признаје се. Држава има у интересу целине, а на основу закона право и дужност да интервенише у привредним односима грађана у духу правде и отклањања друштвених супротности."⁷²⁵ Али насупрот грађанској равноправности, превагнуо је државни интерес. Овакве интервенције предвиђене Уставом, могле су задрати

⁷²³ Ж. и А. Лебл - уступљене белешке о *numerus clausus*, у Београду мај. 2015.

⁷²⁴ Устав Краљевине Југославије, "Службене новине" број 200, од 3 септембра 1931 год.

⁷²⁵ *ibid*

у слободу обављања делатности, евентуално у условима кризе, несташнице хране, када прети опасност непосредног ратног стања, али у таквим случајевима је важило војно законодавство.

Споразум Цветковић-Мачек давао је специфичан положај Бановини Хрватској унутар Краљевине Југославије, али се и Бановина Хрватска пар дана касније приклонила одлуци владе и донела одлуку о потврђивању и протезању ових уредби и на подручје Бановине. Обе уредбе потврђене су 9. октобра у Народним новинама, (*"Уредбе о Жидовима протегнуте су на Бановину Хрватску"*): „Народне новине донијеле су двије наредбе бана др Шубашића, којима се протежу на подручје бановине Хрватске - Уредба о упису лица жидовског поријекла за ученике свеучилишта, високих школа, виших, средњих, учитељских и других стручних школа, те Уредба о мјерама које се односе на Жидове у погледу обављања радња са предметима људске исхране на подручју Вановине Хрватске“.⁷²⁶

Имајући у виду утицај медија на доношење уредби неопходно је осврнути се на анализу и преглед штампе у Краљевини Југославији након доношења уредби, и приказати наставак негативне кампање против Јевреја, која је имала за циљ покушај доношења нових ограничавајућих уредби у области културе.

⁷²⁶ Народне новине, 09. октобар 1940.

6.3. Реакције штампе у Краљевини Југославији на доношење уредби

Анализа и преглед реакција штампе у Краљевини Југославији на доношење уредби обухвата временски оквир од 5. до 10. октобра 1940. године, када су донете ограничавајуће уредбе. Анализирани су сви текстови и наслови који афирмативно или негативно пишу о доношењу и ефектима ограничавајућих уредби.

У новинама „*Правда*“ у Београду од 4. октобра 1940. године не могу се пронаћи никакве вести о уредбама,⁷²⁷ као ни у „*Правди*“ од 5. октобра.⁷²⁸ У струковним новинама „*Бранич*“, органу адвокатских комора у Београду и Скопљу, број 229 -LXXX-A од 5. октобра 1940. налази се Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радња са предметима људске исхране и Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих и других стручних школа.⁷²⁹ Нема никаквих стручних или других коментара.

«*Соколски гласник*“, преноси вест „Обзора“, који „јавља да немачки и маџарски листови у Бачкој истичу задовољство што је влада удовољила жељама немачке и маџарске мањине у погледу укидања уредбе о ограничењу купње и продаје некретнина, у пограничној територији“, али вести о антијеврејским уредбама нема. И у новинама „Словенски дом“ од 5. октобра, нема никаквих вести о уредбама.⁷³⁰

Београдске новине „*Политика*“ од суботе 5. октобра, на страни шест наводе уз болдован наслов: "Влада је прописала Уредбу о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радње са предметима људске исхране"; поднаслов, такође, болдован: "Уредбом се подвргавају ревизији трговачке радње које се баве прометом на велико са предметима људске исхране ако су имаоци радња Јевреји, а за прекршаје ове Уредбе предвиђене су казне затвором до две године и новчано до 500.000 динара које изричу редовни судови, као и казна упућивања на принудан боравак у друго место по одлуци опште управне власти првог степена. Краљевска Влада прописала је уредбу о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радње са предметима људске исхране, уз текст ове уредбе".⁷³¹ Док се само кратко наводи да ће „данас бити објављена и Уредба о школовању ученика јеврејског порекла“, и

⁷²⁷ Правда, 4. октобар 1940. број 12905.

⁷²⁸ Правда, 5. октобар 1940. број 12906.

⁷²⁹ Бранич, октобар 1940. бр 10, стр. 415.

⁷³⁰ Slovenski dom (5.10.1940), letnik 5, številka 228.

⁷³¹ Политика, субота 5. окт, 1940 бр.11617

„да ће данас бити објављен текст уредбе“.⁷³² Доста неутрално и без разлога објављено у два издвојена чланка 5. и 6. октобра.

„Хрватско јединство“, недељник за политику, културу, социјална и господарска питања, 5 октобра, на страни 2. објављује коментар поводом доношења уредби, односно чланак који преноси вести Београдског „Времена“. Београдско „Време“ у свом политичком прегледу јавља да је Влада редигрирала текст Уредбе о упису лица Жидовског порекла за слушатеље свеучилишта и средњих школа. Лист тим поводом пише уз остало: "Нема сумње да су одговорни фактори располажући поузданим обавештењима и реалним чињеницама, дошли до конкретних доказа о негативном раду таквих лица, која су, бацајући под ноге сваки национални идеал, прешла на терен спекулације и безобзирне експлоатације наше средине. Међутим, да би се на време отклонио сваки ризик од даљњег масонско-жидовског утицаја, установило се да треба подузети све енергичне мјере на свима странама како у привреди тако и у политици, како на социјалном тако и на културно-просвјетном пољу".⁷³³ „Хрватски браник“ не преноси никакве вести или коментаре о уредбама.⁷³⁴

У „Политици“ од недеље 6. октобра на насловној страни доминирају наслови из области међународне политике и преговора о миру на Бренеру, у доњем делу је италијанско саопштење о разговорима на Бренеру, у којем се наводи да је британска пропаганда пренела неистине о неслагању унутар сила Осовине које су у рангу фантазија. Преузето 5. октобра од агенције „Стефани“, на страни два, наводе се друге вести из света и окружења, где се истиче "Споразум о положају немачке мањине у Румунији". Између осталих вести наводи се и да су јеврејски књижевници искључени из удружења румунских књижевника, на основу одлуке удружења којом се искључују сва лица јеврејског порекла.⁷³⁵ Даљи наслови су углавном о ратним дешавањима у Европи и о привреди. Док се тек на страни осам налази наслов: "Влада је прописала Уредбу о ограничавању школовања лица Јеврејског порекла".⁷³⁶ Наслов и поднаслов је болдиран: *Ова се Уредба за текућу школску годину односи само на упис ученика у први разред или прву годину разних школа*. Ту је и следећи текст: Јуче је предата јавности уредба ове садржине: "Министарски савет прописао је Уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа", уз текст ове Уредбе.⁷³⁷

⁷³² *ibid*

⁷³³ Хрватско јединство, Вараждин, 5 октобра/листопада 1940, бр. 156. стр. 2.

⁷³⁴ Хрватски браник, 05. листопад/октобар, број 40.

⁷³⁵ Политика, недеља, 06. октобар 1940. године, број 11618, стр. 2.

⁷³⁶ *ibid.*, стр. 8.

⁷³⁷ *Ibid.*

Испод овог наслова налази се текст о "Политичкој ситуацији у земљи", али без икаквих коментара о Уредби. На следећој страни наводи се како је у Бановини Хрватској рационарирана куповина животних намирница, а на страни десет истог броја наводи се да: "Власти и даље кажњавају спекуланте животним намирницама и пресудама против трговаца", "У Загребу против житарског трговца Блаухорна власника фирме "Бачка" на основу пријаве Макса Кобешчака, коме је продата нека врста брашна по вишој цени, него што је прописала Банска власт, осуђен је на три месеца затвора и 15.000 динара казне, такође Соломон Малц из Шида, кажњен је са три месеца принудног рада у Удбини, јер је прикривао маст и продавао. Такође, потврђена је и пресуду месару Јосифу Штамперу и Емилу Готлибу власнику творнице папирнатих кеса. Наведене су у чланку и три пресуде овог типа другим грађанима нејеврејске националности, такође, због продаје намирница по вишим ценама од прописане Уредбом о сузбијању скупине."⁷³⁸

Што је посебно занимљиво, на истој страни наводе се и текст о Објашњењу учитељског размештаја и других питања од значаја за министарство просвете, али се ни у једној речи не помињу ограничавајуће Уредбе. Затим се на дванаестој страни наводи да Министарство просвете унапређује многе учитеље, наставнике и школске надзорнике, и да пекаре и млинаре треба онемогућити у саботирању са народним хлебом, као и да ће за три дана бити завршене анализе брашна из многих млинова, и да ће сви који су млели непрописно брашно бити строго кажњени.⁷³⁹ У овом броју доминирају чланци о трговини људским намирницама, спекулантима, несташницама. Уредба о забрани трговине људским намирницама се не помиње, али се на неки начин оправдава доношење ове уредбе са таквим чланцима о проблемима са спекулантима и животним намирницама.⁷⁴⁰ Интересантна је и вест у истом броју на страни осам, да немачка укида све преференцијале за аграрне производе, и да због ове кампање нећемо моћи да извозимо пшеницу и брашно, али се такође истиче и да је то због слабе жетве и тешкоћа исхране у нашој земљи.⁷⁴¹ Може се уочити наизглед неутралан став новина о уредбама, које у суштини само преносе ову вест, као и сваку другу.

У новинама "*Време*" од 6. октобра, објављује се серија текстова: "Привреда Војводине у рукама Јевреја,⁷⁴² Јеврејски капитал у Суботици,⁷⁴³ „Привредним животом Сомбора

⁷³⁸ *ibid.*, стр. 9-10.

⁷³⁹ *ibid.*, стр. 10-12.

⁷⁴⁰ Политика, субота 5. окт, 1940 бр.11617

⁷⁴¹ *ibid.*, стр. 8.

⁷⁴² Време, недеља, 6. октобар 1940. стр. 6

⁷⁴³ *ibid.*

диригују Јевреји»,⁷⁴⁴ „У Сарајеву гро капитала држе Јевреји».⁷⁴⁵ Из текстова се може видети да се управо највише критикују оне средине у којима је економија јеврејске заједнице била најјача. Наставља се са насловима, типа: "Млинска индустрија", нова Уредба о искључењу Јевреја у трговини животним намирницама на велико, погодила је углавном највише Јевреје који су капитал уложили у нашу млинску индустрију.⁷⁴⁶ Затим следи: „Уредба о упису лица јеврејског порекла. За ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих учитељских и других стручних школа: Министарски савет прописао је уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа. Текст ове уредбе гласи“...⁷⁴⁷ Затим се преноси вест: "Са јучерашњим даном ступиле су на снагу уредбе Краљевске владе које се односе на Јевреје. „Службене новине“ објавиле су обадве последње уредбе Краљевске владе, које се односе на Јевреје. Према томе ове одредбе са јучерашњим даном добијају пуну законску снагу и већ од данас имају се примењивати на територији целе Краљевине, јер бан Бановине Хрватске не мисли вероватно спроводити икакве посебне изузетке и ограде."⁷⁴⁸

"*Време*", такође објављује чланак који се директно односи на Уредбу: "*Уредба о упису лица јеврејског порекла*. За ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих учитељских и других стручних школа: Министарски савет прописао је уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа." У наставку је дат текст Уредбе.⁷⁴⁹

У „*Политици*“ од 7. октобра на страни два, у делу који говори о дешавањима у Румунији, објављени су чланци који говоре о новим мерама против Јевреја у Румунији, да је у Букурешту, у духу нове легионарске државе, удружјење румунских композитора искључило све чланове који нису румунског порекла, док је у области просвете издан декрет којим се јеврејима даје право да организују, у оквиру закона о појединачним наставама, основне школе и гимназије. У овим школама забрањено је да предају професори који нису Јевреји. Такође, преносе се вести агенције ДНБ како је Министарски савет у Букурешту одлучио да у року од два месеца протера све Јевреје који су у последњих пет година илегално ушли у Румунију.⁷⁵⁰ Оно што је сиптоматично је да се у неким другим новинама које су декларисане као антијеврејске, са огромним насловима преносе вести о новим мерама

⁷⁴⁴ *ibid*

⁷⁴⁵ *ibid*

⁷⁴⁶ *ibid*

⁷⁴⁷ *ibid*

⁷⁴⁸ *ibid*

⁷⁴⁹ *ibid*

⁷⁵⁰ Политика, 7. октобар 1940. број 11619, стр. 2

против Јевреја у Румунији. У Политици је то објављено доста стидљиво, али свакако делује да на некин начин приказује доношење уредби као нормално стање ствари у региону, па и код нас.⁷⁵¹

На страни 2. „Словенског дома“, од 7. октобра, преноси се кратка вест о Уредбама о ограничавању права јевреја, са пратећим информацијама, без икаквих коментара или критика.⁷⁵² У Политици од 8.октобра број о Јеврејима или уредбама нема никаквих позитивних или негативних чланака и коментара.⁷⁵³

Дневник "*Време*" наставља са антијеврејском кампањом, одмах након констатација да бан Хрватске не мисли спроводити икакве изузетке и ограде, објављује се 8. октобра опсежана чланак: „*Огроман утицај Јевреја на хрватску привреду*“. Према статистичким подацима у Загребу има нешто преко 10.000 Јевреја. Међутим, иако је овај број према броју становника релативно мали, њихово учешће, не само у привредном животу него и уопште, огромно је. Почевши од највећих привредних предузећа па до малих, на око безначајних удружења и спортских клубова, Јевреји имају свугде своје преставнике и своју директну или индиректну контролу. Њихов утицај игра где више где мање, али углавном свуда врло важну улогу. Може се рећи да у предузећима са већим капиталом готово увек пресудну улогу имају јеврејски елементи. Међутим, врло је тешко рећи где и ко врши утицај, јер су те ствари већином анонимне. Тако на пример у акционарским друштвима тешко је контролисати ко држи већи или мањи број акција, али је изван сваке сумње да су у највећем делу загребачких акционарских друштава хрватске привреде уопште акционара и углавном Јевреји. У банкарству Јевреји играју главну улогу. Сем цигло две велике банке тешко је наћи у Загребу ма коју банку да нису главни директори и прокуристи Јевреји. Тако на пример Опште Југословенско банкарско друштво а.д. Хрватска све опште кредитна банка итд. Исто тако и за сву индустрију може се рећи да је исључиво у рукама Јевреја. Јевреји играју велику улога и у детаљној трговини у Загребу и то у оној трговини, која се искључиво бави животним намирницама а која је у њиховим рукама. Поред привреде врло утицајан положај по свом броју и утицају имају Јевреји и у различитим сталежима. У првом реду адвокатском и лекарском сталежу. Загребачки адвокати Јевреји како се само по себи разуме, држе у својим рукама најважније послове уколико су они у вези са привредом. Међу загребачким лекарима управо је фрапантан постотак Јевреја, који држе највећи део оних места која поред приватне праксе носе тако звани „фиксум“ (Окружни уред за осигурање радника „Меркур“ итд.) због

⁷⁵¹ *ibid.*

⁷⁵² Slovenski dom (7.10.1940), letnik 5, številka 229. стр. 2

⁷⁵³ Политика, 8.октобар 1940. број 11620

тога многобројне приватне лексарске ординације у Загребу до сада су више пута биле оштро критиковане од стране јавности и тешко јавно осуђиване због начина њиховог рада, који у многоме прелази оквир лексарске праксе и добијају жиг обичне и тамне трговине. Најбољи пример за то показао нам је случај фамозног загребачког лекара др. Карпатија који је недавно седео на оптуженичкој клупи Загребачког оркужног суда због протвзаконитог вршења побачаја од којих се толики број завршио смрћу. Тај лекар, који је пре 7-8 година дошао у Загреб, за кратко време успео је да стекне милионско имање. Њему је Загребачка лекарска комора одузела за неко време право вршење праксе. Међутим, он је, на још не објашњен начин ипак поред свега тога успео да поништи то решење и да настави са вешешем праксе као што је радио и раније. Тако загребачки лекари Јевреји заузимају врло важне положаје и најуноснија лекарска места. Недавно је у Загребу, не само у лекарским круговима него и у целокупном грађанству изазвао општу пажњу и дискусију случај једног загребачког лекара, Јеврејина иначе познатог хирурга. Он је успео да се увуче у политичке кругове, преко којих је најзад заузео положај у одељењу једне од најважнијих загребачких болница. Последица тога била је прогањање многих наших националних лекара."⁷⁵⁴

Следећи чланак *"Времена" је "Јевреји у политици."* "Као што се види из овог примера Јевреји су и путем политике ухватили јаког корена у нашем друштву и врше свој познати јеврејски фатални утицај. Обнародовање Уредби о ограничавању јеврејских предузећа која се баве трговином животних намирница на велико и о упису лица јеврејског порекла на универзитете и средње школе изазвало је у Загребу огромну синезацију."⁷⁵⁵ *Главни власници новца – Јевреји.* "Међутим, по целој панонској Хрватској, која углавном претставља активне крајеве Бановине расејани су у свим местима и већим селима Јевреји, који држе мале гостионе или мале сеоске трговине. Ти мали на око незнатни трговци главни су прекупци сакупљачи земљорадничких производа за рачун великих фирми у Загребу па често и за рачун фирми ван Бановине Хрватске. Кроз њих, као кроз канале, сакупља се гро животних намирница које производи Бановина Хрватска. Али и много мање фирме које су у рукама такозваног домаћег капитала, нису потпуно изолиране од утицаја Јевреја, јер главни власници новца у Загребу и у овим крајевима уопште су Јевреји било као власници властитог капитала или као претставници страног капитала. Изван сваке је сумње да ће власт, приликом

⁷⁵⁴ Време, уторак, 8 октобар 1940. стр. 6.

⁷⁵⁵ *ibid.*

спровођења ове Уредбе у живот, водити о томе рачуна.⁷⁵⁶ *Забринутост у редовима загребачких Јевреја.*"⁷⁵⁷

"Време" од 08. октобра такође објављује *"Позив Загребачке жидовске богоштовне општине"*. „Загребачка жидовска богоштовна општина води у својој евиденцији све Јевреје који се налазе на подручју града Загреба. Она им, с времена на време, даје упутства како да се понашају и шта да раде. Ових дана сваки Јеврејин у Загребу добио је од своје вероисповедне општине писмо у коме га Општина позива да јој се јави ради изучавања неког заната у случају да своје досадашње звање не би могао користити. Та писма добили су банкарски чиновници многобројних индустријских привредних предузећа чак и лекара и адвокати."⁷⁵⁸

Затим, се у *"Времену"* у чланцима прозивају и угледне Јеврејске породице, што је био својеврстан вид притикаска: *"Све сами Гутмани, Босковци, Хартмани, Гезе, Бергери и Клајни"*. Осјек, 7 октобра. "Осјечка трговина налазила се до пред крај прошлог века скоро искључиво у националним и то српским рукама. То је било још у времену када се центар трговачког живота налазио у Доњем Граду, где су становали у великој већини Срби, а коме су гравитирала велика српска села. Међутим, изградњом Горњег Града долазе у Јевреји, већином из Мађарске и они почињу да се баве трговином и индустријом. За кратко време, почетком овог века они већ држе скоро целу привреду, а то се њихово задирање у наш привредни живот појачава из дана у дан. Велики број Јевреја дошао је у Осјек који је најближи Мађарској граници, у првом реду са Хортијевим режимом. Сви се они искључиво баве трговином. Данас, сем малих изузетака, индустрија и трговина су готово у целости у јеврејским рукама."⁷⁵⁹

"Време", затим своје читаоце на себи својствен начин подсећа на "нашичку аферу": „Сем тога Јевреји имају у својим рукама и сву трговину дрветом, која је поред жита главна привредна грана Славоније. Тако је јеврејскоим капиталом финансирано највеће предузеће ове врсте у Европи Нашичка а.д. у Ђурђеновцу, као и С. Х. Гутман у Белишћу, док су осјечки велетрговци дрветом Бернардо Крешић, раније Кон, Емил Боснић, раније Бергер Мабро Абрахамзои, који се сад налази на принудном боравку у Удбини и други мањи капиталисти. Поред тога Јевреји имају у својим рукама фабрику коже, сопственик Жига Дајч, који се сада налази у Ирској, фабрику меса, ливницу и скоро све велике трговине. Јевреји такође држе

⁷⁵⁶ *ibid.*

⁷⁵⁷ *ibid.*

⁷⁵⁸ *ibid.*

⁷⁵⁹ *ibid.*

све филијале осигуравајућих друштава осим Београдске задруге и сва заступства машина и машинских делова. Сви претседници Трговинско индустриске коморе у Осјеку Јевреји. Колико су утицали Јевреји на наш привредни живот види се по томе што су од оснивања све до недавно претседници Трговинско - индустриске коморе у Осјеку били искључиво Јевреји.⁷⁶⁰ „Словенски дом“ од 8. октобра на насловној страни овог броја помиње Бугарски закон о заштити државе.⁷⁶¹

У „Политици“ од 9. октобра се на страни шест налази се чланак о томе како је Француска влада укинула едикт којим су Јевреји у Алжиру били проглашени за равноправне грађане, и да су сада Алжирски Јевреји у политичким правима изједначени са муслиманима, ова мера не важи за Јевреје који су одликовани Легијом части и за њих важе сва права, као и за Француске грађане.⁷⁶²

„Правда“, Београд 9. октобар 1940. године. У овом броју објављен је чланак који гласи: „Последњи минут. Бугарска влада, на синоћој седници усвојила законски предлог о безбедности земље“. У поднаслову: "По том законском предлогу биће распуштена удружења међународног карактера и тајна удружења. Заводе се и мере против грађана јеврејског порекла и мере против субверзивне пропаганде"⁷⁶³. Преноси се само као вест без икаквих коментара.⁷⁶⁴ „Време“ такође, наводи да се „у свима привредним центрима са великим интересовањем очекују резултати примене уредбе о Јеврејима“ (наводећи као пример Осјек, 8 октобра).⁷⁶⁵

„Време“, 9. октобра наставља са нападима и објављује чланак: "*Јевреји и масонске ложе.*" У чланку стоји: „Улога Јевреја у јавном животу Осјека много је већа него што би се то на први поглед могло видети. Јевреји су били главни актери у масонским ложама, помоћу којих су долазили на видне положаје. Тако је главни лекар Окружног уреда масон, г др. Срећко Милић, који се раније звао Федикс Кон, а још и данас има у Окружном уреду велики број лекара Јевреја. Масон Лан Мирски, коме је право име Леон Фриц, директор је опере у осјечком позоришту. Надаље он заузима положај директора Градске музичке школе, директора Осјечке филхармоније и главни је диригент певачког друштва „Кукач“. Према томе цео музички живот града Осјека зависи углавног од њега. У позоришту режисер је Славко Лејтиер, Јеврејин, који је пре две године морао напустити позориште због разних

⁷⁶⁰ *ibid.*

⁷⁶¹ Slovenski dom (8.10.1940), letnik 5, številka 230.

⁷⁶² Политика, 9. октобар 1940. број 11621, стр. 6

⁷⁶³ Правда, Београд 9. октобар 1940. године, број 12910.

⁷⁶⁴ *ibid.*

⁷⁶⁵ Време, среда, 9 октобар 1940. стр. 6.

неукусних испада, а сад је поново враћен и испади се настављају.⁷⁶⁶ "Време" такође пише и о "Утицају Јевреја на политички живот". У чланку стоји: „У политичком животу Јевреји до недавно нису играли никакву улогу, али су са новом политичком преоријентацијом заузели места у Градском већу.⁷⁶⁷ Затим следи чланак „Црна јеврејска берза у Скопљу»: Скопље, 8 октобра.⁷⁶⁸Црна берза. Све мењачне радње такође су у рукама Јевреја.⁷⁶⁹ „Они на које се вероватно односи Уредба. Уредба ће у Скопљу погодити велики број извозника и трговаца пољопривредних намирница, а на првом месту фирму Леон Адигес.⁷⁷⁰Фаталан утицај. Утицај Јевреја на све гране привредног живота код нас био је фаталан. Зато је доношење Уредбе са таквим задовољством и примљено“.⁷⁷¹

Према „Времену“ од 9. октобра: „У Бањој Луци, као и у свима другим местима Врбаске бановине, утицај Јевреја на привреду је врло велики. Процентуално, према броју становнштва по верама, Јевреји, који су бројно понајмањи држе у својим рукама највеће радње, и то не само трговине животним намирницама него и мануфактурне радње.“⁷⁷² Затим следи: „Јевреји у Барањи. Бели Манастир, 8 октобар. Уредбе о Јеврејима нарочито су запажене у Барањи, где је већ од раније подвучена потреба да се утицај Јевреја у привредном животу ограничи, јер нема ни једног места у Барањи у коме не би било трговаца Јевреја.“⁷⁷³ Такође је дат и погромашки чланак „Како је од Едена Сингера постао Еден Гајић“: „Један наш привредник рекао нам је јуче нешто што га боли: Када су Јеврји осетили да им нема друге, отпочели су да се покрштавају. Па зар је право тако да прикривају прави ток ствари. Што су се прекрстили немамо ми ни један ништа противу тога. Али ја бих предложио да сви они Јевреји који су се покрстили морају после новог презимена да ставе своје јеврејско презиме. И тако би се Пера Димитријевић звао „Петар Димитријевић Гал“. Е Сингер Гајић, Андрија Марковић, Ширшен Каузен, Станишић Шлезингер, Хуго Нашица Христофор Нашић. То није био случај у предратној Србији са нашим Јеврејима. Према званичним подацима привредних институција у списку једног предузећа - јавног правног карактера – наилазимо на једно необично име. Картон на коме су записане генералије има само две речи: Еден Сингер. Он је прво био члан фирме Еден Сингер и комп. То је била фирма за извоз земаљских производа. Протоколисана је 13. октобра 1928. године (број 81.016) пошто су се ту први пут манифестовале велике способности окретног Г. Сингера,

⁷⁶⁶ *ibid*

⁷⁶⁷ *ibid*

⁷⁶⁸ *ibid*

⁷⁶⁹ *ibid*

⁷⁷⁰ *ibid*

⁷⁷¹ *ibid*

⁷⁷² *ibid*

⁷⁷³ *ibid*

фирма је затражила одобрење да се бави извозом пољопривредних производа. И заиста фирма у овом обиму протоколисана је 4. јануара 1930. (број 1.191) међутим већ 11. јануара 1930. из радње одлази један од ортака исто тако јеврејског порекла. По опробаним системима на новог ортака се није смело дуго чекати. У фирму Сингер и комп. ступа Макс Штерн, који је у ортачини са Сингером. Сингеру је све то било мало (кажу да је зарадио много) него под истом фирмом тражио је продају медицинских апарата. То му је протоколисано 13. маја 1931. Доцније из ортаклука иступио је његов отац Герг Весел. После тога фирма је променила назив и трговина пољопривредним прозове се фирма Едена Едена и друга, извозима на велико. Овлашћење је дато 4 фебруара (број 23.331), а фирма је протоколисана 20. марта 1933. (број 9.550) Сингер се тада бавио извозничким пословима. Извозничка фирма добила је овлашћење 20. јуна (број 10.897), а протоколисана је 6. јула 1933. (број 25.171). Престао је да се бави извозничким радом одлуком одељења за радње 15. септембра 1936 (број 9.317). Разлози су за Сингера били доста јасни када се решио да своје јеврејско име Сингер проемни у Гајић. Своју нову извозничку фирму протоколисао је као Еден Гајић и друг. Поред покрштеног Гајића има још много Јевреја који су стално мењали радње. Било да је томе у прилог говорила повољна коњукура или изигравање закона.⁷⁷⁴ Онда следе наслови: „У Руми и у Срему са пуним превењем очекује се примена уредбе“. Рума, 8 октобар .⁷⁷⁵ „Уредбе о Јеврејима важе и на територији Бановине Хрватске“. Загреб, 9 октобра.⁷⁷⁶ „У Славонском Броду већи део трговине је у јеврејским рукама“.⁷⁷⁷

Затим, „Време“ пише о Јеврејима у Словенији: „Љубљана, 9 октобра. По Уредби о Јеврејима, јеврејско питање у Дравској бановини неће изазвати никакве нарочите проблеме. Према статистици, у Дравској бановини живи око две стотине Јевреја“.⁷⁷⁸

У вестима „Политике“ од 10. октобра изашао је чланак на страни шест, где се наводи да су и на територији Бановине Хрватске протегнуте Уредбе о Јеврејима, (Загреб 9. октобра), без икаквог другог коментара.⁷⁷⁹ Оно што се може уочити у анализи и структури листа „Политика“ је да се увек на почетку налазе пронемачке вести, а од средине пробританске.⁷⁸⁰

„Словенски дом“ на страни 4. овог броја преноси вести из Бугарске о одредбама о противнародној пропаганди, које се односе у великој мери на Јевреје.⁷⁸¹ Месечник „Београдске општинске новине“ не преноси никакве процедуре или поступке општинских

⁷⁷⁴ *ibid.*

⁷⁷⁵ *ibid.*

⁷⁷⁶ Време, четвртак 10. октобар 1940. стр. 6.

⁷⁷⁷ *ibid.*

⁷⁷⁸ *ibid.*

⁷⁷⁹ Политика, 10. октобар 1940. број 11622, стр. 6.

⁷⁸⁰ *ibid.*

⁷⁸¹ Slovenski dom (10.10.1940), letnik 5, številka 232.

власти које се односе на Уредбе нити било какву вест.⁷⁸² Такође, општински лист, службене новине града Београда, у три броја до 14. октобра, не преноси никакве коментаре око примене Уредбе о животним намирницама које су у надлежности Одељења за радње Управе града Београда.⁷⁸³

У „Правди“ од 10. октобра,⁷⁸⁴ па закључно са 16. октобром 1940. године, не могу се пронаћи никакве вести о уредбама, Јеврејима.⁷⁸⁵ Врло карактеристично за новине које носе назив "Правда", али је барем похвално што у овом периоду нису преносили ни негативне вести. „Соколски гласник“ од 11. октобра не преноси никакве вести поводом уредби.⁷⁸⁶

„Хрватско јединство» - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања из Вараждина, 12. октобра 1940, на страни 2. доноси коментар поводом доношења уредби преузет од „Хрватског дневника“, који у уводном делу пише о два уредаба, којима се регулира положај Жидова, па вели: "Ове Уредбе нису инспирисане никаквом вјерском мржњом нити желе имати обележја прогона Жидова. Оне само воде рачуна о нашој стварности, која је добро позната и о интересима државне заједнице. Темелна људска права Жидова нису тим уредбама тангирана нити ће бити тангирана другим прописима, који ће евентуално још бити донесени. Сврха је ових уредба, да се утицај Жидова на наше народно господарство и на наш културни живот сведе на праву мјеру и да они који располажу капиталима, не буду одлучан фактор у опскрби пучанства живежним намирницама као ни расадник туђих идеја међу нашом интелигенцијом. Свакако ће ове двију уредбе остати забиљежене у нашој политичкој повијести као одраз наше данашње стварности и бриге за животне интересе државне заједнице и наших трију народа, који су у првом реду позвани да дају обележја тој заједници“.⁷⁸⁷ „Хрватски браник“ од 12. октобра, не преноси никакве коментаре о Уредбама.⁷⁸⁸

У неколико бројева „Лесковачког гласника“ из октобра 1940. нема никаквих вести о уредбама. Ни у „Врбаском листу“ нису се могле наћи никакве вести, иако је било тема из области образовања, проблема неписмености и слично, као и тема из привреде и проблема

⁷⁸² Београдске општинске новине, Београд бр.10, октобар 1940, месечник

⁷⁸³ Општинске новине службени лист града Београда, број 38-39. октобар 1940. Општинске новине службени лист града Београда, број 40-43. октобар 1940. Општинске новине службени лист града Београда, број 44-45. 14 октобар 1940.

⁷⁸⁴ Правда, Београд 10. октобар 1940. године, број 12911.

⁷⁸⁵ Правда, Београд 16. октобар 1940. године, број 12917.

⁷⁸⁶ Sokolski glasnik (11.10.1940), letnik 11, številka 41. URN:NBN:SI:DOC-XVCF9L2H from <http://www.dlib.si>

⁷⁸⁷ Хрватско јединство - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 12 октобра/листопада 1940, бр. 157. стр. 2.

⁷⁸⁸ Хрватски браник, година 6, 12. листопад/октобар, број 41.

исхране. У „Словеначком Домољубу“ од 2. до 16. октобра нема никаквих вести о доношењу уредби.⁷⁸⁹

У новинама „Американски Словенец“, у периоду од 2. до 23. октобра нема никаквих вести, иако је било вести о казнама за шпекуланте у рубрици из Југославије.⁷⁹⁰ Ни у „Словенчкој Делавској правици“ од 3. до 17. октобра нема никаквих вести, помиње се Уредба о минималним зарадама, али других вести и коментара нема.⁷⁹¹

У новинама *Делавска политика* од 03. октобра на страни два, налази се чланак: "Против Жидова - полемика о Жидовском питању код нас", у коме се каже: "Нас то питање не занима толико. Видимо да то питање начињу политичке групације када имају потребу за сопственом рекламом. Жидовско питање је старо. И у средњем веку Жидови су били презирани. Прогањала их је хијерархија, потом њихова политичка експонираност. Вал против Жидовства почео је се ширити по свету и изгледа се шири и даље. За нас су Жидови људи. У добу хиљаду годишњег прогањања добили су изузетну бистрот и способност коју мало који народ има." На страни два броја од 8. октобра преносе се вести „Хрватског дневника“, односно чланак: „Прва Уредба против Жидова,“ Жидови не би смели трговати и на свеучилиштима жидови смеју студирати само у одређеном броју“.⁷⁹²

„Хрватски дневник“, од недеље 6. октобра 1940. само преноси вести о уредбама без икаквих коментара. На страни 5. наводи се *numerus clausus* за Жидове на свеучилиштима и средњим школама и преноси се текст Уредбе, док на страни 6. преноси вест о Уредби о жидовским трговинама, такође са текстом уредбе⁷⁹³

У Љубљанским новинама „Домовина“ од 10. октобра 1940. пронета је само кратка вест о Уредби која ограничава упис Јевреја на универзитете и средње школе, у две-три реченице, без икаквих других коментара.⁷⁹⁴

Лист "Словенац" осврнуо се на уредбе у бројевима од 7. и 13. октобра. У броју од 7. октобра, непосредно по доношењу Уредби, где се каже: "У садашњим тешким часовима народни човјек има више срца за свог рођака по крви. То су нам искуство донијели прошли мјесеци и та је уредба само потврдила право које има сваки народ на своју самоодбрану. Уредба није проистекла из неких непријатељских разлога већ је то мјера која би се морала и биће такођер употребљена против свакога ко у овим часовима нема смисла за социјалну

⁷⁸⁹ Домољуб, Љубљана, 16. октобар 1940, лето 53.

⁷⁹⁰ Американски Словенец, Први Словенски лист у Америци, октобар 1940., Чикаго, Илиноис.

⁷⁹¹ Делавска правда, Љубљана, октобар 1940, лето XIII.

⁷⁹² Делавска политика, штев. 115, 8. октобар 1940, Марибор, лето XV стр. 2

⁷⁹³ Хрватски дневник, 6. листопад 1940. бр. 1594, стр. 5

⁷⁹⁴ Домовина, штев. 41, Љубљана, 10. октобар 1940. стр.4.

узајамност цијелог народа. У владиним круговима, како чујемо, размотрило се приликом посљедњег савјетовања у Београду такођер доношење других важних дјела, која се у првом реду односе на чишћење у просвјети, те у надзору на над капиталом, који ће бити стављен у службу скупности".⁷⁹⁵ А у броју од 13. октобра наставља: "Треба међутим имати на уму чињеницу, да се налази Југославија као држава у миру усред Европе у рату, те да има многобројне обавезе према својим великим суседима с којима је у пријатељским односима. Због тога је потребно да се и наш привредни живот прилагоди томе стању, што треба да имају на уму вођа наше државе а исто тако и све становништво. Уредбе о утицају Јевреја на трговину животних намирница и у просветном животу ступиле су на снагу. Те мере су биле хитно потребне. Страна штампа подвлачи значај тих мера као доказ да Југославија има своју вољу да се отстране сви штетни утицаји. Нас нарочито радује да се у тој свести са похвалним наводи име нашег вође др. Антона Корошеца, који као вођа просветног живота у држави пажљиво чува да се отстране сви отрови који засецају наш духовно-културни живот и који заводе омладину на странпутицу која води далеко од домовине. Сва здрава неотрована југословенска јавност очекује да ће за овим првим мерама доћи и друге, пре свега на подручју штампе, позоришта, уметности и филма, где је потребно коренито чишћење. Као што дознајемо меродавни чиниоци ово питање већ озбиљно проучавају те да неће требати да се дуго чека на нове мере на том подручју."⁷⁹⁶

Други лист у Словенији "*Јутро*" пише у броју од 8. октобра: "У низу наших унутрашњих реформа објављене су такођер неке протужеврејске уредбе. Објављене уредбе су од велике важности за српске и хрватске крајеве. Како је познато, трговина у Војводини и Хрватској у великом дијелу у Јеврејским рукама, а такођер и цио низ индустријских подuzeћа, која се баве производњом животних потрепштина, има јеврејски капитал. Посебно је јак живаљ у Београду и Загребу. Јевреји и Срби нису истог порекла, као Јевреји у осталим крајевима, Србијански Јевреји су у огромној већини тзв. Шпањоли. Они су се доста асимирани и у најтежим часовима српске историје били солидарни са српским народом, Међу њима има много носилаца српских војних одликовања".⁷⁹⁷ Даље "*Јутро*" пише: "У Словенији немамо Јеврејског питања. Нешто Јевреја је насељено у Прекомурју још из доба Мађарске и они су још увијек одлучно усмјерени у правцу мађарског културног круга. У осталим словенским крајевима Јевреји су само спорадично насељени и не играју ни у господарском ни у културном погледу ни једне важније улоге. Само у неким туђим

⁷⁹⁵ "Словенац" 7. октобар 1940. - чланак пренео Весник Јеврејске Сефардске Вероисповедне општине, број. 23. 1940. стр. 4.

⁷⁹⁶ "Словенац" 13. октобар 1940. - чланак преноси на истом месту Весник

⁷⁹⁷ "Јутро", 8. октобар 1940. - чланак преноси на истом месту Весник

предузећима ангажиран је такођер јеврејски капитал, у првом реду вањског извора. Обје владине уредбе неће дакле код нас у Словенији изазвати никаквих видљивих промјена. Поставља се пак интересантно питање, кога сматрамо у Југославији за Јевреја. Уредба о јеврејским предузећима говори само о томе да је оно предузеће јеврејско чији је власник Јевреј или чији је капитал у већини јеврејски. Уредба о *numerus clausus* говори пак о ученицима "јеврејског поријекла". Из тога би требало извести да је код нас примљена расна теза тј да се сматра за Јевреја онај, који је јеврејске расе, без обзира на то да ли је јеврејске, католичке или које друге вјероисповијести. Ништа није пак одређено што вриједи гледе потомака и мјешанаца. Да ли су потомци јеврејског оца и аријске мајке, који су католичке вјере Јевреји! Сва та питања остала су код нас неразбиштрена и требаће се свакако донијети аутентична тумачења, кога треба у Југославији сматрати за Јевреја".⁷⁹⁸ У другим словеначким новинама „*Словенски народ*“, нема никаквих вести о уредбама.⁷⁹⁹

"*Хрватски Дневник*", орган Хрватске сељачке странке је највише писао о уредбама. Тако се у чланку од 5. октобра, између осталог каже: "Питање народне прехране постало је једним од најважнијег државних питања. Државна заједница, односно бановина Хрватска, морале су узети у своје руке рјешавање тога проблема и тражити сурадњу оних фактора, који опскрбу народа животним намирницама не сматрају само трговачким послом, него и вршењем дужности према својој домовини. А како јеврејски елеменат није показао да у свој земљи има своју домовину, није му се могла повјерити у овако деликатним и тешким приликама. Прехрана народа има доћи у руке оних, који ће тај рад сматрати плаћањем дуга према властитој домовини. Али нека зато нико не мисли да ће они који преузму у своје руке тај одговорни посао, остати без надзора и да ће моћи радити што их је воља. Напротив, контрола треба остати не само нетакнута него и повећана. До друге уредбе, којом се одређује *numerus clausus* на свеучилиштима те вишим, средњим, учитељским и другим стручним школама, дошло је ради тога, што се показао несразмјер у броју ученика Жидова и хришћана, односно муслимана. Жидови су према својем укупном броју били несразмјерно заступани у средњим и високим школама. Ради тога је из наших школа излазило више жидовске интелигенције, него што би то одговарало броју жидовског пучанства. Како је немогуће толики број интелигенције запослити у приватним предузећима, а код примања у државну и бановинску службу не може бити запостављен национални елеменат, требало је

⁷⁹⁸ "Јутро", 8. октобар 1940. - чланак преноси на истом месту Весник

⁷⁹⁹ Slovenski narod, letnik 73, številka 232a.

наћи начина да се смањи прилив жидовске интелигенције и стварање жидовског интелектуалног пролетеријата, до којег би сигурно дошло обзиром на то, што народна власт мора бити праведна према нашим сународницима. Нема сумње да је и на доношење ове уредбе утјецала чињеница, што се Жидови сматрају посебном скупинам, која има своју домовину изван граница ове државне заједнице и своје идеале, које с њоме немају никакве везе. Ове уредбе нису инспирисане никаквом вјерском мржњом нити желе имати обиљежје прогона Јевреја. Оне само воде рачуна о нашој стварности која је добро позната и о интересима државне заједнице. Темелна људска права Јевреја нису тим уредбама тангирана нити ће бити тангирана другим прописима који ће евентуално још бити донесени. Сврха је ових уредаба да се утјецај Јевреја на наше народно господарство и наш културни живот сведе на праву мјеру и да они, који располажу капиталима, не буду одлучан фактор у опскрби пучанства живежним намирницама као ни расадници туђих идеја међу нашом интелигенцијом. Свакако ће ове двије уредбе остати забиљежене у нашој политичкој повијести као одраз наше данашње стварности и бриге за животне интересе државне заједнице и наших трију народа, који су у првом реду позвани да дају обиљежје тој заједници.⁸⁰⁰

Међутим *"Хрватски Дневник"* се није на томе задржао, већ је сматрао за потребно, из разлога који су њему познати, да у броју од 10. октобра каже и ово: "У посљедње вријеме читамо у неким иноземним листовима очито инспирисане вијести о томе, како министар просвјете др. Антон Корошец форсира рјешење жидовскога питања, при чему тобоже наилази на отпор неких својих министарских дугова. Ми се на те гласове до сада нисмо освртали, јер им нисмо придавали важности али како они не престају, потребно је и о њима казати коју ријеч. Др. Антон Корошец је представник Словенаца у заједничкој влади, а како је познато, у Словенији нису Жидови никада могли успијевати. У Словенији уопће није ни постојало Жидовско питање. Оно постоји само у српским и хрватским крајевима, па је стога и разумљиво да су се главни разговори о томе питању водили између српских и хрватских представника, који су постигли пуну сагласност. Словенци обзиром на то што у овоме питању уопће нису заинтересовани могу само у знак солидарности примити на знање, што одлуче српски и хрватски представници. Др Антон Корошец као словенски политичар интересира се у првом реду за специјална словенска питања, а као министар у заједничкој

⁸⁰⁰ "Хрватски дневник", 5. октобар 1940. - чланак преноси Весник Јеврејске Сефардске Вероисповедне општине, број. 23. 1940. стр. 5.

влади солидаризирао се с обје уредбе, премда оне иначе неће имати ефекта у Словенији. Он дакле нема и не може имати никаквих посебних заслуга у овоме питању."⁸⁰¹

У истом броју, у другом чланку „*Хрватски дневник*“, полемише са прашким листом "Влајка" и пољским листом "*Варшауер Цајтунг*", и каже: "У Југославији није дошло ни до каквог сукоба због жидовског питања, јер су обје уредбе донесене споразумно. Најмање је до тога сукоба дошло ради држања Хрвата што је и разумљиво, кад се знаде, да у Хрватској уопће не постоји питање Жидова, заслужених за државу. То је специфично србијански проблем и не треба га нама товарити на леђа. Србијанци имају своје Жидове ратнике и њихове потомке. Србијанци могу прогласити некога заслужним за ову државу, док смо ми кроз двадесет година стајали у опозицији и сигурно нећемо прогласити заслужним за државу никог."⁸⁰²

У *Политици* од 11. до 13. октобра⁸⁰³ не постоје никакве вести о Јеврејима и Уредбама, док се 14. октобра на страни пет преносе вести недељника „*Словенец*“ о унутрашњој политици, од 13. октобра.⁸⁰⁴

Од 15. до 18. октобра⁸⁰⁵ у „*Политици*“ нема никаквих вести о Јеврејима и Уредби, сем кажњавања због непоштовања Уредбе о забрани спекулције ценама. У новинама од 19. октобра на страни шест, преноси чланак агенције ДНВ из Женева од 1. октобра са насловом: "Јевреји се искључују из свих државних и самоуправних служби у Француској као и од извесних слободних позива", у чланку се истиче да ДНВ јавља: „Службени лист објавио је данас уредбу са законском снагом о Јеврејима. Уредба ступа на снагу одмах по објављивању. Уредба обухвата 10 чланова. Уредба се односи на Јевреје који живе у Француској, у Алжиру, у Француским колонијама, протекторатима и мандатима. По одредбама ове Уредбе Јевреји су искључени из свих државних и самоуправних служби. Приступ Јевреја у такозване слободне професије ограничава се процентуално. Јеврејиним у смислу ове Уредбе сматра се свако лице коме су од два деда и две старемајке три лица Јевреји. У члану 2. Уредбе набрајају се звања из којих су искључени Јевреји, и то се набрајају све државне службе, од државног поглавара, па наниже до учитеља. Осим тога, Јевреји не могу бити директори или главни секретари предузећа која уживају какву концесију или какву нарочиту повластицу од државе. Члан 3. наводи да Јевреји имају приступа на положаје наведене у претходном члану

⁸⁰¹ "Хрватски дневник", 10. октобар 1940. - чланак пренео на истом месту Весник

⁸⁰² *ibid.*, стр. 5-6.

⁸⁰³ Политика, 11-13. октобар 1940. бр. 11623-11625.

⁸⁰⁴ Политика, 14. октобар 1940. број 11626, стр. 5.

⁸⁰⁵ Политика, 15-18. октобар 1940. бр. 11627-11630.

само у случају ако су учествовали у Светском рату као борци, ако су у рату 1939/1940 одликовани или ако су другом приликом добили Легију части војног реда. Члан 5. ове Уредбе међутим безусловно искључује Јевреје из следећих звања: главни и одговорни уредници листова, директори или уредници часописа и агенција, директори или уредници других периодичних публикација. Из овог се изузимају публикације чисто научног карактера. Овим чланом искључују се такође Јевреји из положаја, директора, чланова одбора и пословођа предузећа која се баве изразом, продајом и приказивањем филмова. Исто тако Јевреји се безусловно искључују из положаја редитеља, шефова персонала, чланова управног одбора, шефова администрације и пословођа позоришта и биоскопа. Исто тако важи и за предузећа која се баве радиоемисијама. Члан 7. Уредбе прописује да се у року од два месеца од ступања на снагу ове Уредбе морају уклонити Јевреји са свих положаја које по одредбама ове Уредбе не могу више да заузимају“. Затим се преноси поднаслов „*КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОРИ ЗА ЈЕВРЕЈЕ*“, преузет од агенције *АВАС*, од 18. октобра, и текст у коме се каже: "Влада је донела одлуку по којој од сада страни држављани јеврејског порекла могу бити интернирани у нарочите логоре. При министарству унутрашњих послова формиран је одбор коме ће бити поверена управа над радом тих логора. Осим тога овом одлуком могу се страни држављани јеврејског порекла упутити на привремени боравак."⁸⁰⁶

Може се закључити да је лист „Време“ предњачио у оправдавању доношења уредби, што се уклапало у општу антисемитску кампању овог листа. Такође се намеће закључак да су и десно оријентисани листови у Хрватској имали овакав став. Што се словеначких листова тиче приметно је да је истицано да у Словенији јеврејски проблем не постоји, али је општи приступ био аполигетски настројен према политици владе. Београдска „Политика“ је настојала да се извештавање не претвори у антијеврејску кампању, али се упоређивањем вести из земље и света јасно види позитиван став према политици владе. Приметно је и да је остала штампа, доносећи вести из окружења и Европе, наводећи некритички сличне примере, индиректно подржавала доношење уредби. Такође је приметно да се оправдање овакве политике тражило у нужности заштите осталог становништва и да се често наглашено истицало да се не ради ни о каквој антијеврејској кампањи и дискриминацији. Стварао се утисак да је јавном мњењу требало презентирати да је таква политика према Јеврејима тренд и да на такав начин своју привреду и школство штите и друге државе.

⁸⁰⁶ Политика, 19. октобар 1940. број 11631, стр. 6.

6.4. Примена Уредбе о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа

Министарство просвете је већ 7. септембра 1940. упутило наређење да све школе доставе извештаје о броју уписаних ученика у школској 1940/1941. години, по вероисповести и по поданству (држављанству). Убрзо су у Одељење за наставу министарства почели да пристижу извештаји средњих школа и гимназија са траженим подацима.⁸⁰⁷ Након доношења Уредбе од 5. октобра, министар Корошец је инсистирао да се Уредба спроводи од школске 1940/41, а не од 1941/42, што потврђују и припреме које је раније обавио и нејасноће које су се јавиле у примени. Међутим, до неких средњих и стручних школа није до тога датума стигло наређење Министарства просвете да деца не могу бити уписана, те су од 1. септембра већ седели у разредима и учили, кад је њиховим родитељима саопштено да су „прекобројни“ и да им је забрањено даље похађање школе.⁸⁰⁸

У „Просветном гласнику“ Министарства просвете од 15.10.1940. може се видети квота и начин на који је одређен број ђака који се могу уписати у средње школе, као и критеријум избора од стране школских власти. У „Просветном гласнику“ на страни 1150. наводи се и подвлачи: "Упис ученика Јеврејског порекла у први разред гимназије и реалке ван територија Бановине Хрватске. Господин Министар просвете, под бројем 14907 од 15. октобра ове године, а на основу чл.1 ст. 2 и чл. 4 Уредбе о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих и других стручних школа, на основу званичних података Министарства унутрашњих послова - Опште државне статистике - Пов. ст. бр. 82 од 10. октобра 1940. године и с обзиром да је према попису становништва од 31. марта 1931. године на 100 држављана Краљевине Југославије ван територије Бановине Хрватске долазило 0,545 Јевреја држављана Краљевине Југославије, одлучио је: да се у све реалне и класичне гимназије и реалке које се налазе на територији Управе града Београда и у Бановинама Вардарској, Врбаској, Дравској, Дринској, Дунавској, Зетској и Моравској може уписати у први разред школске 1940/1941 свега 108 Јевреја држављана Краљевине Југославије. Поменути број 108 поделиће се овако на поједине средње школе":

У I мушку реалну гимназију у Београду уписаће се једанаест (11);

У III мушку реалну гимназију у Београду уписаће се један (1);

⁸⁰⁷ АЈ, 66-109-360.

⁸⁰⁸ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 277.

У VI мушку реалну гимназију у Београду уписаће се један (1);
У IX мушку реалну гимназију у Београду уписаће се три (3);
У Реалку у Београду уписаће се три (3);
У I женску реалну гимназију у Београду уписаће се једна (3);
У II женску реалну гимназију у Београду уписаће се једна (1);
У III женску реалну гимназију у Београду уписаће се једна (1);
У IV женску реалну гимназију у Београду уписаће се четири (4);
У V женску реалну гимназију у Београду уписаће се једна (1);
У Непотпуну женску реалну гимназију у Београду уписаће се једна (1);
У Мушку реалну гимназију у Земуну уписаће се један (1);
У Мешовиту реалну гимназију у Београду уписаће се један (1);
У Реалну гимназију у Панчеву уписаће се два (2);
У Женску реалну гимназију "Краљице Марије" у Скопљу уписаће се четири (4);
У II мушку реалну гимназију у Скопљу уписаће се пет (5);
У Мешовиту реалну гимназију у Битољу уписаће се шест (6);
У Женску реалну гимназију у Битољу уписаће се четири (4);
У Реалну гимназију у Штипу уписаће се три (3);
У Реалну гимназију у Приштини уписаће се један (1);
У Реалну гимназију у Мурској Сobotи уписаће се један (1);⁸⁰⁹
У I мушку реалну гимназију у Сарајеву уписаће се четири (4);
У II мушку реалну гимназију у Сарајеву уписаће се пет (5);
У I женску реалну гимназију у Сарајеву уписаће се три (3);
У II женску реалну гимназију у Сарајеву уписаће се четири (4);
У Реалну гимназију у Тузли уписаће се један (1);
У Реалну гимназију у Бијељини уписаће се један (1);
У Мушку реалну гимназију "Краља Александра I" у Новом Саду уписаће се пет (5);
У II мушку реалну гимназију у у Новом Саду уписаће се један (1);
У Женску реалну гимназију у Новом Саду уписаће се четири (4);
У Реалну гимназију у Руми уписаће се један (1);
У Мушку реалну гимназију у Суботици уписаће се три (3);
У Женску реалну гимназију у Суботици уписаће се четири (4);
У Реалну гимназију у Сомбору уписаће се два (2);

⁸⁰⁹ Просветни гласник на страни 1150. IV број 14907, 15. 10. 1940.

У Реалну гимназију у Великој Кикинди уписаће се један (1);
У Реалну гимназију у Новом Врбасу уписаће се један (1);
У Реалну гимназију у Бачком Петровцу уписаће се један (1);
У Реалну гимназију у Петровграду уписаће се пет (5);
У Реалну гимназију у Косовској Митровици уписаће се један (1);
У I Мушку реалну гимназију у Нишу уписаће се један (1);
У Женску реалну гимназију у Нишу уписаће се једна (1);
У Реалну гимназију у Пироту уписаће се једна (1);⁸¹⁰
У реалне и класичне гимназије и реалке које нису поменуте у овој одлуци, не може се уписати у I разред школске 1940/1941 године ниједан ученик Јеврејин.⁸¹¹

Приликом уписа ученика у I разред према наведеном броју, првенство ће имати они који су најбољи по успеху и владању, а уз то су и сиромашног стања. Одлуку о томе доноси наставнички савет по предлогу директора. Ученици који се с обзиром на утврђене бројеве у овој не могу уписати, престају бити ученици односне школе. Тим ученицима вратиће се наплаћене школске таксе. О предњој одлуци Министарства просвете извештавате се ради извршења. По наређењу Министра просвете, потписао начелник одељења за наставу Драг. Галијан.⁸¹² На основу расписа Министарства просвете, од 377 Јевреја уписаних у средње школе примљено је 108, од 115 пријављених у грађанске школе примљено је 47, док у учитељским школама и Вишој педагошкој школи није примљен ни један Јеврејин. Ово су били подаци за Југославију, без Бановине Хрватске.⁸¹³

Сачувано је једно писмо, које је Државна Шеста мушка реална гимназија Краљевине Југославије у Београду, под бр. 3889, упутила 18.10.1940. године Натану Глику:

Поштовани Господине,

Част ми је известити Вас да Ваш син Маркус, на основу наређења Министарства просвете IV Бр. 14097/40, а према Уредби о упису лица јеврејског порекла и на основу одлуке Наставничког савета VI мушке реалне гимназије, не може бити уписан у I разред гимназије. Документа Вам се враћају, а Ваш син не може више посећивати предавања.

Директор Шесте мушке гимназије

Ст. Н. Вулић⁸¹⁴

⁸¹⁰ *ibid.*

⁸¹¹ *ibid.*

⁸¹² Просветни гласник на страни 1151. IV број 14907, 15. X 1940.

⁸¹³ *Židov*, br.44, 23.oktobar 1940, 6; "Udaljavanje jevrejske djece iz srednjih škola u Somboru" isto, br.46, 8.novembar 1940, 10; "Iz štampe", isto, br.45, 1.novembar 1940, 6.

⁸¹⁴ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 280.

У самој примени Уредбе дошло је до неслагања око појма "Јеврејин". Милан Кољанин у својој дисертацији наводи да је било различитих тумачења и да је забуни допринело и само Министарство просвете. Изостанак тумачења појма Јеврејин у уредбама, као и поменути тумачења изазвали су забуну у Банској управи Дравске бановине. И пре доношења уредби, а нарочито после, дошло је до релативно бројног покрштавања Јевреја у овој бановини. Нејасноће је изазивало и дотадашње различито дефинисање појма Јевреја од стране Министарства унутрашњих послова, пре свега у вези са доласком јеврејских "путника", односно избеглица. Било је нејасно да ли усвојене критеријуме за дефинисање страних Јевреја треба применити и на домаће Јевреје. У уредби о упису јеврејских ученика и студената наведено је само да се ради о онима који су "јеврејског порекла" без прецизирања о припадности конфесији у којој су ученици и њихови родитељи тренутно уписани. У вези са тим, помоћник бана Дравске бановине је изнео опажање да је у мурскособотском срезу последњих година порастао број прелазака особа јеврејског порекла и вероисповести у друге конфесије, али су на то утицале и поменуте уредбе. Већ други дан по њиховом објављивању и удаљавању три јеврејска детета из државне реалне гимназије у Мурској Соботи, троје Јевреја је пријавило иступ из "израелитске" конфесије. То је навело Помоћника бана да 26. октобра 1940. затражи од Министарства просвете званично тумачење о томе ко се сматра Јеврејином. Тражио је да се прецизира да ли треба узети у обзир порекло и то по оба родитеља или по једном, без обзира на моменталну конфесионалну припадност, или треба узети као критеријум конфесионалну припадност при чему треба навести и који се датум у том случају сматра одлучујућим.⁸¹⁵

Као пример дефинисања може се навести саопштење Управе града Београда, почетком новембра 1940:

„Управа града Београда, у смислу чл. 1 Уредбе о мерама које се односе на Јевреје од 5.10.1940. године, МС Бр. 1322, сматра Јеврејином свако лице:

а) чији су отац и мајка рођени у јеврејској вероисповеди, па и у случају да су променили веру или су без вере;

б) чији је отац рођен у јеврејској вероисповеди и чија је мајка стране народности;

в) које је рођено у мешовитом браку и исповеда јеврејску вероисповест или је без вере.

Као Јеврејин неће се третирати лице:

1) које је рођено од оца Јеврејина и од мајке нејеврејке југословенске народности;

⁸¹⁵ М. Кољанин, *op. cit.*, стр 413-415. АЈ, 66-74-204, Kraljevska Banska uprava Dravske banovine, Ministarstvu za prosvetu v Beogradu, Ljubljana, 26. oktobra 1940, Pov. II/2, št. 1076/5.

- 2) које је било ратни добровољац, ратник и у ратовима за ослобођење;
- 3) чији су родитељи заслужни за отаџбину“.⁸¹⁶

У бројевима „Просветног гласника“ Министарства просвете Краљевине Југославије, не постоје никакве сугестије у погледу примене уредбе. У једном од бројева наводи се умрлица Др Антона Корошеца, министра просвете и председника Сената Краљевине Југославије, и да је умро у Београду, 14. децембра 1940. године.⁸¹⁷

Министарство просвете је тек 23. децембра 1940. упутило Банској управи у Љубљани званично тумачење, десетак дана пошто је на месту министра Миха Крек заменио умрлог Корошца. Према овом тумачењу, Министар просвете је Уредбу о упису јеврејских ученика и студената “тумачио и примењивао тако да су за лица јеврејског порекла сматрана само лица мојсијевске вероисповести”. Према томе, једини критеријум за дефинисање појма Јеврејин био је верски, односно припадност ученика или студента мојсијевској вероисповести. Тиме нису уклоњене нејасноће и могућност различитог тумачења пре свега по питању верске припадности родитеља и датума евентуалног преласка са јеврејске на другу веру. Није познато да ли је и у вези са Уредбом о ограничењу пословања Јеврејима, тражено тумачење од ресорног министра, односно од Ивана Андреса, министра трговине и индустрије, који је и предложио ову Уредбу. У сваком случају, показало се да је доношење антијеврејских уредби, осим што је нарушило уставни поредак државе, изазвало забуну код управних власти у погледу њихове примене. Отварање могућности различитог тумачења додатно је нарушавало правни систем државе у кључној области пуне равноправности њених грађана.⁸¹⁸

Када је реч о примени Уредбе, навешћемо и писање штампе о проблему спровођења Уредбе у појединим градовима, кроз следеће текстове:

„Време“ од 18. октобра 1940. доноси чланак: *"Наставнички савет наших гимназија одредиће који ће ученици Јевреји моћи да продуже школовање "*. У Нишу 17. октобра. "Мере у погледу уписа ученика и ученица Јевреја, у први разред гимназија Моравске бановине биће спроведене ових дана. У Прву женску гимназију у Нишу уписале су се на почетку ове школске године три Јеврејке. Према распису Министарства просвете може се у први разред уписати само једна ученица, тако да ће две бити избирисане из школских спискова. Наставнички свет ове гимназије састаће се у току ове недеље да би решавао о овом брисању. Најбоља, а у исто време и најсиромашнија ученица остаће на школовању, док ће друге две

⁸¹⁶ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 281.

⁸¹⁷ Просветни гласника Службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, свеска 10/11/12, Београд, октобар, новембар, децембар 1940

⁸¹⁸ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 414, АЈ, 66-74-204, Пов.І, br.1148, Ministarstvo prosvete, Opšte odeljenje, Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvetno odeljenje, Beograd, 23.decembar 1940.

бити искључене. Према подацима у женској гимназији у Нишу има свега 9 ученица Јеврејки. И у Првој и у Другој мушкој гимназији у Нишу случај са ученицима Јеврејима скоро је истоветан. Свега се може уписати у први разред обеју гимназија један ученик Јеврејин. Исто тако и у пиротску гимназију може се уписати само један Јеврејин. У први разред осталих гимназија на територији Моравске бановине не може се према распису Министарства просвете уписати ни један Јеврејин. У Мушку гимназију у Нишу уписала су се два ученика Јеврејина, док у обема гимназијама има у старијим разредима преко десетак. На ове старије не односи се овај распис."⁸¹⁹

У чланку „*Времена*“ од 31. октобра 1940. наводи се: "*И у Панчевачким средњим школама ограничен је број ученика – Јевреја. У први разред Панчевачке гимназије примљена су свега два ученика Јевреја. У Мешовитој грађевинској школи задржан је само један ученик, и то најсиромашнији. Ученици јеврејске вероисповести који се налазе у вишим разредима, наставиће школовање.*"⁸²⁰ То је било у складу са препоруком министра просвете о критеријуму пријема Јевреја, да се бирају најсиромашнији. Ове квоте Министарства просвете потврђује и писање штампе. Рецимо у Суботици је могло да похађа гимназију само три јеврејска ученика и четири ученице, о чему пише „*Време*“ од 18. октобра: "У смислу Уредбе о ограничењу броја јеврејских ђака на универзитетима и у средњим школама, данас је саопштено да ће се у Мушку гимназију у Суботици у први разред моћи уписати свега три јеврејска ученика. У први разред у Женској гимназији четири ученице, на Правни факултет моћи ће да ступи свега један на сто студената. Пошто је у суботичким гимназијама уписан, већи број Јевреја ђака, наставничко веће донеће одлуку који ђаци ће остати у гимназији".⁸²¹

Најгоре стање било је у Сарајеву и у Битољу, градовима са многобројним јеврејским живљем – преко 9% од укупног броја становника, чији су родитељи, као и сви остали грађани, служили у аустроугарској или бугарској и турској војсци.⁸²² У Скопљу је била слична ситуација. Не само да није примљено двадесеторо деце у први разред гимназије, већ је и из Друге мушке гимназије искључено једанаест ученика, из Прве женске 13 ученица и из Државне трговачке академије пет ученика. Јеврејска заједница организовала је приватни свакодневни течај, на коме су "прекомерна деца" наставила школовање. У Битољу није примљено 25 ученика у први разред, те су битољски Јевреји 30.10.1940. упутили молбу браћи у Скопљу да приме део те "прекомерне деце" у своју приватну школу.⁸²³

⁸¹⁹ Време, 18 октобар 1940. стр. 6

⁸²⁰ Време, 1. новембар 1940. стр. 6.

⁸²¹ Време, субота 19 октобар 1940. стр. 6.

⁸²² Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 281.

⁸²³ *ibid.*, стр. 426.

У Сарајеву, где је примљено 16, а удаљено око 70 ученика и ученица, отворена су два одељења првог разреда гимназије. Осим деце из Сарајева, било је деце из Зенице, Бања Луке и Травника. Школовање је било бесплатно, а радило се по програму редовних гимназија. Сарајевски Јевреји нису желели да доводе у незгодан положај нејеврејске наставнике, те су све преузели на себе. Директор је био др Калми Барух, а наставници др Марцел Шнајдер, Аврам Пинто, Аврам Папо, Елиезер Леви и Јаков Маестро. Школски лекар је био др Исак Израел. Ипак, било је и два предавача нејевреја: др Војин Глигић предавао је биологију, а Злата Радошевић музичко образовање.⁸²⁴

На прву годину студија Универзитета у Београду, пре доношења Уредбе уписало се 118 јеврејских студената односно 3,16% од укупно 3731 студената уписаних на прву годину студија. Према званичном тумачењу од 118 уписаних студената, у Београду је требало да буде примљено 17, а најављено је да ће бити поднесено још 20 молби деце Јевреја заслужних за отаџбину. У Суботици од 85 јеврејских студената уписаних на Правни факултет није примљен ни један.⁸²⁵ На страни два „Словенског дома“ од 23.10.1940. преносе се вести из Београда: „17 Јевреја се може уписати на Београдски универзитет. Београд 23. октобар. При задњем упису на Београдски универзитет на разне Факултете уписало се 118 Јевреја. До задње противјеврејске уредбе коју је издала наша влада, па се на Београдски универзитет може уписати само 17 Јевреја“.⁸²⁶

Актом Министарства просвете бр. 1323/40 од 8.10.1940. године на Београдском универзитету одређени су критеријуми по којима су одређивани родитељи студената на које се примењивала тачка 2. Уредбе, односно који су изузети од дејства уредбе:

- да су као ратници из Европског рата на нашој страни били одликовани Карађорђевоом звездом и златном или сребрном медаљом за храброст;
- да су учествовали у Европском рату на нашој страни;
- да су резервни официри;
- да су одликовани као јавни радници;
- да су ратни инвалиди;
- да су помагали Србе у Аустроугарској за време Европског рата;
- да имају националне заслуге;
- да су државни или самоуправни чиновници итд.⁸²⁷

⁸²⁴ *ibid.*, стр. 282.

⁸²⁵ *Židov*, br. 44, 23. oktobar 1940, 6; “Iz štampe”, isto, br.45, 1. novembar 1940, 6.

⁸²⁶ Slovenski dom (23.10.1940), letnik 5, številka 243.

⁸²⁷ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 283.

Милан Кољанин у својој докторској дисертацији пише да је око примене Уредбе дошло до неслагања између универзитетских власти у Београду и министра просвете: "Отац Корошец је сматрао да је он тај који треба да одреди квоту уписаних студената, док су универзитетске власти тврдиле да ово питање треба решавати у складу са аутономијом Универзитета. Конференција декана је самостално донела критеријуме по којима ће се одредити изузеци од примене ограничења уписа из члана 1 уредбе. При томе је Конференција веома широко тумачила члан 2 уредбе о изузимању од ограничења уписа студената ("чији су родитељи заслужни за отаџбину"). У категорију заслужних убројани су и резервни официри, они који "имају националне заслуге", "државни или самоуправни чиновници и.т.д." Коначно, Универзитетски сенат је на основу тумачења Сталног правничког одбора, донео одлуку да се на основу члана 1 уредбе упише 17 јеврејских студената (0,45% од броја уписаних), што је приближно одговарало учешћу Јевреја у становништву и званичном тумачењу. На основу "патриотског" члана 2 уредбе одлучено је да се упише још 27 јеврејских студената. Тако је укупан број јеврејских студената уписаних на прву годину на Универзитету у Београду био 44 што је било 1,18% од укупног броја уписаних студената."⁸²⁸

Универзитетски сенат усвојио је тумачење Сталног правничког одбора и одлучио да следећи број кандидата јеврејског порекла има права на упис:

а/ По чл. 1. Уредбе:

на Филозофски факултет (од 530 уписаних студената) два лица јеврејског порекла;

на Правни факултет (од 1.249 уписаних студената) шест лица јеврејског порекла;

на Медицински факултет (од 850 уписаних студената) четири лица јеврејског порекла;

на Пољопривредно-шумарски факултет (од 219 уписаних студената) једно лице јеврејског порекла;

на Технички факултет (од 714 уписаних студената) три лица јеврејског порекла;

на Ветеринарски факултет (од 169 уписаних студената) једно лице јеврејског порекла.

б/ По чл. 2. Уредбе:

на Филозофски факултет: Соломон Алкалај

на Правни факултет: Јосиф Алмузлино

⁸²⁸ М. Кољанин, *op. cit.*, стр 415-416; Архив Србије (АС), фонд Универзитет у Београду (УБ), Записник Универзитетског сената од 16.децембра 1939.до 4.јануара 1941, књига 16, 280-281, 313-314; *ibid*, Записник Универзитетске управе, књига 27, Записник са Конференције декана 15. Новембра 1940; Љ. Ђирић-Богетић, *Београдски универзитет против антисемитизма (1940-1941)*, 1989, стр. 324-326, АС, УБ, Записник Универзитетског сената, књига 16, стр. 325-331; Љ. Ђирић-Богетић, *op.cit.*, стр. 326-327.

на Медицински факултет: Александар Ружић, Максим Штерн, Вера Виг, Миша Симоновић, Иван Сингер, Павле Бандић, Никола Волф, Тибор Киш, Петар Мајер, Сара Атијас, Хајим Мандиловић и Мирко Гершак. Накнадно примљени: Еуген Гергел и Александар Брандајс.

на Технички факултет: Александар Лебл, Иван Ж. Пинто, Аврам Анаф, Оскар М. Мунк, Естера Меворах, Цеви Јосифовић, Паја Цингер, Мирко Станић, Иван Кронштајн, Јозеф Хајон и Хајим Леви.

У школској 1940/41. години на Београдском универзитету, по Извештају Ректората од 1.7.1941. године, било је уписано 185 студената Јевреја на шест факултета:

- 15 на Правном факултету,
- 46 на Филозофском факултету,
- 39 на Техничком факултету,
- 64 на Медицинском факултету,
- 13 на Пољопривредном факултету,
- 8 на Ветеринарском факултету.⁸²⁹

Ипак, то је било више него двоструко мање од броја јеврејских студената (118) који су се пријавили за студије у септембру 1940. године. Укупан број јеврејских студената уписаних на Универзитет у Београду школске 1940/ 1941, према извештајима Ректората од почетка маја и од 1. јула 1941. био је 185. Према томе, због увођења *numerus clausus* број јеврејских студената се од 1939. до 1940. смањио са 254 на 185, односно за 69 (27,16%). Њихово учешће у укупном броју студената се у истом периоду смањило са 2,81% на 1,69%. Начин на који је Уредба примљена од органа Универзитета треба посматрати као вид протеста против њеног увођења и покушај да се њене одредбе што више ублаже.⁸³⁰

Према *numerus clausus* на Загребачком свеучилишту могло се уписати само пола постотка Јевреја у односу према другим студентима. У школској 1940/41 била су уписана само 283 студента Јевреја.⁸³¹

Када је реч о примени Уредбе у Словенији, „*Време*“ у тексту од 9. октобра 1940. наводи: "По Уредби о Јеврејима, јеврејско питање у Дравској бановини неће изазвати никакве нарочите проблеме. Према статистици, у Дравској бановини живи око две стотине

⁸²⁹ Ж. Лебл, *До "коначног решења"*, Јевреји у Београду 1521-1942., стр. 283-284.

⁸³⁰ М. Кољанин, *op. cit.*, стр. 416, М. Borkovic, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, knjiga druga (1943-1944), Beograd, 1979, str. 96; Љ. Пирић-Богетић, *op. cit.*, str. 329; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Окупационој Србији 1941-1944- судбина институције под окупацијом*, Београд, 2007, стр. 173; М. Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета. Прилог историји, књига друга, од 1929.до 1941.године*, Београд, 1974, стр. 57.

⁸³¹ N. L. Krizman, *Хронологија жидовског страдања 1938-1945 у Антисемитизам Холокауст Антифашизам*, Загреб, 1996, стр. 247.

Јевреја. У овај број нису урачунати они Јевреји који су пребегли у нашу земљу из других држава, јер они бораве код нас само привремено и под надзором су власти. Те Јевреје издржава Загребачка жидовска богоштовна општина. Јевреји староседеоци у Дравској бановини већином живе у Прекомурју, и то у срезу Мурска Собота. Тај је срез у Аустроугарској био под мађарском управом, што значи да су се ови Јевреји тамо населили за време Мађара. У осталим крајевима Дравске бановине може се рећи да Јевреји живе више као усамљени појединци они немају никаквог утицаја на културни живот, а врло мало утицаја имају у привреди. У појединим индустријама, које су у рукама страног капитала и у Дравској бановини ангажован је у извесној мери јеврејски капитал и то већином из иностранства. На јеврејско питање у Дравској бановини најбољу слику баца школска статистика. Према статистици 1938-1939. године, у Дравској бановини посећивало је основну школу 177.557 ученика, од којих је свега 30 били Јевреји, а од тога броја 19 њих посећивало је основну школу у срезу Мурска Собота. На 10.275 ученика у грађанским школама било је само 5 Јевреја. У средњим школама из 12.674 ученика било је 23 Јеврејина, па и од тога су њих 10 били у Мурској Соботи. У стручним привредним и занатским школама било је само 4 Јеврејина, од којих су тројица похађали техничку школу у Крању, у којој је иначе било уписан 51 ученик. На Универзитет у Љубљани било је уписано свега неколико Јевреја староседелаца, за које не важи „*numerus clausus*“. Јевреји из Дравске Бановине уписују се више на Загребачки и Београдски универзитет. У Љубљани Јевреји највише посећују Медицински факултет. Последњих година на Медицинском факултету у Љубљани студирало је и неколико Јевреја из Пољске и Бугарске. И ове године уписао се већи број Јевреја избеглица из Пољске у први семестар Медицинског факултета, али ће њих погодити Уредба о Јеврејима.⁸³²

На индивидуалном нивоу примена Уредбе се може видети кроз следеће примере и сведочења. Драгоцено је сећање Александра Лебла из Београда на напредни средњошколски покрет и литерарну дружину „Јавор“ у Београду, као и на ратни период у Београду, дато Историјском архиву Београда 2. августа 1980. године. Сећање припремила и забележила Добрила Ивков. Александар Лебл, рођен је у Београду, 1. маја 1922. године у дедином стану на Чукарици. Завршио је основну четворогодишњу школу и уписао осмогодишњу гимназију. Трећу мушку гимназију. Био је у трећем одељењу (била су три одељења у вишим разредима). У сећањима износи: "Ја сам био пети и шести разред у трећем одељењу, у том одељењу сам уствари од другог разреда био непрекидно и онда су ме пребацили у прво одељење, и не знам

⁸³² Време, четвртак 10 октобар. 1940. стр. 6.

тачно зашто, неки је сукоб изгледао био ту са неким наставником који је то захтевао или шта ја знам, шта је ту било“.⁸³³ Када је реч о забрани уписа на универзитет за Јевреје, истиче: "Ја сам из гимназије, по завршетку хтео да се упишем, више по очевој жељи, него по неком свом афинитету, да се упишем на Технички факултет на машинску и електрону технику, то је био један одсек. Међутим, то је потрајало једно два месеца док сам стварно могао да се упишем, јер је у то време био донет закон по коме на више школе, можда и средње, не знам, могло је да се упише само онолико процената Јевреја колико их је било у становништву, то је негде око 0,5%. И ја нисам успео да се упишем на основу те квоте, него мимо квоте, јер је био направљен изузетак за оне који су прешли Албанију, који су били официри бивше Југословенске војске. Мој отац је био официр резервиста, за време Првог светског рата и имао ту албанску споменицу и тако сам се ја уписао. Међутим, док је то могло да се направи, молба министру и шта ја знам, прошло је неко време и ја на тај Технички факултет практично сам почео да идем негде можда крајем октобра, новембра 1940. године".⁸³⁴

Затим наставља казивање: "Онда је дошао семестрални распуст, тако да је пролећни семестар 1941. године почео вероватно марта месеца, тако да сам ја био на Техничком факултету врло кратко. У јесен 1940. године кад је требало да се упишем рекао сам да нисам могао због закона. Ја не знам кад је тај закон донет и не знам која је то влада била, можда Стојадиновићева влада да је донела тај закон, један од закона против Јевреја "нумерус клазус" такозвани и доста је времена прошло, ту је требало писати молбе. Закон је био отприлике у овом смислу: "Може да се упише онолико Јевреја колико Јевреји представљају процената у становништву. А, знало се да се уписују на студије у знатно већем проценту него што им је учешће у становништву, јер је у Југославији 70-75% било сељака. Јевреја није било међу сељацима. Била је међутим, та клазула по којој су неке категорије биле изузете, деца не знам којих категорија и тако сам ја провео на факултету врло кратко време."⁸³⁵

Неопходно је навести и пример породице Келемен. Отац Јосеф, електротехничар и предузимач, мајка Јулијана и две кћерке, старија Сидонија - Сиди и Вера, живели су у Новом Саду. Ту је Вера завршила основну и грађанску школу, а пошто је имала талента за сликарство, желела је да настави школовање и да се потпуно посвети уметности. То је било пред почетак Другог светског рата када су у Југославији ступили на снагу антисемитски закони, конкретно *numerus clausus*, и Вера није могла да настави школовање. Мајка је инсистирала да бар научи кројачки занат, али Вери се није допало како то ради мамина

⁸³³ ИАБ 4609/МГ - 709, стр. 3 и 4.

⁸³⁴ ИАБ 4609/МГ - 709, стр. 13.

⁸³⁵ ИАБ 4609/МГ - 709, стр. 14.

кројачица, код које је почела да учи, и убрзо је остала код куће, где је помагала мајци у домаћинству, а истовремено је цртала и пуно читала.⁸³⁶

Исказ Жени Лебл која је рођена 20. јуна 1927. године у Алексинцу, од оца Леона и мајке Ане рођене Робичек. Од најуже породице Холокауст су преживели отац и старији брат Александар, док је мајка страдала. Од 1933. живела је у Београду, где је завршила основну школу и нижу гимназију. Њени наводи о школовању су следећи: "Првог септембра 1940. године уписала сам се, срећна и задовољна, у четврти разред Прве женске реалне гимназије у Београду, у Битољској улици, у чувену "Плаву гимназију". Имала сам тада пуних 13 година и још два месеца и десет дана. Тих дана вратили смо се са нашег годишњег одмора, који сам годинама проводила у Милићевцима селу крај Чачка, где је мој отац био управник рудника магнезита. Почетак школске 1940/1941. године. Мој брат Саша пет година старији од мене очекивао је октобра те године упис на прву годину студија. Ништа није говорило да ће се појавити неки проблем. Зашто и би? А онда, 5. октобра 1940. у наш мирни дом увукао се немир, уселила стрепља, слутња, боље рећи злослут. Нешто се одиграло, нешто што нико није ни претпостављао да се може десити: Саши је саопштено да се не може уписати на факултет, ни он нити још његови неки другови. Али зашто, за милог Бога? Е, зато што је Јеврејин. Зато што је Јеврејин? Зар је то могао бити разлог. Установило се да је о томе донета Уредба, за коју сам сазнала да се зове "Numerus clausus". Међути, било је у тој Уредби и неких параграфа којима би се можда могло доћи до обилажења те одлуке."⁸³⁷

Слично је и Сведочење Матилде Богдански: "Ја сам Матилда Богдански, по мужу Жупански, рођена 1926. у Београду као треће од шесторо деце. Отац је био руски Јеврејин, али не од оних који су емигрирали из Русије после револуције 1917. Он је био ратни заробљеник у логору за официре у аустријском граду Салцбургу, па се после распада Аустроугарске упознао с мојим ујаком и овај га је довео у Београд. У Русију није могао да се врати, јер је тамо беснела револуција. Отац је у Београду радио као продавац у великој радњи браће Теокаревић, који су имали фабрику штофова у Лесковцу. Лепо смо живели, имао је добра примања за оно време. Нажалост, он је већ 1937. године умро од рака на желуцу и ми смо остали на улици. Петоро браће и ја, једино женско. Мама није нигде радила, а отац није био социјално осигуран, јер у оно време то није било обавеза за приватнике. Ја сам ишла у Четврту женску гимназију у Душановој улици, 1940.године завршила сам трећи разред. Али када сам се уписала у наредни разред, вратили су ми сведочанство и рекли: „ Не можеш више да идеш у гимназију, јер ниси југословенска држављанка“. „Како нисам“, протествовала сам,

⁸³⁶ преузето 2.4.2015. http://www.joz.rs/vesti_izr/most5-12.pdf

⁸³⁷ *Ми смо преживели 3, Јевреји о холокаусту*, ЈИМ, СЈО СиЦГ, Београд, 2005, стр. 467 - 468.

„кад сам овде рођена“. Одговор је био да ми је отац био страни држављанин. У ствари, мој отац није имао ничије држављанство. Онда су ме тетке уписале на дактилографски курс, који сам похађала у Капетан Мишиној улици, ближе центру, али га нисам завршила јер је избио рат. Ми тада нисмо становали тамо где смо били док је отац био жив, преселили смо се у Високог Стевана улицу, у једнособни стан. Кад је почело бомбардовање 6.априла 1941. изјутра, побегли смо у оближњи парк код Електричне централе, где је било подземно склониште. Кад се завршио тај први налет штука, кућа у којој смо становали горела је. Остали смо без стана и ствари. Тада нас је примила мамина мама, која је живела с мојим теткама у Капетан Мишиној улици.“⁸³⁸

О одстрањивању из првог разреда гимназије остало је још неколико сведочења. Едит Гаон рођ. Фрајденфелд, сада у Ашкелону, одстрањена је, али је после извесног времена поново примљена у први разред.⁸³⁹ Вилхелм Вајс из Ниша уписан је школске 1940/41. године у први разред Средње техничке школе, али су му 30. новембра документа враћена уз следећу одлуку: *„Исписан из Државне средње техничке школе у Нишу на основу одлуке Министарства трговине и индустрије VI Бр.4235 од 22.XI.1940. год. као јеврејин држављанин Краљевине Југославије. Школска такса од Дин. 80 . – враћена је“*. Пошто је његов отац поднео доказе о својим заслугама за домовину, ученику је *„на основу решења Министра трговине и индустрије VI Бр.974 од 16. јануара 1941. год. одобрен понован упис“*.⁸⁴⁰ Ели Зохар (тада Соргер), сада у Херцилији, одстрањен је дефинитивно и похађао је „јеврејску школу“ у згради синагоге у Космајској улици.⁸⁴¹

Резервни поручник Мирко Фукс био је на војној вежби када му је саопштено да његова кћи Леа не може бити уписана у први разред гимназије. Тим поводом Фукс је упутио своје команданту оставку на официрски чин уз следеће образложење: *Пошто сам одлуком министра просвете уврштен у ред грађана другог а можда још нижег реда, иако су на темељу Устава сви грађани без разлике на њихову националну и верску припадност равноправни, то се у вези ове одлуке сматрам недостојним чина резервног официра...Поступком надлежних власти тиме што су ми кћер истерали из школе нанесена ми је толика увреда, да држим да оваквим ставом према мојој породици власти мене не сматрају достојним грађанином ове државе. Пошто официрски позив сматрам часним и*

⁸³⁸ Ј. Алмули, "Матилда Богдански Жупански - "Узета на душу", Јеврејке говоре, Београд, 2005, стр. 173-177.

⁸³⁹ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 281.

⁸⁴⁰ *ibid*

⁸⁴¹ *ibid*

*узвишеним, а ускраћује ми се право достојног и часног грађанина, то сматрам да не могу себи дозволити да будем официр и да ме краси официрска униформа...*⁸⁴²

6.5. Примена Уредбе с мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране

Примена Уредбе с мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране, уз упутства министарства, може се сагледати прегледом мера и поступака по управама на нивоу бановина и градова, као и кроз појединачне случајеве.

Одељење за трговину и обрт Банске управе Дунавске бановине је у другој половини октобра 1940. издало саопштење поводом доношења Уредбе о ограничењу Јеврејима да се баве трговином намирницама на велико. Сви на које се односи ова уредба требало је да поднесу пријаве том одељењу до 31. октобра исте године. Уједно је прецизирано ко ће се сматрати Јеврејином у смислу Уредбе. То је лице чија су оба родитеља рођена у јеврејској вероисповести, па и у случају да су променили веру или су без вероисповести, затим лице чији је отац рођен у јеврејској вероисповести, а мајка је стране народности, као и лице које је рођено у мешовитом браку и исповеда јеврејску вероисповест или је без вероисповести. У саопштењу је предвиђено да се уз пријаву посебно означи ако је неко лице било ратни добровољац, ратник у ратовима за ослобођење или су му родитељи заслужни за домовину. Иако се овде радило о лицима која је требало изузети од дејства Уредбе, ово је значило да сви Јевреји треба да пријаве радње за трговину намирницама, а да ће тек касније бити донета одлука о изузецима.⁸⁴³

На сличан начин је примену Уредбе регулисала и Управа града Београда, Саопштењем о ревизији јеврејских радњи на подручју Београда и Панчева:

„Према прописима Уредба и мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране, од 6. октобра 1940 године МСБр 1222, Управа града Београда има на своме подручју извршити ревизију свију трговачких радњи које се баве прометом на велико са предметима људске исхране, без обзира да ли су њихови имаоци физиичка или правна лица. У овакве редње убрајају се и комисионарске, агентурске, трговаинских посредника и радње берзанских мештана. Под предметима људске исхране има

⁸⁴² *ibid*

⁸⁴³ *Židov*, br. 44, 23. oktobar 1940, 6.

се подразумевати свака трговина храном на велико било да се обавља купопродајом у земљи, било да се храна извози. Као храна сматраће се премети који служе за људску исхрану, као: житарице, брашно, хлеб, производи од теста, стока, живина, јаја, млеко, млечни производи, месо, маст, сланина, меснати производи, воће, кафа, пиринач, махунасто биље, пиће, уље, шећер, бомбоне, квасац, колонијално – шверцерски предмети и други земаљски производи за људску исхрану. Као радње Јевреја, сматрају се оне радње, чији су власници или сувласници на дан ступања на снагу горње Уредбе били Јевреји, или чији је капитал у целини или већинским делом у рукама Јевреја. Ако овакве радње обављају акционарска друшва, друштва са ограниченом одговорношћу или задруге сматраће се као Јеврејске и онда ако су управа, директори и прокуристе друштва односно задруге већим делом Јевреји.

Јеврејином у смислу члана 1 Уредбе сматраће се свако оно лице:

- Чији је отац рођен у јеврејској вероисповести, па и у случају да су променили веру или да су без вере;
- Чији је отац рођен у јеврејској вероисповести и чија је мајка стране народности;
- Које је рођено у мешовитом браку и исповеда јеврејску вероисповест или је без вере.

Као Јеврејин неће се третирати лице:

- Које је рођено од оца Јеврејина и од мајке нејеврејке југословенске народности а не исповеда јеврејску веру;
- Које је било ратни добровољац, ратник, у ратовима за ослобођење;
- Чији су родитељи заслужни за отаџбину

Стога Управа позива све власнике оваквих радњи са територије Београда са Земуном и Панчева да закључно са 12. новембром 1940. године пријави писмено Управи града Београда – Одељењу за радње (Пашићева улица број 8/1) своје радње, прилажући пријаву и следећа документа:

1. Овлашћење, дозволу или потврду о пријави радње и регистрацији по Закону о Радњама од 1931. године, као и документа за помоћне локале ако их има, а то у оригиналу;
2. Сведоцбу рођења односно крштеницу ако је извршен прелаз у другу вероисповест;

- Доказ о добровољачком својству или проведеном времену на војној дужности за време рата односно, доказ да су му родитељи служили за отаџбину - ако таквих доказа има.

Акционарска друштва која су власници ових радњи назначиће у својим пријавама колики је капитал у јеврејским рукама од целокупне друштвене главнице и поднети оверен препис списка депонованих акција за прошлогодишњу друштвену скупштину.

Задруге ће у својим пријавама назначити колико задружених дела има у рукама Јевреја.

Командитна друштва приложиће оверен препис уговора о командитном ортаклуку.

Исто тако ова ће друштва односно задруге у својим пријавама назначити колико чланова управе, директоа и проуриста има у истим који су Јевреји.

Власници индустријских радњи на територији Београда са Земуном и Панчева, које су у јеврејским рукама и обављају производњу горњих предмета, известиће у горе одређеном року писменом пријавом Управу Града Београда – Одељење за радње – и приложити доказ у овереном облику. Нагласити обавезно на кога се врши обављање односно радње, и назначити где се налази главна радња, помоћни локали и помоћне радионице.

Скреће се пажња свима власницима оваквих радњи, да је у интересу њиховом да благовремено изврше пријаву својих радњи и поднесу потребне доказе, а у циљу доношења правилне одлуке, пошто потиву тих одлука нема правног лека, нити се може захтевати исплата штете према пропису чл 2. тачка 2. поменуте Уредбе.

За радње ових власника, који благовремено не учине пријаву биће донете одлуке на основу ових докумената са којима Управа располаже у својој архиви и доцније се неће вршити никакве исправке ових одлука

Сва потребна обавештења по овоме могу се добити у Одељењу за радње Управе града Београда за време канцелариског рада.

Бр. 16393 – из канцеларије Управе града Београда – Одељење за радње, 30 октобар 1940 године.⁸⁴⁴

Из писања новина „*Време*“ и оптужби против Јевреја, може се направити преглед података које фирме и компаније су биле погођене овом уредбом:

У Суботици је то била фирма Хармиж, трговина за извоз меса, живине и јаја, затим млинови у Суботици, Горњобачко удружење паромлинско д.д. чији је директор г. Арколд Балог, млин Јакоба Баргера са дневним капацитетом од 200 метарских центи, два млина

⁸⁴⁴ Време, 1. новембар 1940. стр. 6.

Вилима Глинда, са дневним капацитетом од 400 метарских центи, паромлин Маргит д.д. са дневним капацитетом од 350 метарских центи, Фабрика чоколаде и бомбона Руфи која је имала своје трговине и филијале по целој држави, Фабрика чоколаде и бомбона Брумер са годишњим капацитетом од 5 вагона, Фабрика сода-воде Хелер, са дневним капацитетом од 4.000 флаша, фабрика ликера, рума и коњака Дегое, са годишњим капацитетом од 1.100 хектолитара, фабрика сирћета Камењини чији је власник Јулије Кемењи, Деоничарско друштво за прераду црева са годишњим капацитетом од 2 милиона метара, трговина живине и јаја Барух, које је спадало у ред највећих предузеће ове врсте у Војводини. Велике трговине колонијалне робе Мино Шугар, затим Геза Кереши, затим велика трговина соли Дечоји, велике трговине житарицама: Гутман, Фирст, Вајценфелд, Лебл и Дочоји, Ледерер, Фишер и друге, такође све велике трговине пшеницом и брашном, затим 75% трговине живом стоком, 15% трговине закланом стоком.⁸⁴⁵

Под мере ове уредбе пало је и неколико великих концерна млинске индустрије, први концерн је Офел Пестур који има пет удружених фабрика у Сомбору, Великој Кикинди, Панчеву, Вршцу, Сенчанима, други концерн Викторија са неколико фабрика са укупним дневним капацитетом од 20 вагона и велики број млинова у Алибунару, Ади, Бјеловару, Чаковцу, Загребу, Старом и Новом Бечеју, Инђији, Бачкој Паланци, Кули, Тополи, Суботици, Дебељачи, Славонској Пожеги, Вировитици, Осјеку и другим већим трговачким центрима.⁸⁴⁶

У Сомбору је уредба погодила велике житарске извозничке фирме Градимски и Адлер, Емил Рац и компанија, Мериц Штајнер, Сингер и Леки, Лео Жарковер, браћа Абракам, Финци и Керењи.⁸⁴⁷ У Сарајеву се међу радњама које су погођене Уредбом налазе: фирме Фикци Давид, Јозеф и синови, Јаквел Ј. Финци, Јозеф Л. Финци, Давид Хамел, Каим Ђамхи, Мориц Гањи, Толентимо, Исидор М.Сапом и наследници Исидор З. Даним, К. Мусафиа Нелва фабрика тјестенине и макарона, Зора фабрика бомбона и чоколада, Алтарас, трговина на велико јужног воћа порврћа, Јаков Алтарас.⁸⁴⁸

У Загребу су то две велике фирме које се баве трговином животних намирница на велико: Загребачки парни млин а.д. и велетрговац житом Жига Еидрени.⁸⁴⁹

У Осјеку су под мере Уредбе потпали трговина жита Херман Шајн и друг, славонски млин Први осјечки паромлин са капацитетом од 10 вагона дневно, као и млин Херман Мутнер са капацитетом од 5 вагона дневно, три велике трговине са животним намирницама и

⁸⁴⁵ Време, недеља, 6. октобар 1940. стр. 6.

⁸⁴⁶ *ibid*

⁸⁴⁷ *ibid*

⁸⁴⁸ *ibid*

⁸⁴⁹ Време, уторак, 8. октобар 1940. стр. 6.

то Бернардо Клајн, Давид Таубнер и друг и Балхајм и Босковић, сопственик Геза Босковиц, фабрика чоколаде и шећера Кајзер и Штарк.⁸⁵⁰ Као и фирме које тргују са животним намирницама од жита до масти, Јосип Цимерман, Цимерман и Каш, Јакоб Голд, Штаја и Шимо Вајс.⁸⁵¹

У Скопљу је уредба погодила многе извознике пољопривредних производа, који су се углавном бавили трговином житарица. Те фирме су Давид Салтне, Јозип Мизрахе, Хаим Леви, Аншел Маталок, Лазар Модиаан, Нисим Самуел, Хули Алирен, Сад и син, Себетај Асео, Синови Исака Леона, Соломон Рубон, Нико Нахама Аврам Алберт Хули, Исо Арсети, Рафаел Нато, Исо Амалус, Мормс Ерга, Арон Леви, Соломон Конфорти, Салфиел и Извхај, Салом Ароети и Еграс, затим Салом Салви, Јосиф Конфорти и многи друге.⁸⁵²

У Белом Манастиру и Барањи су под ове мере потпале велетрговина жита и стоке Ланг и Краус, у Белом Манастиру и млин у Барањи Хемана Ланга са капацитетом од 3 и по вагона дневно. У Биљу је млин Макса Полака из Осјека.⁸⁵³

У Руми су то силоси, браће Рит, затим силос Лухцехгрубера, Шмит и Херцова. Житарска трговина са магацинима и сушаром браће Шме - Кулиц, велика трговина животним намирницама Волф.⁸⁵⁴

„Време“ доноси и овај чланак: "Сарајевским житарским трговцима Шацу и Вајсу забрањен рад"; Сарајево 31. октобар. На основу Уредбе, која се односи на Јевреје, о обављању радњи са животним намирницама на велико, одељење Банске управе за трговину, занатство и индустрију, после извршене ревизије, забранило је даљи рад трговачкој агентури житарица и земљанских млинских продуката Давида Шаца, и агентурској радњи са животним намирницама Имра (Мирка) Вајса. Одељење Банске управе и даље ће вршити инспекцију и преглед радњи, па ће сходно налазима доносити слична решења.⁸⁵⁵

У „Политици“ од 23. октобра на страни шест налазимо чланак: "Упутство Банске управе Дунавске бановине за примену мера које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране. Нови Сад 22. октобра. У вези са Уредбом о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране, Одељење за трговину и обрт Банске управе Дунавске бановине издало је данас ово саопштење: У смислу Уредбе о мерама које се односе на јевреје у погледу обављања радњи

⁸⁵⁰ *ibid.*

⁸⁵¹ Време, среда, 9. октобар 1940. стр. 6.

⁸⁵² *ibid.*

⁸⁵³ *ibid.*

⁸⁵⁴ Време, петак, 18. октобар 1940. стр. 6

⁸⁵⁵ Време, 1. новембар 1940. стр. 6.

са предметима људске исхране, трговачке радње, које се баве прометом навелико са предметима људске исхране без обзира на то да ли су њихови имаоци физичка или правна лица, подвргавају се ревизији, ако су имаоци радњи Јевреји. Да би Банска управа поступила у смислу наведене Уредбе, позивају се сви имаоци, односно одговорни представници поменутих трговачких и индустријских предузећа, који као Јевреји подпадају под ову Уредбу, да одмах, а најдаље до 31. октобра ове године, поднесу Банској управи, Одељењу за трговину, обрт и индустрију у Новом Саду пријаве. У пријави имају изложити податке о свом пореклу, изводе из матице рођених и тако даље. Дужности пријаве подлежу све радње које су као јеврејске затечене на дан ступања на снагу Уредбе, то јест 5.октобра 1940 године. Као Јевреји у смислу уредбе сматрају се лица: а) чији су отац и мајка, рођени у јеврејској вероисповеди, па и у случају да су променили веру или су без вере; б) чији је отац рођен у јеврејској вероисповести, а чија је мајка стране народности; в) лице које је рођено у мешовитом браку и проповеда јеврејску вероисповест или је без вере. Све ове податке треба понаособ означити у пријави. Нарочито треба означити случај ако је дотично лице од оца Јеврејина и од мајке Не јеврејке југословенске народности, а не исповеда јеврејску веру, ако је био ратни добровољац, ратник или у ратовима за ослобођење, ако су родитељи заслужни за отаџбину. Подаци о праву обављања радњи морају се у пријави најтачније означити. Нарочито треба приложити овлашћење односно дозволу и документа о праву на обављање радње, односно о протоколацији фирме. За све ове податке приложити оригинална документа. Ради бољег разумевања скреће се пажња да се под предметима људске исхране имају подразумевати све трговине храном навелико, било да се обавља купопродаја у земљи, било да се храна извози. Као храна сматраће се предмети који служе за људску исхрану, као житарица, брашно, хлеб, тестенина, стока, живина, јаја, млеко, млечни производи, месо, маст, сланина, меснати производи, воће, кафа, пиринач, махунасто биље, пиће, уље, шећер, бонбоне, квасац, колонијални, шпецерајски и други земаљски производи за људску исхрану. Као радња навелико сматра се свака радња која није организована за непосредну продају потрошачима (дућанске радње). Као радња навелико сматра се свака посредничка и агентурска радња, као и оне комисионарске радње које немају карактер случајности. У посредничке радње спадају радње трговачких посредника и радње берзанских мешетара. Власништво или сувласништво радње оцењује се код тајног ортаклука према лицима, власнику радње (фирми), код јавног ортаклука и код командитног друштва према јавним ортацима. Тајни ортаци и командитисти за посуђивање власништва не узимају се у обзир. У пријавама оваквих друштава треба навести све јавне ортаке са назначењем за сваког посебно да ли је Јеврејин у случају означеног објашњења. Код друштава са ограниченом

одговорношћу долазе за оцену потпадања под Уредбу у обзир чланови и пословође друштва. У пријавама оваквих друштава треба навести све чланове и пословође друштва са означањем који је од њих Јеврејин. Код акционарких друштава и задруга које се баве на велико пословањем са предметима људске исхране оцењује се питање потпадања под Уредбу према томе да ли је управни одбор у својој већини састављен од лица Јевреја или да ли су директор или прокуристи друштва већим делом Јевреји у случају овог упутства. У пријави оваквих друштава треба назначити чланове управног одбора, директора, прокуристу са назначењем који од њих је Јеврејин. Припадност капитала не одговара важности код тајног ортака, код јавног ортака, код командитних друштава и код друштава са ограниченом одговорношћу. Ако је већина капитала у овим друштвима у рукама Јевреја, Уредба ће се примењивати на сва таква друштва. Код тога је меродаван само капитал који је као пословни улог унет у посао. У пријавама ових друштава треба навести који је део капитала у рукама Јевреја. Код задруга које су претежно у рукама Јевреја, подвргавају се ревизији. У својим пријавама задруге треба да наведу колико је задружног удела укупног броја у рукама Јевреја. У свакој пријави треба навести где се радње односно помоћни локали (продавница, пословница, биро, радионица) као и подружнице (филијале) налазе (место, улица, кућни број). Из Канцеларије краљевске банске управе Дунавске бановине, Одељење за трговину, обрт, занатство и индустрију, бр. 28828/40 од 22. октобра 1940. године“.⁸⁵⁶

Иако је Уредбом Јеврејима забрањено обављање радњи са производима људске исхране на велико, Уредбом нису биле ограничене друге сфере рада и привређивања, трговина на мало производима људске исхране. Може се уочити да су мете ових Уредби били велики концерни, млинови и слична предузећа, превасходно у Бановини Хрватској и данашњој Војводини. Претраживањем архивске грађе Историјског архива Београда, односно грађе Управе града Београда, Општине града Београда и Одељења за радње, може се уочити велики број протоколација радњи, фирми и других предузећа у јеврејском власништву. Јасно се види из прегледа преко 200 протоколација одељења за радње из 1940. и почетком 1941. године, да је протоколисан велики број радњи Јевреја, али и делатности свих профила. Може се извући закључак да су поједине радње које су биле у јеврејском власништву, а бавиле су се трговином животним намирницама извршиле пререгистрацију односно промену делатности, док су великим компанијама и концернима постављени комесари у складу са одлукама саме Уредбе.

⁸⁵⁶ Политика, 23. октобар 1940. број 11635, стр. 6.

Имамо и пример протоколисања Извозничке радње Дезидера Ижака: "На основу овлашћења Управе града Београда - Одељења за радње Бр. 19502/40 од 16. јануара 1941. године отворио сам у Београду радњу за извоз пољопривредних производа - изузев оних који служе за људску исхрану са којима не смем трговати у смислу Уредбе о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радње са предметима људске исхране, коју ћу водити под фирмом: ИЗВОЗНИЧКА РАДЊА - ДЕЗИДЕРА ИЖАКА. Фирму ћу сам потписивати и задуживати. Ово објављујем на основу члана 5. Трговачког закона. У Београду, 20 јануара 1941. године".⁸⁵⁷ Затим Трговачки суд 21. јануара 1940. године оверава оглас печатом сходно Закону о радњама уз потврду да је такса предвиђена овим плаћена. Из пуномоћја Дезидера Ижака које је дао адвокату Драгану Жив. Златановићу може се видети датум када је тражено протоколисање. У пуномоћју се истиче: "Г. Златановић је нарочито властан у моје име тражити дозволу за радњу и исту код надлежног суда протоколисати и уопште све предузимати, што је потребно ради протоколације моје трговачке фирме или мене као трговца код Београдског Трговачког суда. Београд 21.09.1940."⁸⁵⁸ Након тога, Управа града Београда - одељење за радње Бр. 19502/40, 16. јануара 1941. године у Београду издаје Овлашћење: "На основи члана 3., став 1 тачка 1, 96 став 1; 98 и 418. Закона о радњама од 05. новембра 1931. године, а пошто је удовољено по законским наређењима овлашћује се г. Дезидер Ижак из Панчева, да може обављати радњу за извоз пољопривредних производа - изузев оних који служе за људску исхрану са којима не сме трговати у смислу Уредбе о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радње са предметима људске исхране. Име под којим се води радња: Извозничка радња Дезидера Ижака. Седиште радње је у Општини града Београда, улица Цара Душана бр. 73 Кварт III.

Ово овлашћење уписано је у смислу члана 99. Закона о радњама код Управе града Београда - одељење за радње - у регистру радња под редним бројем 13676. Такса од 2.000. - динара по ТБр. 91 тачка 1 а, Закона о таксама у члану 21 Уредбе МСБр. 1665 од 22.12.1939 наплаћена је и прописно поништена на овом овлашћењу. Судска протоколација је обавезна. По наредби Управника града, начелник Р. Џабић.⁸⁵⁹ Затим се Београдском трговачком суду шаље Молба у којој се каже: "Молим суд да ми изволи потврдити приложени оглас о протоколацији, који дајем на основу члана 5. Закона о радњама. Београд 20. јануара 1941 (Прилог 49.)."⁸⁶⁰

⁸⁵⁷ ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

⁸⁵⁸ ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

⁸⁵⁹ ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

⁸⁶⁰ ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

Иако је ограничавајућа Уредба од 5. октобра 1940. године била донета, из ове и прегледаних протоколација Историјског архива Београда може се видети да су јеврејски предузетници несметано могли променити или пререгистровати делатност, као и да су сходно Закону о радњама несметано отварали радње у свом власништу. Једино што је морала постојати колизија између Закона о радњама у погледу процедуре регистрације и Уредбе која је ограничавала обављања радње са предметима људске исхране на велико.

VII deo

7. ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПРИМЕНЕ NUMERUS CLAUSUS ОГРАНИЧАВАЈУЋИХ УРЕДБИ НА ЈЕВРЕЈСКУ ЗАЈЕДНИЦУ

7.1. Спољнополитички и унутрашњеполитички одједи *numerus clausus* уредби и одговор јеврејске заједнице

На спољнополитичком плану може се видети да је Немачка била задовољна доношењем ограничавајућих Уредби посебно у Бановини Хрватској, из више разлога. Прво, то је значило јачање немачког капитала у Хрватској и Дунавској бановини. Друго, доношењем ових Уредби Влада је показала спремност ка приближавању Тројном пакту. Усклађивање правне регулативе и антијеврејских мера довело је до поистовећивања са мерама других држава у региону, које су раније, а у неким и мало касније донете.

Нацистичкој Немачкој је било неопходно придруживање Краљевине Југославије, преваходно целовите Краљевине, јер је то значило да нема отварања новог фронта, да се све снаге могу концентрисати на Велику Британију и СССР. Средоземље и Јадранско море се могло чвршће контролисати, што би било од кључног значаја за касније операције у северној Африци, доступност и несметану експлоатацију велике количине ресурса, а у свему томе је била присутна и аверзија Хитлера према Србима као храбром и чврстом народу због искустава из Првог светског рата.

Међутим, у дипломатским круговима осетило се непостојање консензуса око примене. Само пар дана после доношења антијеврејских уредби, посланик Италије у Београду Ђорђо Мамели (Giorgio Mamelli) изнео је мишљење да југословенска Влада нема одлучности да оствари нову политичку и социјалну оријентацију земље.⁸⁶¹ Из различитих извора може се видети да је обавештајна активност Немачке, Италије, Мађарске и Велике Британије и интересовање за Краљевину Југославију крајем 30-тих и почетком 40-тих имало карактер тоталне обавештајне активности. Анализирано је и праћено све, од унутрашњих

⁸⁶¹ Lj. Boban, *Macek i politika Hrvatske seljacke stranke*, knj.2, Zagreb, 1974, str. 420; *ibid.*, str. 422.

односа, економије, националних мањина, културе, штампе, науке и финансирано је низ екстремних организација и политичара.⁸⁶²

Са друге стране, Британцима је било од пресудне важности да Краљевина Југосавија не приступи Тројном пакту, јер би то значило мањи притисак Немачке на Британију. Они су посматрали усвајање ових уредби као знак приближавања земље силама Осовине. За њих није било дилема да су мере против слободних зидара, а затим и против Јевреја резултат снажног немачког притиска који је оствариван преко Корошца. Поводом доношења уредби британске дипломате нису посебно интервенисале код југословенске Владе или Кнеза намесника, мада је било јасно да их не одобравају.⁸⁶³ Британски посланик Кембел известио је 11. октобра Лондон да је Корошец одговоран за прве антисемитске законе и да су они непопуларни међу Србима. После неколико дана, Кембел је известио да код Срба расте незадовољство Владом због политике уступака Осовини. Кнез Павле (“наш пријатељ”) га је обавестио да не одобрава неке поступке Владе. Међу њима су били, како је посланик веровао, закони против Јевреја.⁸⁶⁴

Британски конзул у Сплиту Виберт, који је био задужен за подручје Далмације, Босне и Херцеговине и Црне Горе, известио је посланика Кембела 18. октобра 1940. о приликама на овом подручју. Уз остало је известио да је народ увидео да је недостатак намирница и раст цена “у великој мери изазван пражњењем народних залиха и пуњењем немачких стомака, и да не треба окривљавати само превејане Јевреје”. Иначе, ти недавно донети закони о дискриминацији Јевреја су изазвали мало коментара.⁸⁶⁵

Посете представника Јеврејске заједнице, врховног рабина Исака Алкалаја министру просвете др Антону Корошцу нису уродиле плодом. Иначе, унутар саме Јеврејске заједнице постојало је неслагање око начина реаговања. Било је опција да се отварају посебне јеврејске школе, да се преусмеравају на курсеве, течајеве или уписују у приватне гимназије, постојала је нада да су ове мере донете привремено, али оно са чим су сви били сложни је да су ове мере противуставне. На седници Главног одбора СЈВО од 9. октобра 1940. реаговано је на доношење ових Уредби, Декларацијом и изнети следећи ставови: "Краљевска влада донела је две Уредбе које се односе на Јевреје. Једном се Уредбом јеврејској деци, зато што су јеврејска, ограничава право похађања средњих и виших школа. Другом се властима даје право да из једне привредне гране искључе Јевреје, зато што су Јевреји. Заузимајући став

⁸⁶² Видети: Немачка обавештајна служба у старој Југославији, Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Управа државне безбедности, III одељење, Београд 1955.

⁸⁶³ P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, str. 187.

⁸⁶⁴ Ž. Avramovski, *op. cit.*, str. 521-522; Lj. Boban, *op. cit.*, str. 356-357.

⁸⁶⁵ Ž. Avramovski, *op. cit.*, str. 524-526. Видети опширније у: М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, докторска дисертација, Београд, 2008.

према овим Уредбама, Јевреји Југославије пре свега одбијају и сваку помисао да их оцене с гледишта у коме обиму ће оне погодити појединце. Потписани су свесни да је у питању достојанство и част свих Јевреја у Југославији. Они су потпуно свесни, да је овим мерама, по којима се извесне мере примењују само зато што су лица на која се односе Јевреји, целокупно јеврејство наше земље понижено и увређено. Уверени, у одбрани својој против тога унижавања и вређања части наше не раслолажемо другим снагама осим својом моралном и човечанском и грађанском свести, снажне свести о истинском свом родољубљу и вером у правду, знамо да још смемо да апелујемо на правну свест, а нарочито на свест правде, човечност и чојство српског и хрватског народа и да се обратимо свима онима, који представљају оличење душе тога народа. Први пут у историји Југославије предузимају се мере против Јевреја. Први пут у животу народа ове земље ствара се подвојеност и разлика међу грађанима, чија су права, заснована на начелу потпуне и безусловне једнакости, зајамчена Уставом Однос хрватског и српског народа према нама био је одувек прожет духом братског осећаја и грађанске солидарности. Зато не верујемо да су ове тешке мере у сагласности с вековним стремљењима генија овог народа, који је и сам, кроз дуги низ векова, искусио сву горчину ропства, насиља и неправда, те водио тешке, дуге и херојске битке, да би себи извојевао право и слободу. Знајући како Јеврејска заједница у Југославији, мисли и осећа и да никада неће преболети ову тешку повреду своје части - потписани, као њени представници, у пуном чувању достојанства те заједнице, изјављују да ће она, и ако дубоко разочарана, на ово своје унижавање одговорити оним што је вазда испољавала: својом поузданом верношћу Краљу и Отаџбини до последњег даха и до последњег ударца, који је још може да задеси. Ништа на овом свету не може у очима оних што праведно мисле и осећају и који у пореклу човека не виде злочин и инфериорност, да понизи Јеврејску заједницу. Обраћајући се њој, браћи и сестрама својим и деци својој, који хоће да нам одвоје од извора знања и морално отаџбинског одгоја, позивамо их да не клону, него да верују у вечите истине правде, која не може да подлегне".⁸⁶⁶

У члана 16. тада важећег Устава каже се: "Поред државних јавних школа могу постојати и приватне у границама закона. Основно школовање је обавезно. Оно је у државним основним школама бесплатно. Све школе морају давати морално васпитање и развијати држављанску свесту духу народног јединства и верске трпељивости. Све установе за образовање под државним су надзором".⁸⁶⁷ Коришћењем ових уставних одредби за ђаке Јевреје који нису били уписани у школе, отварају се јеврејске школе, што се види и по

⁸⁶⁶ Жидов, 11. октобар 1940. бр.41,

⁸⁶⁷ Устав Краљевине Југославије, "Службене новине" број 200, од 3 септембра 1931 год.

допису Бр. 2750, од 21. октобар 1940. у Београду: - Ћачким родитељима: "Поводом примене Уредбе о искључењу извесног броја јеврејских ученика/ица из првог разреда средњих и других школа у нашој земљи, обавештавају се ђачки родитељи, да је Управа наше општине у споразуму са наставничким већем и у сагласности са братском Ашкенаском општином предузела што је потребно, да се положај искључених ученика/ца регулише. Општина ће створити могућност да наша деца наставе своје средњошколско образовање изван државних школа и у току су припремни радови да се ово питање спроведе у дело. Тим поводом одржање се идућих дана састанак свих ђачких родитеља о чему ће родитељи бити обавештени посебним позивом. Извештавајући о томе ђачке родитеље општинска управа их моли, да се стрпе још сасвим кратко време, те да не доносе појединачно никакве посебне одлуке по овом питању које ће се решити онако како ће најбоље користити нашој деци у садашњим приликама". Шалом. Секретар и потпис нечитак.⁸⁶⁸

Све аспекте око отварања јеврејске школе описала је Жени Лебл: "У Београду је отворена јеврејска школа, по узору на државне средње школе и имала је око 70 ученика. Наставника је било девет. На челу школе стајао је директор Трговачке академије Иван Кон, а наставници су били Соломон Калдерон, професор Мушке учитељске школе и историчар, др Јуда Леви, професор у Другој женској реалној гимназији у Београду, филолог и добар зналац хебрејског језика и шест наставника нејевреја, који су се добровољно јавили да би бар донекле дали одушка свом негодовању због увођења нумерус клаусуса. Имена петорице нам нису позната, али знамо да је наставник српског језика био Трифун Ђукић, познати педагог и књижевник. Издатке око одржавања школе подмиривале су обе јеврејске општине, пропорционално сефардска и ашкенаска. Родитељи су плаћали школарину према свом имовном стању. Настава се одржавала у прво време у просторијама ашкенаског храма у Космајској улици 19, а касније у учионицама Јеврејске школе, која је променила име у Јеврејску гимназију".⁸⁶⁹

Она пише и о другим аспектима рада школе: "У недељу, 19.1.1941. године, одржана је седница Наставничког већа Јеврејске гимназије (средњошколског течаја) у вези унапређивања наставе. Иако је констатовано да је успех био добар, тежило се још интензивнијем раду. У школи је 27. јануара прослављен дан великог српског народног учитеља и просветитеља Светог Саве. Ученици школе извели су и пригодни програм, који су почели певањем националне химне. Професор Трифун Ђукић одржао је предавање о Светом Сави, а у даљем току прославе учествовали су рецитацијама ученици Хари Штајнер, Хелга

⁸⁶⁸ ЛИМ, кут. 805, бр. 2750.

⁸⁶⁹ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 282.

Блау, Хермина Шајбер, Нехама Кабиљо и Роберт Најман, а ученички хор отпевао је неколико песама. У недељу, 9. фебруара 1941. године, одржан је родитељски састанак на коме су претресана сва питања која се односе на верско, морално и национално васпитање ученика и за њихове изгледе за будућност. Јеврејска гимназија радила је непуну школску годину, до избијања рата 1941. године. Предавања у свим школама престала су још 27. марта (званично 30. марта). Јуна 1941. године, као и сви ученици који су похађали редовне школе, и Јевреји су добили сведочанства о завршеном разреду. На жалост, није нам остало ни једно сведочанство из Јеврејске гимназије."⁸⁷⁰

Београдски средњошколци издали су почетком школске 1940/41. године летак у коме се наводи: "Донета је уредба којом се нашим друговима, јеврејским ђацима отима право школовања. Овај удар на права младих и слободу науке уобичајена је мера насилничког режима...", Комитет СКОЈ-а у Кикинди је такође објавио проглас против Уредбе о ограничењу школовања јеврејске омладине, а сличних протеста је било и у другим местима Југославије.⁸⁷¹ Само неколико дана после најаве мера о ограничавању школовања Јевреја, у Резолуцији Шесте земаљске конференције СКОЈ-а одржане у Загребу од 8. до 9. септембра 1940. тражила се борба "против реакционарне просветне политике и онемогућавања школовања јеврејској омладини".⁸⁷²

На Петој конференцији КПЈ одржаној у Загребу крајем октобра 1940. донета је Резолуција којом је од руководства и чланства Партије тражено да се боре за укидање "уредбе о Жидовима".⁸⁷³ Своје незадовољство изразили су и црквени великодостојници СПЦ, док се Римокатоличка црква показала уздржаном. Став врха Римокатоличке цркве у Југославији био је потпуно супротан, тако да су владине мере против Јевреја повољно примљене. Уредба о забрани Јеврејима да се баве трговином храном пријатно је изненадила надбискупа Степинца. Као ни страни дипломати, ни он није доношење уредбе везивао за промену владине политике, сматрајући да је она донета због Немачке и Италије.⁸⁷⁴

Односи унутар саме Владе, према изворима, по овим питањима су били напети. Министар Корошец је захтевао да се донесе закон против Јевреја и друге ограничавајуће уредбе у сфери културе. Овакви захтеви били су изношени у политички веома некоректним условима, јер би свако противљење било идентификовано као антинемачка или пробританска политика. Министар Константиновић изреволтиран политичком ситуацијом у

⁸⁷⁰ *ibid.*, стр. 282.

⁸⁷¹ Ј. Романо, *op. cit.*, стр. 12.

⁸⁷² М. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji*, Београд, 1977, стр. 660-662.

⁸⁷³ Ј. В. Тито, *Sabrana djela, tom šesti, oktobar 1940-april 1941*, Београд 1983, стр. 53-62; *ibid.*, стр. 80

⁸⁷⁴ *Dnevnik Alojzija Stepinca*, 5. X 1940, *Danas*, Zagreb, 3. VII 1990, 64. *Židov*, br.39, 27.septembar 1940, 3

Влади и доношењем уредби, поднео је оставку. Јасно се видело у ставу Британаца и њиховом описивању Корошеца, који је по њиховом мишљењу несумњиво гајио жестоку мржњу према Јеврејима и масонима, да је сада, као човек од поверења немачке владе, добио могућност да ту мржњу материјализује у складу са националсоцијалистичком политиком.⁸⁷⁵

Упоредо са његовим захтевима, вршен је константан притисак пренемачке штампе и уредника, преношене су вести преузете од немачких новинских агенција и опет се стварао својеврсан притисак. Када је реч о другој дневнополитичкој штампи и делу научне и стручне јавности, изостали су коментари и критике поводом доношења антијеврејских уредби. Позитиван пример је из новембра 1940. године. Локалне новине „Нишки нови лист“ и „Преглед“ објавиле су чланке у којима се негодовало против антијеврејских уредби и напада на Јевреје у штампи. При томе су Јевреји брањени као патриоти.⁸⁷⁶ Жени Лебл, истиче да: "У Југославији тих дана није било много људи који би показали грађанску храброст и устали у одбрану Јевреја, против понижавајућих закона према њиховим заиста лојалним суграђанима. Зато је вредно пренети садржај из „Нишког новог листа“, који је објавио чланак под насловом „Срби-Мојсијевци“: "Наглашујемо да су нишки Јевреји, тј. Срби Мојсијевци дали паралелан део доприноса живота, крви, мука и патњи, имовине и снаге, у борби за ослобођење, косовску освету и за уједињење. Ми нећемо заборавити случај Аврама Бенциона, који није Турцима одао место где се завереници састају, иако мучен у граду од аскера и Синан Рашид-бега да открије гнездо хајдука и примамљиван звуком и сјајем дуката навођен на издају, није то учинио и стојички примио муке, иако су се они сакупљали у његовој кући... Код нас је у нашој средини питање Јевреја решено ми их немамо. Ми имамо Србе-Мојсијевце. Тако је далеко то код нас решено да су и деца у међусобној игри изгубила термин "Чифути". Они су потпуно асимиловани и доказано верни и држави и нацији. Њихови капитали, уколико их има, нису велики, нити коче развитак сопственог нашег капитала. Они не заузимају ни примарна, ни само уносна места. Тамо у позивима у којима се налазе, они не нападају и не гурајући себе испред других врше и обављају своје послове мирно и савесно. Верски не штрче, економски не сметају, социјално осећају, по оној народној: "Живи и дај другоме живети". Ни један у Нишу и Моравској бановини не бави се прљавим пословима или црном берзом и до сада није кажњаван ради недозвољене спекулације по разним уредбама... Тешке оптужбе које се дижу против међународног Јеврејства не могу теретити национализоване Мојсијевце, који су одговорили и одговарају својим државним, националним и поданичким обавезама. Ако одијум одговорности има да досегне кога, онда

⁸⁷⁵ Ž. Avramovski, *op. cit.*, str. 534-535.

⁸⁷⁶ Ž. Lebl, *op. cit.*, str. 105-107.

то мора пасти на оне, који кроз 20 година нису стигли да регулишу свој одношај према држави, која им је дала широко гостопримство и којима је наш језик остао стран и њима и њиховој деци. У Нишу их нема. Ми не можемо осудити и издвојити Србе, зато што су Мојсијевци."⁸⁷⁷

Упис ученика за нову школску 1941/42. годину обављен је у Београду у року и предавања су почела, по обичају 1. септембра. Ни једно једино јеврејско дете није примљено у школе, а Јеврејска школа није радила, јер су сви наставници већ били заточени у Топовским шумама и свакодневно извођени на стрељање. Два месеца касније сва деца са мајкама одведена су у јеврејски логор на Сајмишту и оданде сви убијени у камиону званом "душегупка" до маја 1942. године.⁸⁷⁸

⁸⁷⁷ *ibid.*, стр. 285.

⁸⁷⁸ Ж. Лебл, *op. cit.*, стр. 105-106.

7.2. Интервју о *numerus clausus* уредбама у Краљевини Југославији са господином Александром Леблом

Извод из интервјуа је као завршни део докторске тезе приказан са циљем да се кроз казивање непосредног актера и савременика тих догађаја, пре и током Другог светског рата, господина Александра Лебла, укаже и на један шири поглед на примену *numerus clausus* уредби. Превасходно *numerus clausus* Уредбу која је ограничавала број уписа Јевреја на универзитете и средње школе.

Интервју је имао карактер полуструктурисаног интервјуа, јер је остављен простор да се исказе све оно што је било и ван оквира састављених питања, као и карактер експертског интервјуа, јер је господин Лебл осим као непосредни актер и сведок свих тих догађаја на нашим просторима, дао и значајан истраживачки допринос историји Холокауста и историји уопште. Интервју је обављен маја 2015. године у стану господина Лебла у Београду. Ради методолошких аспеката интервјуа, господин Лебл је претходно упознат са структуром рада. Наведени су само неки од делова интервјуа, који су корисни у сагледавању правне примене *numerus clausus* Уредбе која је ограничавала права Јевреја у погледу школовања.

*Поштовани господине Лебл молим Вас да одговорите на наведена питања о *numerus clausus* и испричате све о чему имате непосредна сазнања из Ваше породице или околине. Замолио бих Вас да ми кажете нешто о Вашим основним подацима о датуму и месту рођења, где сте живели до почетка и током Другог светског рата и чиме су се бавили Ваши родитељи?* Г-дин Лебл одговара: Добро, ја сам рођен у Београду 1. маја 1922. године, отац ми је био Леон Х. Лебл рударски инжењер, а мајка Ана рођена Робичек, рођена је 1896., а мој отац 1888. године, мајка ми је као млада девојка 1914/15, можда и 1916. године радила у једној Банци, радила је у Америчком конзулату и у Америчкој помоћи Србији у тим првим годинама рата, после рата, после удаје није била нигде запослена. Међутим била је активна у разним женским друштвима. Мој отац је кад сам се ја родио радио у Брзој Паланци на једном руднику угља, после је радио у Сенским рудницама и негде од 1924/25 прешао у Алексинац и био у Алексиначким рудницама. Тамо је моја мајка била много ангажовала на подизању спомен Цркве на Делиграду, та Црква је подигнута, она је одликована државним орденом Светог Саве четвртог или петог степена, и 1933. године смо се вратили у Београд, пошто је мој отац прешао из тих Алексиначких рудника у руднике Магнезита у околини Чачка, Ја сам завршио основну школу четворогодишњу и већи део првог разреда гимназије у Алексинцу, а онда у Трећој мушкој гимназији у Београду до матуре и требало је да се упишем на студије

кад је донета ова Уредба. Пре него што пређемо на питања о Уредби Молим Вас да ми оговорите како сте се у то време изјашњавали по националности. Моји су се изјашњавали као Јевреји и по националности и по вероисповести, при том за ово прво нисам сигуран да ли су Јевреји или Срби, многи Јевреји су се изјашњавали као Срби - мојсијеве вероисповести.

Да ли сте имали проблема у основној и средњој или неразумевања од стране наставника, професора, неприхваћености од других ђака и какви су били Ваши школски дани, до доношења уредби? Не, једино у гимназији у генерацији смо били тројица, пошто је то била Мушка трећа реална гимназија, водили су рачуна, па су била три одељења и у сваком том одељењу по један, међутим то није утицало ништа на став према нама. На пример ја сам био у старијим разредима биран у руководство ђачке дружине, радио сам Светосавски темат, био похваљен за то итд. Тако да са те тачке гледишта ни у школи ни на Факултетима није било антисемитизма, односно појава антисемитизма, то је било веома изоловано. Антисемитизма је било у друштву, рецимо, морам да кажем да су руски емигранти, избеглице, били веома антисемитски настројени, ширили су антисемитску литературу итд. Ови који су побегли после Октобарске револуције. И у Србији јужно од Саве и Дунава и у Војводини у српским деловима, као и мађарским био доста раширен антисемитизам и код врло уважених политичара, рецимо Јаша Томић је био изразити антисемита, под утицајем Угарске, Аустрије и тсл. И то се одражавало и у неким новинама, оно што би се данас назвали таблоиди, рецимо „Балкан“, „Цицварић“, али и у врло важном дневном листу „Време“ који је био власништво номинално или стварно брата Милана Стојадиновића; ту је тога било више, али се појављивало понекад и у „Политици“. Било је тога у штампи, посебно у овим листовима које сам прво поменуо, они су били баш револверски, тако да кажем, при чему су вероватно рачунали на уцене, а да не говорим о ратном периоду.

Да ли сте Ви знали за законске и антисемитске мере које су донете у другим државама? Тада не, међутим када је донета Уредба, онда је писало да је у тој и тој земљи, а те земље су биле цела Источна Европа, и Русија, и Румунија, и Мађарска, и Чехословачка мање, и околне земље под утицајем ових, мада га је било у Средњој и Западној Европи, али најјачи је био на Истоку, тако да сам за то сазнао одприлике кад се ова Уредба донела, тада се и причало и писало о томе како је у другим земљама, а да не говорим доласком Хитлера 1933. године на власт у Немачкој, при чему није био *numerus clausus*, већ апсолутна забрана. *Поменули сте малопре Владу Стојадиновића, какво је мишљење или став био у том периоду о Влади Милана Стојадиновића и Влади Цветковић-Мачек и о односу према Јеврејима?* Стојадиновић је покушао да имитира Мусолинија и Хитлера, образовао је неку своју полувојну организацију са зеленим кошуљама, држао митинге, па се викало "ВОЂА, ВОЂА",

док неко није утврдио да се то чује и као "ЂАВО, ЂАВО" и онда је то обустављено, али то генерално није успело, он није ипак био антисемита, чак мислим да је јако поштовао бар једног Јеврејина свога начелника министарства у коме је радио за време Првог и Другог светског рата, човека који је пренео злато Србије и Мирослављево јеванђеље преко Албаније и тако даље, он је код њега радио, тако да то није испољавао, није много испољавао ни кад је имитирао ове, међутим, макнут је и уместо њега је дошао Цветковић, у Влади Цветковић-Мачек су и донете те уредбе. Међутим, по мом мишљењу Цветковић није био антисемита, Цветковић је Нишлија који је имао вилу у Нишкој бањи у којој је сакрио једну Јеврејску породицу и експедовао је у Турску.

Сећате ли се најаве доношења numerus clausus уредби 05. октобра, да ли знате ко је највише инсистирао на доношењу тих уредби? Највише је био Антон Корошец министар просвете. Антон Корошец је, звали смо га сви поп Корошец, био у Бечу пре Првог светског рата, исповедник Царице Ците и после вођа Словенске демократске странке или које већ, и он је највише инсистирао на томе. Ови други су прихватили, како ко, није било много антисемита у Влади, бар не експонираних, али изгледа да је то правдано вишим државним интересима, јер као Хитлер нам је већ на границама, нема смисла да га сад љутимо, не љутимо, и то је био разлог, тако да у спровођењу се није показивала нека нарочита ревност, при чему правим резерву, није свуда у Краљевини било исто, Македонија, Србија, Босна, Хрватска, у Словенији практично није било Јевреја, нешто мало тамо у Прекомурју, те Уредбе нису важиле на територији целе Југославије, односно на територији Бановине Хрватске, док их није Бановина потврдила, то је било тако уређено, тако да ето су се јављали пошто је упис био забрањен само у први разред, односно прву годину студија тако да ови који су били у другим разредима и другим годинама су нормално наставили студије, бар у Београду. Уредба је имала још један други члан који је говорио о првом члану да може да учи или студира онолико колико је било процената Јевреја. Јевреја је било 0,45% међутим на Дорћолу у Мушкој гимназији у Првој женској гимназији, тамо су исто према становништву, али локалном, а овамо су на државном нивоу, односно шта ја знам Бановинском, Управе Града или не знам како су одређивали по члану 1. Тако да се рецимо по члану 1. уписало троје, а по члану 2. нас 11 или 15, имам ту негде. Не само заслужни за отаџбину него и по функцији државни чиновник, те не знам ово, те не знам оно.

Како се правила листа по овим процентима, да ли су ишли најбољи по успеху или по имовинском стању? Изгледа да су ишли најбољи по успеху, ја знам једну од те три по члану 1. била је кроз одлична. Друго, двоје или двојица су ми само по имену познати, не знам за њих. *Каква је била молба, поступак?* Подносила се молба министарству просвете или

министру просвете који је тад већ био Миха Крек, Корошец је у међувремену умро. И онда се чекало, ја сам рецимо добио решење тек у фебруара, вероватно и остали. Мој отац је био резервни потпуковник, то је био највиши чин у резерви и био је за време Првог светског рата командир минерске чете, ово одликовање, оно одликовање, носилац Албанске споменице, тако да сам ја прошао као први по члану 2.

Поменули сте да се numerus clausus није исто примењивао у целој Југославији? Примењивао се у целој Југославији, али у Хрватској се чекало да прво Бановина на основу тога донесе свој. Антисемитизам је у Хрватској био јачи него у Србији, али тамо нису имали људе заслужне за отаџбину због учешћа у рату на другој страни, али су имали државне службенике. Лица јеврејског порекла чији су родитељи заслужни за отаџбину могу се по одобрењу врховне школске власти уписати за ученике универзитета и других школа без обзира на ограничења у истом пропису.

Ви знате да је осим ове Уредбе о numerus claususu донешена и Уредба која се односи на забрану за Јевреје трговине животним намирницама људске исхране на велико, знате ли нешто о томе, од Ваших пријатеља из окружења? Не знам много, то су били људи из мањих места, са села, претежно из Војводине. То је било највише у Војводини што се тиче данашње Србије, јер пазите, на територији данашње Србије је до рата било 50-так јеврејских општина у сваком мањем месту. У Војводини је била општина и обухватала је територију неколико мањих места и ту су били они који су се претежно бавили тиме, у Србији тешко. Ја не знам никога, чак знам да су једно од великих предузећа са производима људске исхране држали су Немци, породица Клефиш. У Јагодини или у неком ту месту. У Алексинцу није било сухомеснатих производа, рецимо није било паризера, овога или онога, и мој отац је наручивао од Клефиша по списку и плати, дође у сандучету возом, па се иде у Житковац по то да се донесе, тога је у Србији било мање, то је било у Војводини, Славонији, већ у Босни и Далмацији мање, у Црној гори и Словенији готово да и није било Јевреја.

Да ли мислите да је наша Влада тада донела ове Уредбе због спољнополитичке ситуације или антисемитског расположења? Ја мислим да је то било улагивање, ја сам сигуран да у Влади почевши од Цветковића нису били антисемити, не могу ни да кажем за Кнеза Павла да је био, а он је био главни. Муж једне моје тетке био је у Првом светском рату лекар, капетан кога је Пашић послао у Америку да лобира за кредит неки. Уочи Другог светског рата њега зове Кнез Павле и он описује тај долазак, распростре по поду мапе овог дела и шта ја знам чега и показује шта је ово, шта је оно, шта он очекује да ће се десити, и именује га за свог представника у Америци. Павле, ако ишта, био је више Енглеz него Србин, био је иначе полу Рус полу Србин, али је био васпитаван у Енглеској, стекао манире, жена му

је била грчка принцеза чија је сестра била удата за брата британског Краља и тако даље. Он је веровао да то што ради, ради да би спасао Југославију, а Енглежима је било, не може човек да их оптужи за егоизам, стало да раде што год, да се било ко бори на њиховој страни, по сваку цену, независно од жртава.

7.3. Престанак важења уредби

Слободан Јовановић, председник емигрантске владе јула 1941. године упутио је писмо "Јеврејском билтену" под насловом "Јевреји у Југославији". У писму је изнео сопствени однос према антисемитским уредбама из октобра 1940: "Лични режим Кнеза Павла са Стојадиновићем и Цветковићем, онај режим који је издао југословенску националну ствар, донео је и извесне одредбе против Јевреја, донео их је да би се додворио господарима Немцима, али никад није могао створити антисемитски покрет у Југославији".⁸⁷⁹

На конфернцији Јевреја из Југославије одржаној у децембру 1942.године, уз изразе захвалности Влади на њеним ранијим изјавама, посебно на изјави од децембра 1942.године, која је била придружена осталим осудама влада земаља антифашистичке коалиције којим је осуђен геноцид над Јеврејима у Европи, изражено је жаљење што Влада није укинула противјеврејске уредбе донете пред рат, затраживши хитну моралну и материјалну помоћ за спасавање југословенских Јевреја. Влади је упућена и једна представка тројице чланова Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина у Југославији, који с се налазили у Палестини, којим су се...“ стављали на расположење Краљ. влади ради обавештења и сарадње по питањима, која се тичу наших Јевреја и траже пристанак да могу подносити Краљ.влади предлоге и жеље у име југословенских Јевреја“.⁸⁸⁰ Нешто касније, крајем јануара 1943. године југословенској влади је Удружење југословенских Јевреја у Сједињеним Државама скренуло пажњу да уредбе донете у октобру 1940. године против Јевреја још нису биле стављене ван снаге и поништене. О потреби да се то питање укидања противјеврејских уредби покрене, представници овог Удружења разговарали су приликом боравка Краља Петра II у Њујорку са министром спољних послова др Момчилом Нинчићем.⁸⁸¹

⁸⁷⁹ АЈ 103-4-45, Н. Поповић, *op. cit.*, стр. 143.

⁸⁸⁰ АЈ 103-216/2018, Ф 44, пов. бр. 409, генерални конзул у Јерусалиму МИП-у 22.децембар1942.године.

⁸⁸¹ АЈ 103-2016/220, ф 44, пов.бр.60,К.Фотић, С.Јовановићу,28.јануар 1943.године.

Као пример штете коју формално постојање ових уредби може да нанесе угледу Владе, Удружење је навело да је познати амерички банкар Бернард Барух (В.Вагуч) и утицајни члан Демократске партије разделио у добротворне сврхе 1.000.000 долара разним добротворним установама, али су југословенске биле изостављене. Удружење је било мишљења, да је разлог за ово заобилажење управо даље постојање тих антијеврејских уредби. На адресу југословенске Владе упутило је две представке, затраживши да Министарство унутрашњих послова поднесе предлог Министарском савету за укидање свих противјеврејских прописа, као и да се о томе донесе решење и одлука званично објави.⁸⁸² Министарство унутрашњих послова је с овим питањем упознало председника владе. У једном допису Министарству иностраних послова о овом случају, наведено је, да Удружење југословенских Јевреја у САД није било "... добро обавештено по овом питању, јер према прикупљеним обавештењима излази да до сада уопште нису донешени противјеврејски закони, изузев једне просветне уредбе, донете од стране ондашњег министра просвете поч. др. Антона Корошеца, а под притиском са немачке стране. Уосталом, ова уредба није никада добила своју примену, с обзиром на оштру опозицију у самој Краљевској влади.⁸⁸³ Наглашено је, да је Влада у више махова, „кроз говоре поједине Госпoде Министара, увек истицала страдање наших израелита, њихову лојалност према нашој земљи и убудуће ће настојати да у свакој погодној прилици ово држање Јевреја подвуче, док ће на повратку у земљу осигурати у потпуности равноправност наших Јевреја. Ово утолико пре што досадашњи рад наших Јевреја заслужује овакав став. Са оваквим ставовима требало је упознати Удружење⁸⁸⁴ у Њујорку. У име *Удружења* амбасадору у Вашингтону Константину Фотићу обратили су се 20. маја 1943. године његов потпредседник Павао Нојбергер и секретар Роман Смуцер, скренувши му пажњу, да је Влада 1940. године донела законске уредбе противјеврејског карактера о ограничењу уписа за Јевреје (*numerus clausus*) на универзитетима, високим школама у рангу универзитета, вишим, средњим и учитељским и другим школама, затим, о мерама које се односе на Јевреје власнике радњи за трговину производима за људску исхрану и о ограничењу располагања јеврејском имовином за предузећа, чији је капитал потпуно или делимично јеврејски, као и о увођењу комесара у таква предузећа.⁸⁸⁵ Отпор увођењу ових недемократских, дискриминаторских мера који су пружали и неки чланови Владе која их је донела, као и отпор демократске јавности, истицано је, нису заборављени, али је такође и чињеница, "...да су ове уредбе по Краљевској Влади

⁸⁸² АЈ 103-2016/220, ф44,бр.128, помоћник министра унутрашњих послова Влад.Милићевић МИП-у, 18.фебруар 1943.

⁸⁸³ *ibid.*

⁸⁸⁴ *ibid.*

⁸⁸⁵ *ibid.*

изгласане и донесене и у пракси против Јеврејима примењене“. Због „...готово потпуно физичког нестанка Југославенског Јеврејства, цео комплекс опозивања тих жалосних уредаба остао (је) заправо питање начела“. Њих је требало поништити и као „...противне идеологији Југословенског народа“, јер се ради и о укидању једне неправде коју је требало одавно исправити. Удружење је сматрало да мора да укаже на чињеницу, да се становиште Владе изнесено у њеном скорашњем извештају о овом питању, „...осјећа као продужавање неправде нанесене југословенском Јеврејству, а уједно оно наноси штете општој југославенској ствари у великим демократским земљама“.⁸⁸⁶ Оваква аргументација коначно је нагнала председника Владе да извести писмом Светски јеврејски конгрес почетком јуна 1943. године, да је југословенска Влада ставила ван снаге све противјеврејске мере донете у Југославији до марта 1941. године. Милан Грол је 7. јуна поручио генералном конзулату у Јерусалиму да пренесе да је „Краљевка Влада решила да не признаје никакву легалност наредбама, уредбама и одредбама антисемитског карактера које су донете у Југославији у добу које је предходило уласку наше земље у данашњи сукоб. Према томе, јасно је да је свим Јеврејима нашим држављанима, као и осталим нашим држављанима, обезбеђен повратак у Југославију“.⁸⁸⁷ Из Јерусалима је јављено да је ту вест пренела целокупна јеврејска штампа у Палестини.⁸⁸⁸ Одјек ове одлуке у јеврејским организацијама био је свакако позитиван и изазивао је пажњу и касније. Тако је крајем фебруара 1944. Директор Истраживачког одељења Америчке јеврејске конференције (American Jewish Conference) Александар С. Кохански (A.S.Kohanski) тражио од југословенске амбасаде у Вашингтону за потребе своје институције текст владине одлуке о поништењу противјеврејских уредби.⁸⁸⁹ Делегат југословенске владе у United Nations Information Board-у у Њујорку Милоје Сокић доставио је представништву владе листу „захтев јеврејске штампе у САД“ о аболицији противјеврејских закона, као и о положају Јевреја у југословенским државним институцијама и Југословенској војсци у отаџбини (Д. Михаиловић), помоћи владе избеглицама, наплати ратне штете Јеврејима после рата, правима мањина и Јевреја и ставовима Југославије према образовању јеврејске државе у Палестини.⁸⁹⁰ Сокић је скретао пажњу да „с обзиром на то да главна јеврејска штампа није за партизане и да је од великог утицаја у Америци, неопходно је да се на ова питања одмах одговори“. Председник владе Пурић је то после три дана и

⁸⁸⁶ *ibid.*

⁸⁸⁷ AJ 103-2014/2015, ф 44, пов. Бр. 3794, М.Грол генералном конзулату у Јерусалиму, 7. јун 1943.године

⁸⁸⁸ AJ 103-2016/220, ф 44, пов. Бр. 2013, генерални конзул у Јерусалиму Драгутиновић МИП-у, 10.јун 1943.године.;пов. Бр. 2526/XXXII/43, Председништво Министарског савета, Кабинет, МИП-у, 31.јул 1943.године.

⁸⁸⁹ AJ АКЈ Вашингтон, конзуларна архива, ф 3/Ј 114,1994, бр.176, American Jewish Conference, Director Research Department Alexander S.Kohanski Yugoslav Royal Embassy, Washington, 25.фебруар 1944.године.

⁸⁹⁰ М. Сокић, делегат у United Nations Informations Boardu, New York, АКЈ у Вашингтону, 15.март 1944.године.

учинио, напоменувши у одговору, да у Југославији нема антијеврејских закона „сем оних Павелићевих... да у армији и цивилној служби Јевреји служе под истим условима као и други Југословени, а да је што се тиче Михајловића његов лични лекар као и „и његова супруга такође лекар“, обоје Јевреји из Чехословачке.⁸⁹¹ Оправдање и разлог за кашњење у доношењу ове пре свега у политичком и пропагандом смислу важне одлуке може се тражити само у стању у којем су се југословенске владе у избеглиштву налазиле: унутрашњи раздори и немогућност да се пронађе минимум политичког консенсуса за сређивање пре свега српско-хрватских односа у самој влади, као и пометеност у редовима избегличких политичара због стања у земљи, као и осцилације у односима са савезницима, потпуно су опседали пажњу и одузимали сву преосталу снагу југословенских политичара, не остављајући места за размишљање о другим проблемима“.⁸⁹²

Краљевска влада у Лондону, 12. јула 1943. године, и формано је ставила ван снаге све наредбе, уредбе и одредбе антисемитског карактера које су донете у Југославији пред Други светски рат.⁸⁹³

⁸⁹¹ О личности Михаиловићевог лекара, видети у Н. Плећаш, *Ратне године, 1941-1945*, Florida, 1983.

⁸⁹² Белешке и текст уступљени од стране господина А. Лебла у Београду, изабране стране 8-13. мај 2015.

⁸⁹³ Н. Поповић, *op.cit.*, стр. 143.

7.4. Поглед са дистанце

У погледима са дистанце приказане су чињенице које су прича посредно повезане са *numerus claususom* и применом у пракси, али су на индивидуалном плану одраз и доказ хуманости у кризним временима, као и потврда флексибилне примене *numerus claususa*. Неопходно је осврнути се и на случај породице Тајтацак, која је класичан пример судбине већине јеврејских породица на тлу Европе, како у физичком, тако и у имовинско-правном смислу. Направљена је и паралела са стањем и степеном људских права у данашњем глобалном друштву.

Овај текст је објављен 2010. године у публикацији *"Праведници међу народима - Србија"*, у издању Јеврејске општине Земун. Преносимо га у целости: "Давне 1838. године основана је Прва београдска гимназија. У то време се није тако звала, није било потребе јер је била једина гимназија у Београду; епитет Прве је добила касније, када су отворене и друге гимназије. Тек 1939. године, сто година касније, гимназија је добила и своју зграду у којој се и данас налази. Просветна установа, као што је била Прва београдска гимназија, све време је чувала висок образовни реноме. У њој су учили будући научници, уметници, министри, војсковође... 1940. године Спасеније Прица, директор школе, нашао се пред нерешивим проблемом, морао је да испоштује Уредбу о упису у школе лица јеврејског порекла. *Numerus clausus*, како је Уредба "популарно" названа, односио се на ограничен број ученика јеврејске вере који су школске 1940/41. године могли да се упишу у први разред у школе Краљевине Југославије. Уредба се није односила једино на Бановину Хрватску. Иако је уредба потекла од министра просвете др Антона Корошеца, њу је прихватила влада, која је у већини била наклоњена Хитлеровској коалицији. Доношење антијеврејских декрета о ограниченом упису јеврејске деце у школе и забрани трговања храном био је само први уступак који је учињен будућем окупатору. Директор Прица није имао ништа против Јевреја, али није знао како да им помогне. Гершон Капон, Јеврејин, био је ученик четвртог разреда и на њега се уредба није односила. Једанаест ученика јеврејске вере уписало се 1940. у први разред у Прву мушку реалну гимназију. У девет других школа, уписано је дванаесторо јеврејске деце, све укупно двадесет и троје. Око седамдесет ученика Јевреја, који нису могли да се упишу у државне школе, наставило је образовање у, на брзину основаној, Јеврејској гимназији. Интелектуалци, јавни радници, посебно у Београду, јавно су протествовали због нехуманог и дискриминаторског декрета. Но, то није помогло, солидарност са јеврејском децом практично је показало шест професора нејевреја, од укупно девет, који су се прихватили да

образују децу у новооснованој Јеврејској школи. Кнез Павле Карађорђевић, краљевски намесник био је наклоњен Великој Британији, али је после састанка са Хитлером, 1939. године поверовао да Немачка нема територијалних претензија према Краљевини Југославији и дозволио је 1941. године да се потпише приступ Тројном пакту. Због потписивања пакта, 27. марта 1941. године, букнуо је на улицама Београда незапамћен протест. Извршен је државни удар, пала је влада. То је био крај илузија о пријатељству са тада најјачом силом у Европи, Немачком, али и крај школске године за све ђаке. Хитлерова одмазда због одбацивања Тројног пакта била је немилосрдна. Отворени град Београд бомбардован је 6. априла 1941. године. За кратко време капитулирала је Краљевина Југославија, а Немци су увели војну управу. Почео је прогон Јевреја и комуниста, који су оптужени за све невоље света. Јевреји су били посебно погођени антијеврејским прописима, а онда и одвођењем у логоре и масовним ликвидацијама. Фашисти су се трудили да што пре реше јеврејско питање, а то је значило уништење целог једног народа. Гершононв брат Рахамим није губио време, одмах после капитулације, успео је да побегне у Сплит, који је био под италијанском управом. Италијани су имали блажи став према Јеврејима и многи Јевреји су се трудили да стигну до спасоносне територије под њиховом управом. Рахамим је тајном везом успео да јави брату да постоји могућност да Јевреји, који су рођени на територијама које су потпале под италијанску окупацију, буду репатрирани у Италију. Гершон је носио на рукаву жуту траку и свакодневно одлазио на принудни рад. Једини документ који је поседовао била је ђачка књижица, али је у њој писало да је рођен у Београду и да је мојсијеве вере. Одлучио се да мало преправи податке из књижице. Избрисао је Београд и написао да је рођен у Сплиту, кад је почео да брише верско опредељење, схватио је да је толико све забрљао да би се и из авиона видело да је преправљао податке. Враћајући се са принудног рада на Дорћолу, у стан где се сместила његова породица, пошто су избачени из свог стана, пролазио је поред своје школе, Прве мушке гимназије. У тренутку је донео одлуку и кад никог није било у близини улетео је у школу. На тренутак збуњен, не знајући коме да се обрати, одлучио се да оде право до директора школе, Спасенија Прице. У канцеларији се са директором налазио и професор Пијук, његов помоћник. Гершон је показао упропашћену ђачку књижицу и замолио директора да му изда нову. Само, додао је Гершон, ако може уместо у Београду да у књижици пише да сам рођен у Сплиту. Директор Прица је схватио о чему се ради. Иди и донеси нову књижицу, рекао је директор. Где то ја могу купити, - муцао је Гершон. Сада, на крају школске године, - показивао је жуту траку на рукаву. Директор је помиловао Гершона по коврцавој коси и упитно погледао помоћника. Професор Пијук је одмах почео да претура по фијоци свога стола. Нашао је нову, у плаво укоричену ђачку књижицу. Седи ту и пиши,

рекао је директор. Капони Георгио... знаш, то звучи веродостојније за Италијане, него Капон Гершон. Пиши даље: ученик четвртог разреда, рођен у Сплиту, вере католичке. Помоћник је уписао оцене, ударио печат, а директор је ставио свој потпис. Ево дечко, и срећно. Чувај се! Директор и помоћник су испратили Капонија са спасоносним документом у руци. Документ је стварно био спасоносан. Гершон је без проблема стигао у Сплит. Побегло је од фашистичког погрома и остао жив. У знак сећања на хумани чин директора Прице задржао је Гершон презиме Капони“.⁸⁹⁴

Ова животна прича значајна је из више разлога. Прво што потврђује да се *numerus clausus* у зависности од школе и средине флексибилно примењивао, да је релативно доста ђака уписано по основу тога што су им родитељи били заслужни за отаџбину или по другим основама ослобођени. Даље прича показује да је било протеста и у просветној заједници, али доста стидљивог. Такође, потврђује да је кнез Павле Карађорђевић био пробритански оријентисан, али да су спољнополитичке околности захтевале политику балансирања на сваком пољу. Прича потврђује да сви који нису могли да школовање наставе у регуларним школама, ипак своје место нашли у новоформираним школама. Прича потврђује и да су Италијани били доста флексибилнији у односима према Јеврејима, за разлику од НДХ и Немачких окупатора. Из приче се види да у нашем друштву антисемитизам није био институционално утемљен и да је више производ неких политичких струја, које су утицале и на доношење самих уредби. И на крају прича је доказ велике хуманости, храбрости, а таквих примера је било доста у Србији. Шта више, и тада је већ бивши председник владе Драгиша Цветковић крио једну јеврејску породицу у својој резиденцији у Нишкој бањи. Наравно, прича је и одраз велике захвалности спашеног дечака.

Са циљем бољег разумевања генезе кршења и узурпирања различитих правних института, а свакако да је у модерном друштву једно од основни људских права, осим права на живот као највишег права, које се стиче рођењем, веома битно и право несметаног живота и рада, односно право приватне својине. У кратком приказу осврнућу се на случај породице Тајтацк у Јагодини, иако случај није директно повезан са применом Уредби, посебно Уредбе која се односила на забрану обављања трговином животним намирницама на велико. Мислимо да овај случај представља класичан пример узурпирања права и имовине Јевреја и може се слободно генерализовати на већи део, не само јеврејских, већ и српских породица и њихове имовине. Мере које су противправно спроводиле окупаторске и квислиншке власти када је реч о имовини Јевреја, биле су у ствари квазиправно спровођене на територији целе

⁸⁹⁴ М. Фогел, М. Ристовић, М. Кољанин, *Праведници међу народима Србија*, Београд, 2010, стр. 74-76.

Краљевине Југославије током Другог светског рата, посебно над имовином Срба и Јевреја у НДХ, а по завршетку рата имовину национализију ослободиоци, односно нова комунистичка власт. За потребе анализе, рад је уступила проф. Звездана Петровић, педагошки саветник из Јагодине.⁸⁹⁵

Аврам Тајтацк, син Анђелка и Султане, рођен је у Крушевцу 1884. године. Отац га је послао у Јагодину где је држао откупну станицу за коконе свилене бубе, бавио се откупом житарица и кожа, ситне стоке и дивљачи, као и извозом живине и јаја за Италију, Немачку, Швајцарску и Француску. После Првог светског рата имао је и кланицу за клање ситне стоке коју је извозио у Француску. Осим ових делатности, трговао је бензином и касније закупио биоскоп “Вучић” Биоскоп су касније водили Анђелко и Јеврем, а придружује им се и најмлађи Мориц.

Венчао се са 23 године, 27. маја 1907. године са Бертом (Фирхи), имали су три сина и две кћери. Аврамове сестре звале су се Флора Маца и Султана Саадај. Аврам Тајтацк био је виђен и цењен грађанин, није се бавио политиком, био је акционар Јагодинске банке, члан Градске читаонице, члан школског одбора. Поносан на своје порекло, обележио је кућу Давидовом звездом, имао је преко 18 чланова породице. Донатор и добротвор, у више наврата давао је добротворне прилоге. Међу првима је у Јагодини имао ауто марке “Форд”. По почетку рата 1941. Аврам Тајтацк ухапшен је и одведен у Ниш где је убијен после пробоја из логора Црвени крст. Син Мориц (18), ученик, погинуо је априла 1941. код села Бунар, као добровољац Син Јеша и зетови Аврам Маца и Мони Садија одведени су октобра 1941. у Крагујевац где им се губи сваки траг. Жене и деца одведени су фебруара 1942. на Сајмиште, где су сви погушени у “покретној душегупки” до маја 1942. године.

Анђелко Тајтацк (1910-1993), народност, држављанство и вера – југословен, југословенско, мојсијева, завршио је основну школу и нижу гимназију у Јагодини, као и Трговачку школу у Загребу. Школу за резервне пешадијске официре похађао је у Сарајеву 1930/31. Говорио је немачки и енглески језик. До 20-те године старости, по одслужењу војног рока био је чиновник, а потом се бавио извозом ћурака за Енглеску. Од децембра до јануара 1935/6; 1936/7 и 1939/40 био је у Енглеској. Путовао је ради извоза ћурака.

Службовао у кадру југословенске војске – Крагујевачки војни округ. Мобилисан је 12. новембра 1940. у селу Лучица код Пожаревца, као резервни пешадијски поручник и био у војсци до 14. априла 1941. године. У ропство доспева 14. априла када се пук под командом

⁸⁹⁵ З. Петровић, "Јевреји у Јагодини", Рад је презентован на годишњем скупу полазника школе о Холокаусту у Јад Вашему, Центар за стручно усавршавање запослених у просвети, Крагујевац, фебруар 2013.

потпуковника Симона Ђ. Вулетића предао. Рат је провео у логору за резервне официре у Оснабрику. Обавештавао се о народно ослободилачком покрету у домовини. Био је члан логорске уметничке групе. Ослобођен је из заробљеништва 5. фебруара 1945. од стране Црвене армије. Након повратка у земљу 18. април 1945. године ступа у НОВ, мобилизацијско место у Великој Кикинди. Једини је преживели члан породице Тајтацк. У периоду после ослобођења враћа се у Јагодину са супругом Анђелом и посинком Борисом, касније добија кћер Цвету.

По повратку из рата и након ослобођења подноси жалбу на решење Извршног народно ослободилачког одбора града Београда - одељења унутрашњих послова кривични отсек бр. 3698/45 од 03. маја 1945. којим тражи да му се врати биоскоп "Вучић" који је за време рата користио петоколонаш Карло Штарк, а које је Карлова ћерка Ана бесправно продала другом власнику. У жалби наводи: "Жалим се на предње решење тога одбора са следећих разлога: У време окупације у 1941. години Немачка војна сила почела је да организује хапшења свих Јевреја у целој нашој држави. У то време мој пок. отац Аврам Тајтацк имао је свој тон биоскоп са целом тон апаратуром, коју је био још много пре рата инсталирао у сали биоскопа Вучић, те када су Немци почели да хапсе Јевреје, а у Јагодини је живео неких 20 година, ондашњи петоколонаш Карло Штарк, који му се понудио да му биоскоп сачува од Немаца, да му га не конфискују, те је тада дошло до тога да мој пок. отац Аврам уступи Карлу Штарку наш биоскоп с тим да Штарк ради и да даје нешто мом оцу за издржавање. Долази дан када мог оца Немци хапсе и целу његову породицу терају из Јагодине и тада Штарк остаје сам да управља биоскопом и да са њим располаже по својој вољи. После Карлове смрти тај мој биоскоп користи Ана Штарк све до месец дана доласка Совјетске и наше војске. Да би извукла и задњу корист, продаје биоскоп некој Радмили Димитријевић из Београда, која је знала да је тај биоскоп власништво мога оца, т.ј. сада моје. Пошто се из горњег види, а из приложеног уверења Градског народног одбора у Јагодини бр.5043 од 17.ов. месеца да су Радмила и Ана направиле неки ништавни уговор и потврдиле га код Среског суда у Београду 11. IX 1944. г. Из горе поменутог види се да сам ја једини власник овог биоскопа, те сам наслов да сваки даљи поступак одбаци и право власништва призна мени. Раније о томе нисам могао ништа предузети, јер сам ових дана стигао из Немачког заробљеништва. Прилог поменуто уверење Градског народног одбора у Јагодини. Смрт фашизму слобода народу, маја 1945. Јагодина", уз потпис.

Без обзира на све, до повраћаја имовине није дошло и 10. октобра 1949. године стиже решење којим је извршена национализација имовине породице Тајтацк: „Градски народни одбор - извршни одбор, бр. 1922, 10. октобра 1949. године Светозарево. Извршни одбор

Градски народни одбора у Светозареву по предмету национализације непокретног имања Тајтацака А. Анђелка, раније трговца из Светозарева, сада живећег у Израелу, држављанина Израела, на основу члана 3 Закона о изменама и допунама закона о национализацији приват. привредних предузећа, донео је данас 10. октобра 1949. године, следеће РЕШЕЊЕ: Национализује се и прелази у својину државе Ф.Н.Р. Југославије следеће непокретно имање Тајтацака А. Анђелка ранијег трговца из Светозарева, а сада живећег у Израелу, држављанина Израела, и то:

1) Катас. парцела Бр. 2555-плац у Светозареву, у Железничкој улици, у површини од 16 ари 79кв. метара, на коме плацу постоје следеће зграде, и то: а) кућа од тврдог материјала са спратом и подрумом од 6 главна одељења - соби, 2 шпајза, 1 ходник, 1 одељење за купатило и 1 клозета, б) дворишна зграда од тврдог материјала од 5 одељења са тремом и таванским магацином, в) зграда од тврдог материјала од 2 одељења са улазом у подрум, г) зграда од 3 одељења од тврдог материјала, д) једна зграда од 1 одељења, њ) једна мања зграда од 1 одељења склона ка паду, е) зграда од тврдог материјала од 3 одељења за магацин, ж) једна шупа од дасака покривена црепом и 1 клозет од 2 одељења, и

2) Катаср. парцела бр.2556-врт у површини 23 ара и 62.кв метара К.О. Светозарево, а који се граничи са напред означеним плацом.

За органа за управљање напред означеним национализованим имањем одређује се Повереништво за комуналне послове овог одбора и Срес. суду у Светозареву ради уписа у земљишне књиге.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

Државни матичар при овом одбору, актом од 26.септембра 1949. год, известио је овај одбор, да је решењем минис. унутраш. послова Ф.Н.Р.Ј. од 2. јуна 1949. год. бр. 22058 уважена изјава о одрицању држављанства Ф.Н.Р.Ј. Анђелку Тајтацаку и његовој жени Анђели и деци Борису и Цвети из Светозарева и да су сви они са даном 24. августом тек. год. престали бити наши држављани, да су се иселили у државу Израел и постали његови држављани.

По члану. 3 Закона о изменама и допунама зак. о национализацији прив. привредних предузећа имају се национализовати и прећи у државну својину све непокретности страних држављана, као и непокретности југословенских држављана који пређу у страно држављанство.

Па како се из предњег извештаја држав. матичара види, да се ранији житељ овог града Анђелко Тајтацак са породицом иселио у државу Израел, да му је минист. унутраш. послова,

уважило изјаву о одрицању Југословенског држављанства и постао држављанин Израела, то у смислу поменутог члана 3 има места приступити национализацији његове непокретне имовине, па је због тога овај одбор донео предње решење о национализацији његовог непокретног имања именованог Анђелка као страном држављанину. Секретар - Милорад Илић, Претседник - Драгиша Милошевић“.⁸⁹⁶

Прича је значајна из више разлога. На првом месту показује угледну јеврејску породицу из Јагодине, и главу породице Аврама Тајтацака, успешну и поштовану у својој средини, активну у свим сферама друштвеног живота Јагодине, донаторску и добротинитељску, чак и за данашње прилике, са развијеним послом, како у области трговине, тако и на културном плану. По почетку Другог светског рата Аврамови синови Мориц као добровољац и Анђелко се као патриоте одазивају на позив отаџбине. Мориц, гине априла 1941. године, Анђелко пада у заробљеништво. Цела породица као и многе друге Јеврејске страда. Једини Анђелко остаје у заробљеништву и преживљава до ослобођења. Оно што је са аспекта нашег рада значајно је то што овај случај показује и шта се све дешавало са јеврејском имовином у тим кризним временима. Имајући у виду наредбе и прогласе које доносе Немци по окупацији, посебно у погледу Јевреја, које сам приказао у претходном поглављу, Аврам, глава породице, да би избегао конфискацију биоскопа Вучић, уступа га локалном Немцу Карлу Штарку на коришћење и Штарк несметано ужива имовину у ратним данима, а након његове смрти ћерка Ана Штарк противправно продаје биоскоп. Анђелко се враћа из заробљеништва и након извесног времена, уз доказе о власништву, захтева повраћај. Међутим то се није десило.

У имовинско-правном смислу Јеврејска превасходно непокретна имовина је прошла неколико фаза. У првој фази су били погођени они који су се бавили трговинама животним намирницама на велико, те штете се не могу измерити, јер осим финансијског губитка, губили су се пословни контакти, углед, поверење купаца, посао који је грађен годинама, морао је бити замењен неком другом делатношћу. Постојала је могућност да Јеврејски власници сходно Закону о радњама несметано започну посао који није обухватао трговину животним намирницама. Следећа фаза је почетак Другог светског рата где се врши експропријација земљишта, конфискација имовине, до интернирања у логоре и ликвидација, што је посебно било изражено у логорима смрти у НДХ. Трећа фаза је ослобођење, где нове комунистичке власти из идеолошких, концепцијских и свих других

⁸⁹⁶ З. Петровић, "Јевреји у Јагодини", Рад је презентован на годишњем скупу полазника школе о Холокаусту у Јад Вашему, Центар за стручно усавршавање запослених у просвети, Крагујевац, фебруар 2013.

разлога, врше национализацију, како Срба, тако и свих других мањина у бившој Краљевини Југославији, па и Јевреја.

Доминантан део јеврејске популације Краљевине Југославије припадао је слоју који је комунистичка власт окарактерисала као „грађански“ и, као такав, непожељан у новом југословенском друштвеном систему.⁸⁹⁷ Комунисти су заступали тезу да земља у процесу обнове захтева радну снагу, па су у тој ситуацији, као непотребни били обележени сви профили интелектуалаца и високо образованих људи, који су се бавили непроизводним занимањима.⁸⁹⁸ Одлука коју је АВНОЈ донео 21. 11. 1944. налагала је да се највећим делом југословенски Јевреји више не могу сматрати правним сопственицима своје имовине, као „одбегли или одсутни“.⁸⁹⁹ Сходно овој одлуци, имовина није могла директно бити враћена присутним власницима, чак ни ако су располагали правоснажним доказима о власништву, већ је морала бити уступљена трећем лицу или правном сопственику имања, кога би именовали за то задужени представници државних власти.⁹⁰⁰

Следећа фаза је био одлазак великог броја Јевреја у Израел 1948. године и почетак новог живота. Југословенске власти су, иако су дозволиле несметано исељење Јевреја у Израел, увек изнова инсистирале на томе да одрицање од држављанства не значи и одрицање од порекла,⁹⁰¹ са циљем да Јевреји који су се одселили задрже део идентитета и везаност за Југославију.

Завршна фаза овог процеса и имовинско-правних односа је реституција - повратак противправно присвојене имовине. У правном савладавању ауторитарне прошлости посебно тежак и деликатан проблем представља реституција и денационализација. Успостављање комунистичке владавине у Србији било је скопчано са грубим кршењем људских права. Између осталог то се изражавало и у експропријацији, конфискацији и национализацији приватне имовине и њеном стављању под државно власништво и контролу. Ова одузимања често су била део политичког прогона оних којима је одузимано, а у многим случајевима доводило је до њихове смрти или егзила. Уз то, та одузимања приватне имовине, по правилу, нису имала правни основ, нити су укључивала исплату компензације.⁹⁰² У финансијском смислу реституција је као процес имала веома мали значај, али у симболичком је изузетна.

⁸⁹⁷ M. Ivankovic, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952), Kraj ili novi pocetak*, Beograd, 2009, str. 308.

⁸⁹⁸ A. Kerkkänen, *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post- Yugoslav developments*, Helsinki, 2001, pg. 57.

⁸⁹⁹ ЈИМ, Алије 1948-1952. АЈ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17 к. 310

⁹⁰⁰ АЈ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17 к. 310.

⁹⁰¹ Циркулар СЈОЈ свим исељеницима (14. 11. 1948), ЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856

⁹⁰² Ј. Тркуља, *Странутице денационализације у Србији*, Рехабилитација и реституција у Србији - зборник радова са округлог стола, Београд, 2009, стр 133.

Најзад, у погледу са дистанце, указано је на друштвене и правне поуке, пропуштене или научене лекције из прошлости и констелације у садашњем времену. Треба поменути и најсвежији пример исправљања неправде, који су пренели сви светски медији, да је сто двогодишња Ингеборг Рапорт (Ingeborg Rapoport) из Немачке одбранила дипломски рад на Универзитету у Хамбургу, након што је пре тачно 77 година на том истом универзитету њен дипломски рад из медицине био одбијен, пренели су немачки медији. Ингеборг је требало читавих 45 минута да одбрани свој рад пред комисијом од три професора, и тиме је постала најстарији доктор наука на читавој планети. Разлог за одбијање њеног дипломског рада који се односио на дифтерију, у време нацистичке Немачке, су били расистички разлози. Наиме, њена мајка је била Јеврејка. Када је хтела први пут да га брани имала је свега 25 година, а Адолф Хитлер је у том периоду дошао на власт. Након тога, Немица је 1938. отишала у САД где је успешно завршила студије медицине и започела каријеру. Добила је признање тадашњег америчког председника Харија Трумана за допринос у чувању резерви крви.⁹⁰³

У модерној светској легислативи нигде није било примера тако флагрантног кршења људских права, права на живот, највишег права, као током Другог светског рата. Кршење права је свој легитимитет добијало низом закона, уредби, наредби, тако монструозних, као никада у правној-историји до сада. Да ли су лекције научене? Да ли се тако нешто може поновити у будућности? Јесу ли жртве биле узалудне? Има ли антисемитизма опет? Је ли право опет пало на испиту?

Свесни смо чињенице да су људска права данас на знатно вишем нивоу него у првој половини прошлог века. Међутим, како су се људска права развијала, квалитативно и квантитативно повећавала, повећавали су се и модуси ограничења права. Лекције из антисемитизма јесу научене и са тог аспекта, друштвена свест и друштво јесте напредовало, жртве нису биле узалудне, али смо данас сведоци, да се опет у Европи, у условима изражене економске кризе и незапослености јавља ксенофобија. Реторика и форме су другачије, али су појавни облици слични или исти. Опет се у Европи неко мрзи зато што је различит или некеме узима посао. Десно оријентисане странке су данас у успону на европскомполитичком простору. Када је реч, о праву, национално право европских држава није пало на испиту у погледу људских права, али на глобалном плану јесте. И даље постоје тоталитарне и ауторитарне државе и режими у којима право практично и не постоји, у ствари постоји, али за владајућу већину. На простору Сједињених Америчких Држава расизам је опет у порасту, инциденти су свакодневни. Са друге стране у порасту су националсоцијалистички покрети и

⁹⁰³ Видети опширније: <http://www.carbonated.tv/news/102-year-old-ingeborg-syllum-rapoport-phd-doctorate-degree>.

други екстремни покрети засновани на тој идеологији. Оно што је посебно опасно у садашњим условима је историјска и правна ревизија историје. Несумњиво је да сви они за које постоје недвосмислени докази морају и треба да буду рехабилитовани на индивидуалном плану и они уз такве доказе и јесу рехабилитовани у обновљеним судским поступцима.

Признање државе за акте репресије или појавне облике "неправа" у ауторитарним режимима као што су политичко законодавство, политичко правосуђе или кажњавање ван икаквог уређеног поступка, самовоља државних власти или насиље, политички или идеолошки мотивисане осуде или санкције, треба да допринесу преовладавању прошлости и консолидовању државе.⁹⁰⁴

Опасност, међутим, лежи у томе што неке државе, друштва, покушавају да умање своју негативну улогу у једном тако мрачном историјском периоду, а појединци који су недвосмислено били нацисти прикажу себе као борце за националне идеале. У погледима са дистанце може се закључити да право данас јесте пало на испиту, али међународно право. Данас је међународноправни систем сложенији, али право је опет на страни јачег.

⁹⁰⁴ С. Андрејевић, *О правилима поступка судске рехабилитације*, Рехабилитација и реституција у Србији - зборник радова са округлог стола, Београд, 2009, стр 55.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Конфликти и анимозитет према неким националним мањинама најчешће се исказују у друштву где та мањина оствари демографски скок, када има политичке претензије, када су културолошке разлике непремостиве или су припадници вере коју исповеда та мањина тешко прилагодљиви. Затим у случајевима када је висок степен криминалитета који врше припадници тих мањина, када долази до угрожавања или ограничавања права од стране регуларних власти. Са јеврејском заједницом на нашим просторима, али и на европском простору то није био случај. Припадници јеврејске заједнице су кроз историју од периода Римског царства до нацистичке Немачке, били жртве своје верске припадности, економске умешности и касније са развојем расних теорија, жртве своје припадности, жртве своје образованости, жртве етикетирања.

Историја је пуна таквих примера, декрета, прогласа којима су плаћани порези, намети различитим владарима. Међутим, никада у историји цивилизације није било примера да се једна заједница прогања на квазинаучно успостављеним основама, квазиправним средствима, на толиком географском подручју, различитим методама и средствима, у свим сферама друштва, са толиким жртвама, као што је било у нацистичком друштву, створеном 30-тих и 40-тих година XX века. У складу са овим факторима ова докторска дисертација се није могла писати без ширег друштвеног контекста у коме су настали механизми прогона Јевреја, са акцентом на квазиправне изворе ограничавања Јевреја, посебно у областима које су предмет дисертације, образовних и радних права.

О присуству Јевреја на нашим просторима сведоче различити правно-историјски извори. На територији Србије, кроз историју су се смењивали различити владари с различитим друштвеним уређењем и концепцијом, што је утицало на положај како нашег народа, тако и Јевреја. С демографског аспекта, кроз рад смо показали да раст јеврејске заједнице није имао експоненцијални карактер, као у случају неких других националних мањина, већ је био уравнотежен и ненаметљив. Први потпунији попис становништва у Кнежевини Србији 1834. године, бележи око 2000 Јевреја, од чега је само у Београду било 1500. Из рада се уочава да је однос према Јеврејима био променљив у зависности од актуелне власти и самог владара. Ипак, периоди који су били неповољнији по права јеврејске

заједнице, нису имали карактер прогона Јевреја на антисемитским основама какав је случај у појединим европским државама, већ су доминантнији разлози за то били економске природе.

За време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839) долази до развоја јеврејске заједнице што доказују и уставна решења. Наиме, устав Кнежевине Србије из 1835. гарантовао је верске слободе, а у уставу Кнежевине Србије, Султанском хатишерифу из 1838. године, даје се пуна верска слобода српском народу, док се друге вере у погледу остваривања својих права, нису посебно наводиле.

У периоду уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића однос према Јеврејима се мења. Године 1844. објављен је декрет по којем су Јеврејима одузета грађанска права, а они се протерују и из унутрашњости Србије. У овом периоду почетака модерне српске државности донешене су прве уредбе овог типа, али су, вреди нагласити, биле инспирисане искључиво разлозима дневнополитичке и економске природе. Најрадикалнија уредба донесена је 12. новембра 1846. године и по њој се Јеврејима забрањује сваки даљи боравак у унутрашњости земље и поседовање непокретности, али ако говоримо о слободи вероисповести у Кнежевини Србији, она је осим уставним решењима први пут прокламована и једним посебним законом, Законом о слободи вере из септембра 1853. године, где је у првом члану истакнута слобода вероисповести за припаднике свих признатих вероисповести, које су у Кнежевини Србије уживале и кривичноправну заштиту.

По повратку на власт кнеза Милоша у Србију 1859. поправљен је положај јеврејске заједнице, што се може видети Указом донетим септембра 1859. на Госпојинској скупштини. Међутим, по доласку на власт кнеза Михаила Обреновића (1860–1868.) дошло је до промена односа према јеврејској заједници и захтева да се обнови Указ из 1846. године, и он је обновљен 1861. године. Тек за време владавине Милана Обреновића (1868–1889) долази до пуне афирмације јеврејске заједнице у српском друштву, посебно кроз одредбе Устава из 1869. године и касније кроз политичке догађаје на Берлинском конгресу. Ступањем на снагу Устава од 1869. године власти су добиле налог да се у смислу тачке 35. Устава регрутују и Јевреји у српску војску. Устав Кнежевине Србије, из 1869. године, такође је гарантовао верске слободе вероисповестима које су признате у Србији или које буду признате посебним законом. Гарант Уставом прокламоване слободе вероисповести био је Кнез. Мада је економски живот Јевреја у Србији XIX века имао успоне и падове, њихов културни и верски живот добро се развијао.

Однос према Јеврејима варирао је у зависности од неколико периода и фаза владавине. Ограничења у периоду владавине кнеза Михаила јесу постојала, али нису била инспирисана антисемитским, већ разлозима економске природе. Положај и друга права Јевреја нису се разликовали од положаја других грађана Кнежевине.

У делу рада који се односи на Краљевину Србију констатовали смо да је кључни политички догађај за Јевреје био Берлински конгрес, где је решавано јеврејско питање у источним земљама. Нови Устав Краљевине Србије проглашен 22. децембра 1888. године полазио је од основа које су положене у Берлинском Уговору, да се у Србији разлика у вери или вероисповести не може никад узети као сметња у уживању грађанских или политичких права или у вршењу каквих било послова, да се у Србији зајемчи потпуна слобода вршења обреда и исповедања какве било вере како за српске поданике тако и за странце. Мора се закључити да се однос Краљевине Србије према Јеврејима није разликовао од односа према другим мањинама. Политичке симпатије према Јеврејима показују се децембра 1917. године тиме што се подржава Балфурова декларација.

Ако посматрамо положај Јевреја у Краљевини СХС, мора се истаћи да је Версајски мир усвојио принцип стечених историјских права и принцип заштите мањина, чији гарант је била и новоформирана Краљевина. Специфичности које су пратиле оснивање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, осим ратних дешавања, било је и наслеђе које је са собом носило формирање Краљевине. У правном смислу то је било постојање шест правних подручја, србијанског, црногорског и четири правна подручја из система наслеђеног од Аустро-Угарске. Одлике коегзистентног правног подручја имале су србијанско и црногорско, војвођанско подручје је имало одлике мађарског, а остала аустријског законодавства, са извесним одступањима која су одговарала правним приликама у којима је успостављен тај правни систем. Осим питања правне и организационе природе постојала су питања националних мањина које су биле бројне у новоформираној Краљевини, затим геополитички положај који је у старту био неповољан, јер је Краљевина била окружена државама које су несумњиво имале територијалне претензије, иако актуелна ситуација након Првог светског рата то није показивала. Први неспоразум у животу Краљевине СХС, био је крајем 1919. године, када је министар унутрашњих послова издао наредбу о изгону из Краљевине СХС странаца, пореклом из Мађарске, Аустрије, Немачке, Бугарске и Турске. У наредби није посебно истакнуто да се она односи и на Јевреје, али је њено спровођење обухватало и Јевреје из тих земаља. Реаговањем представника јеврејске заједнице ублажени су њени

ефекти, али ова наредба није имала антијеврејски карактер. Према првом попису становништва у Краљевини СХС 1921. године, од укупно 12.017.323 становника њих 64.159 били су Јевреји.

Оно што смо у раду уочили је да је нова држава била суочена са низом мултипликативно повезаних економских проблема. Први светски рат и размере које је достигао, носиле су свој данак. У демографском смислу српски национални корпус био је преполовљен, привреда уништена, природни ресурси безрезервно експлоатисани, инфраструктура разорена, пољопривредни и сточни фонд тотално уништени. Пред владом су стајали проблеми унификације уставног режима и изједначавања законодавства и правосудног система у свим правним подручјима. Требало је омогућити функционисање државе кроз Провизоријум, све до доношења новог устава.

Може се видети да су осим економских и унутрашњи политички проблеми и проблеми правне природе били сметња за пуну законодавну власт и да је тада држава прибегавала вршењу власти путем уредби. Владање уредбама обележило је рад Провизоријума до доношења Видовданског устава, који је поред класичних личних и политичких слобода и права, садржао многа социјално-економска права. У Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, у другом одељку који носи назив грађанска права и дужности, члан 4. и 5. истичу да су сви грађани пред законом једнаки и гарантује се лична слобода. У члану 12. гарантује се слобода вере и савести, и у складу са друштвеним уређењем нове државе доста прецизније се декларишу верска права и слободе, првенствено кроз уважавање политичких и грађанских права без обзира на веру. Усвајају се оне вере које су у ма ком делу Краљевине већ добиле признање, самостално се регулишу верске унутрашње ствари, финансије, фондови, указује се да нико није дужан да своје верско осведочење јавно проповеда. Истиче се да признате вере своје везе могу одржавати и ван граница државе, да се буџетска средства морају делити равномерно према стварним потребама, и да верски великодостојници не могу веру злоупотребљавати у партијске сврхе. У члану 13. истиче се слобода штампе. У члану 16. истиче се да је универзитетска настава слободна, и да су наука и уметност слободне и да уживају заштиту државе. У трећем одељку устава који се односи на социјалне и економске одредбе, у члану 22. истиче се да је држава дужна да обезбеди једнаке могућности спреме становништва за привредне послове којима нагињу. Кроз ове одредбе Устава из 1921. може се видети да су декларативно, али и формалноправно, постојала и била гарантована сва права и слободе,

свим заједницама на нашим просторима, у складу са цивилизацијским тековинама и тековинама данашњег, модерног друштва и уставних решења. У Краљевини СХС, односно Југославији, јеврејска заједница је у уставно-правном погледу третирана као верска заједница, док су Јевреји појединци пред законом третирани као равноправни грађани.

Међутим, део проглашених слобода и права, нарочито политичких, био је суспендован Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави, од 2. августа 1921. док је пред уставно консолидованом државом стајало је питање усаглашавања законодавства и изједначавања правних система. У члану 133. Устава предвиђен је скраћени поступак за изједначавање закона. Уместо тога, држава се суочавала са кризама парламентаризма, страначким борбама, опструкцијом, пристанком Хрватске сељачке странке на монархистичко уређење, стављањем комуниста ван закона и низом других проблема. Народна скупштина је у редовном сазиву за 1925–1926. годину је била приморана да донесе Закон о продужењу рока за кратки поступак за изједначавање законодавства у земљи.

У уставу Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године, у члану 4. истиче се да су сви грађани пред законом једнаки, у члану 11. јемчи се слобода вере и савести скоро индентично одредбама из претходног устава. У члану 15. јемчи се слобода науке и уметности. Устав је задржао административно-територијалну поделу земље предвиђену Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. Бановинама је призната власт статуирања (*potestas statuendi*), тј. право да прописују обавезне норме за све становнике у бановини које би имале законску снагу. Бановинске уредбе проглашавао је и обнародовао бан, који је претходно тражио сагласност Државног савета о њиховој законитости. Међутим, тековине диктатуре преточене су у уставну категорију, чиме је касније делимично и омогућено доношење низа ограничавајућих уредби.

Положај јеврејске заједнице у оваквим политичко-правним околностима није се могао нарочито одвојити од општег контекста постојања или непостојања персоналних и колективних права уопште. Устав из 1921. и Устав из 1931. прокламовали су једнакост свих држављана пред законом. Устав из 1931. ишао је и корак даље. Његово обележје било је инсистирање на интегралном југословенству, где је сваки племенски партикуларизам сматран за антидржавно деловање. Када су у питању верске слободе, а оне су у том историјском и културном пероду биле од пресудног значаја као показатељ слобода и права,

може се закључити да су Јевреји у периоду Краљевине СХС и Југославије уживали сва верска права и слободе, до 1940. године.

Социјална структура јеврејске заједнице је била таква да је најмање било земљорадника, затим радника свих врста, доминантна делатност била је занатство и трговина, а било је и приватних, државних и самоуправних чиновника и службеника, тзв. слободних професија, лекара, адвоката. По учешћу у привредним гранама, јеврејско становништво се најмање бавило пољопривредом, нешто више занатством, али је зато његово присуство било значајно у области индустрије, а преовлађујуће у трговини и банкарству.

У самој Србији су се, сходно уобичајеном изјашњавању током стасавања српске државе у XIX веку, многи Јевреји изјашњавали као Срби Мојсијеве вере. Управо је о Јеврејима у српској средини је изграђен позитиван стереотип због њиховог прихватања српског националног осећања као „Срба Мојсијеве вере“. Оваква самоидентификација означавала је снажан српски патриотизам, али и очување сопственог идентитета. Било је раширено мишљење о двострукој народности србијанских, посебно београдских Јевреја.

По питању гаратовања персоналних права, можемо закључити, да се припадници ове заједнице нису одвајали од осталих држављана, што је опет дубоко укорењено у традицији односа на овим просторима, што се може видети и кроз напред приказане уставе. Многи од припадника јеврејске заједнице вршили су високе државне функције. По питању материјалног и статусног положаја припадници јеврејске заједнице углавном су спадали у средње и више слојеве друштва, а по питању образовања, процентуално су спадали у најобразованији сегмент друштва. Појаве антисемитизма нису биле правило. Биле су спорадичне и занемарљиве и нису се издвајале из појава опште нетрпељивости међу појединим етницитетима, што опет није било правило на нивоу читавог друштва, и постале су изражене тек у другој половини 30-тих година.

Важно је нагласити да антијеврејске тенденције у Краљевини Југославији у другој половини 30-их година иако нису биле правило, проузроковане добрим делом спољним притисцима. Такође је важно нагласити да је ограничавајуће законодавство према Јеврејима у то време у Европи постало општи тренд. Зато је у раду дат упоредноправни преглед

оваквих појава у Европи, али и у Сједињеним Америчким Државама, са посебним освртом на нацистичку Немачку, креатора овакве идеологије и нејмоћнију силу оног времена.

Антисемитизам у Немачкој имао је неколико историјских фаза, али је главна фаза била реализована као централна идеја нацистичке идеологије у Немачкој пре и за време Другог светског рата, што је истакнуто у њиховом програму објављеном 1920. године, где су јавно објавили намеру за сегрегацијом Јевреја од стране „Аријевског“ друштва, и да ће им ограничити сва политичка, правна и грађанска права. Током Хитлерове диктатуре, од 1933. до почетка Другог светског рата 1939. године, Јевреји су осетили ефекте више од 400 декрета и осталих регулатива које су ограничавале све аспекте њиховог јавног, али и приватног живота. Одмах након 28. фебруара 1933. и исцениране паљевине Рајхстага, изгласан је декрет „За заштиту народа и државе“, којим су суспендовани делови Вајмарског устава, који су гарантовали личне и грађанске слободе. Затим, 23. марта 1933. Рајхстаг је изгласао закон „О посебним овлашћењима“, који је влади дао слободне руке да доноси законе без сарадње Рајхстага и председника Рајха, тада старог и онемоћалог Хинденбурга. Тај закон био је правни основ за доношење расних закона. Први главни закон који је ограничио права припадника јеврејског народа, био је Закон о повраћају из професионалне службе, усвојен 7. априла 1933. године, па је затим истог месеца донет „Немачки закон“ који је ограничио број студената Јевреја у немачким школама и универзитетима, а 14. јула 1933. изгласан је „Закон за заштиту наследног здравља“ који је омогућио присилне стерилизације. У периоду од 1933. до 1939. године донет је низ антисемитских закона, који су били модел за доношење сличних закона у другим државама које су подржавале нацистичку идеологију у Немачку као оличење те идеологије.

Реч је о следећим законима и упутствима: Декрет Комесара за здравство града Берлина којим суспендује Јевреје докторе из градских служби, Закон о отпуштању из професионалне службе (којим се отпуштају Јевреји из свих служби државног карактера), Закон о забрани адвокатуре Јеврејима, Закон против пренасељености у школама и универзитетима (ограничава број јеврејских студената у јавним школама), Закон о денатурализацији (одузима се држављанство натурализованих Јевреја и „непожељних“), Закон о уредништву (забрањује Јеврејима уредништво у новинама), Закон о Вермахту (избацује јеврејске официре из Немачке војске). Нирнбершки сет расних закона, одузима немачким Јеврејима држављанство Рајха, и забрањује Јеврејима брачне и сексуалне односе са особама „Немачког или у вези са Немачком крвљу“. Извршна одредба о Пореском праву

забрањује Јеврејима да служе као порески саветници и консултанти. Савезни закон Рајха о ветеринарима, избацује Јевреје из те професије, Савезни закон Рајха о Едукацији, избацује све Јевреје учитеље из јавних школа. Закон о породичним односима и Закон о личним именима, забрањује Јеврејима да мењају лична имена. Закон о професији Аукционара и Брокера на берзама избацује Јевреје из ове професије. Закон о оружју, забрањује Јеврејима продају оружја. Декрет о избацивању Јевреја из бизниса и компанијског пословања. Министарство образовања Рајха избацује све Јевреје и њихову децу из јавних школа. Савезно министарство за унутрашње послове ограничава слободу кретања Јеврејима. Савезни министар за унутрашње послове забрањује Јеврејима да држе кућне љубимце. Посебан закон којим се поништавају сви акти и уговори између немачке државе и компанија које поседују Јевреји. Закон о јеврејским женама забрањује јеврејкама било какав ангажман. Декрет који се односи на предају скуповених метала и камења и каменолома које су поседовали Јевреји.

Разлози за развој антисемитизма у Француској су вишеструки, а главни је утицај „Велике Депресије“, када је до 1934. године близу милион људи остало без посла. Антисемитски аргумент који је могао да реши проблем незапослености, био је враћање странаца кући, као и увођење ограничења у слободним професијама и трговини. Влада Пјера Лавала је у 1935. години наметнула квоте - око 10 процената - за број странаца којима би било дозвољено да се баве занатством, да би 1938. ограничења била уведена на нивоу Француске. Закони о Јеврејима били су дискриминаторни закони које је донела Вишијевска француска Влада 1940. и 1941. Донет је низ антисемитских закона, који су били пресликани из Немачке. Реч је о следећим прописима: Денатурализација јевреја, Избацивање Јевреја из војске, Избацивање Јевреја из штампе, Избацивање Јевреја из комерцијалних послова, Избацивање Јевреја службеника, Потребна дозвола за продају/куповину компаније од Јевреја, Избацивање студената Јевреја, Избацивање Јевреја адвоката, Регистрација „јеврејског“ бизниса (сви су донети у периоду 16. 07. 1940. до 22. 07. 1941. године).

У Мађарској и Бугарској ситуација је била слична. Ширење мађарске државе уз подршку Трећег рајха значило је и ширење мађарског антијеврејског законодавстава на окупиране територије. Уведена су велика ограничења у запошљавању и пословању, као и обавеза присилног рада у војсци. Крајем марта 1939. је усвојен такозвани „Други јеврејски закон“. По њему, учешће Јевреја међу запосленима сведено је на само 6 процената, од њиховог процентуалног учешћа у укупном становништву, с тим што су били идентификовани по расном, не само по конфесионалном критеријуму. Уведен је *numerus clausus* у школама и на универзитетима, ограничено им је запошљавање у трговини и

индустрији, нису више могли да се селе из својих места становања, оштро им је ограничено деловање у привреди, забрањени су бракови Јевреја и нејевреја, дата је дефиниција “антинародног понашања” која се односила на Јевреје и друге стране народе. Као једна од казних мера за кршење закона предвиђено је и конфисковање имовине што је стриктно спровођено.

Слична ситуација је била и у Румунији, где су неформални притисци, првенствено на универзитету, добијали институционалну и формалноправну подршку. Антонескуов режим је у многим сегментима друштва настојао да имитира друштвене токове у нацистичкој Немачкој.

Фашистичка Италија, иако родоначелник фашизма као идеологије, на којем су се темељили потоњи слични европски режими па и сама идеологија нацизма, била је либералнија према јеврејском питању, али је општи антисемитски тренд захватио и ову државу, па је пред почетак рата то постало правило.

Када је реч о *numerus clausus* у Русији и Пољској мора се закључити да је он био доста раније изражен и да своје корене вуче још из половине XVIII века. *Numerus clausus* за Јевреје у Аустрији примењује се тек од 1938. године и почео се реализовати на основу усвајања "Закона против пренатрпаности немачких школа и универзитета" од 25. априла 1933., али су иницијативе за успостављање постојале још од 1930.године. У Сједињеним Америчким државама *numerus clausus* није институционално или правно био успостављен, али се на нивоу неких школа и колеџа примењивао у односу на Јевреје и Афроамериканце, *numerus clausus* се у САД-у задржао до краја Другог светског рата.

Југославија у периоду од 1935. до 1940. била је држава тражења унутрашњих и спољних компромиса. Притисци европских збивања у којима је Трећи рајх тражио прекомпоновање Европе оставиле су трагове на спољашње и унутрашње односе у Краљевини. Јеврејска заједница у Краљевини Југославији у наслеђе је понела све позитивне и негативне одлике правних система и друштава која су се раније развијала на тој територији. У Уставноправном смислу јеврејска заједница је имала сва права, као и свака друга заједница на нашим просторима, превасходно право слободе вероисповести као најзначајније право тога времена. За разлику од земаља у окружењу, на нашим просторима никада није било погрома сличних као у Русији, Пољској или Румунији.

Нетрпељивост према Јеврејима је код нас била изражена углавном из разлога економске природе, повезаности богатих српских трговаца са властима, који су утицали на доношење указа којима су се ограничавала права Јевреја превасходно у погледу места

становања или трговине. Јеврејска заједница је након права гарантованих Берлинским конгресом константно напредовала у Србији. Може се слободно рећи, уз извесну ограду, да је период Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца био златан период развоја јеврејске заједнице на нашим просторима. На добар положај јеврејске заједнице у Краљевини СХС пресудно је утицао Закон о верским заједницама из 1929. године. Током 30-тих година са успоном националсоцијализма у Немачкој, контекст догађања на нашим просторима није се могао одвојити од европског. У Европи је антисемитизам беснео, код нас је био у појавним облицима и стагнирао је. Када је реч о *numerus clausus* он је у неким европским државама тада био увелико примењиван. Пре него што је уведен у нашој земљи, он је постојао у великом броју држава Европе. У погледу правних основа за доношење, он је у неким државама донет квазиправним средствима, противустванно као и на нашим просторима. Док је 20-тих година у неким државама, универзитетима, установама примењиван прећутно, по инерцији или по антисемитској енергији коју је та средина носила.

Формирање негативног односа према Јеврејима пратило је низ процеса, од антисемитизма, преко тињајућег антисемитизма, до његовог распламсавања. У том контексту овај феномен осим правно-историјског, не може бити посматран изоловано од ширег друштвеног контекста у коме је *numerus clausus* егзистирао.

Због негативних импликација које је изазвао по јеврејску заједницу, *numerus clausus* је као појам постао синоним за ограничавање права Јевреја у погледу школовања, образовања, обављања делатности или запослења. Оно што се из рада може недвосмислено видети је да је *numerus clausus* у Краљевини Југославији донет под специфичним спољнополитичким односима и притиском, да је нацистичкој Немачкој тада требало показати добру вољу.

У том контексту су донете *numerus clausus* уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији. Уредбе су несумњиво биле противустванне и како су донете под притиском, таква је била и њихова примена, флексибилна, широко тумачена.

У складу са резултатима истраживања и свим наведеним налазима може се закључити да је **основна хипотеза** од које се пошло у раду, да је Влада Краљевине Југославије донела Уредбе којима се формалноправно ограничавају права Јевреја и које су биле противустванне, апсолутно потврђена. Нема сумње да су уредбе нарушавале начело хијерархије правних аката и имале одредбе противустванног карактера, уредбе су квазиправно донете, а њихова примена је била флексибилна на шта је више пута указано у раду.

Прва посебна хипотеза да су у Кнежевини и Краљевини Србији постојали антијеврејски укази и наредбе, али нису имали антисемитски, већ економски карактер, као и да су у периоду Краљевине СХС припадници јеврејске заједнице уживали сва грађанска права, такође је потврђена.

Друга посебна хипотеза која је подразумевала да је у другим државама Европе знатно раније постојало изражено антисемитско расположење, као и да је донет низ антисемитских закона и уредби је потврђена.

Трећа посебна хипотеза да су ограничавајуће уредбе донете под својеврсним спољнополитичким притиском и да нису донете зато што је Влада Краљевине Југославије била антисемитског карактера, такође је потврђена.

Четврта посебна хипотеза да Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике Универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стучних школа и Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране значајно утицале на друштвени живот јеврејске заједнице пре Другог Светског рата, осећај несигурности и неповерења, потврђена је.

Пета посебна хипотеза да је негативна антијеврејска кампања у медијима утицала на индиферентан став јавности на доношење ограничавајућих уредби, такође је потврђена. Степен те кампање може се нарочито видети кроз писање листа "Време" у том периоду.

Шеста посебна хипотеза да су Уредбе представљале увод у доношење шире антисемитске легислативе, делимично је потврђена, јер у окупационој зони Србија, сем немачких наредби у погледу Јевреја и Рома, и њихове примене, Влада Милана Недића није донела никакве расне законе по угледу на немачко расно законодавство, док је рецимо за власт у другим окупационим зонама важило законодавство држава које су окупирале тај простор.

ПОПИС СКРАЋЕНИЦА

НДХ - Независна Држава Хрватска

ФНРЈ - Федеративна Народна Република Југославија

НОВ - Народноослободилачка војска

КПЈ - Комунистичка партија Југославије

СЈВО - Савез Јеврејски Вероисповедних општина

СЈО - Савез Јеврејских општина

ЈСВО - Јеврејска сефардска вероисповедна општина

ЈО - Јеврејска општина

ЈЗ - Јеврејска заједница

АЈ - Архив Југославије

АС - Архив Србије

ЈИМ - Јеврејски историјски музеј Београд

ИАБ - Историјски архив Београд

ВИИ - Војноисторијски институт, Архив Војске Србије

НБС - Народна библиотека Србије

ДАЈ - Државни архив Јаши

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Архивски извори, документа, извештаји, објаве

Архив Југославије

- AJ 103-2014/2015, ф 44, пов. Бр. 3794
AJ 103-2016/220, ф 44, пов. Бр. 2013
AJ АКЈ Вашингтон, конзуларна архива, ф 3/Ј 114,1994, бр.176
AJ 103-2016/220, ф 44, пов.бр.60
AJ 103-2016/220, ф44,бр.128
AJ ДК-110, Одлука Ф-802/ИИ
AJ 100 - 23 - 62
AJ 138-4-89
AJ 138-4-158
AJ ДК-110, Одлука Ф-802/ИИ
AJ 103-216/2018
AJ, 110-617, инв.бр.16799.
AJ 103-4-45
AJ 103-4-45
AJ, 66-74-204
AJ, 66-74-204
AJ, 66-109-360.
AJ, 66-74-204
AJ 66 - 74 - 204 чл. 2
AJ 66 - 74 - 204 чл. 3
AJ 14 - 33 - 101
AJ 69 - 60 - 95
AJ 37-28- 205
AJ, 37-74-464
AJ - 797 - ЗКП, 5/0241
AJ 74 -11-20
AJ 66 - 74 - 204
AJ, 66-74-204
AJ 38 - 405 - 556
AJ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17 к. 310.

Архив Србије

Архив Србије (АС), фонд Универзитет у Београду (УБ), Записник Универзитетског сената од 16.децембра 1939.до 4.јануара 1941, књига 16.

Записник Универзитетске управе, књига 27, Записник са Конференције декана 15. Новембра 1940;

Архив Војске Србије

ВИИ, БЈВ, к-1, ф.5, док. 6.

Историјски архив Београда

ИАБ 4609/МГ - 709, стр. 13.

ИАБ 4609/МГ - 709, стр. 14.

ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

ИАБ 4609/МГ - 709, стр. 3 и 4.

ИАБ, ТСО, ОФИ - 44

ИАБ 2340/МГ - ХХІХ - 292, str. 5 и 6.

Јеврејски историјски музеј, Београд

ЛИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б,

ЛИМ - Записник седнице ИО СЈВО, 18. VII 1940.

ЛИМ - А. Демајо, н.н. стр. 10-11.

ЛИМ рг. бр. 4826 к21 9з1/2

ЛИМ 606/2 к 3 - 1 - 1

ЛИМ 1 - 9 - 14

ЛИМ 1 - 9 - 10

ЛИМ 1 - 9 - 92

ЛИМ 1 - 9 - 94

ЛИМ 1 - 9 - 55

ЛИМ 1 - 9 - 13/1

ЛИМ 1 - 9 - 15

ЛИМ 1 - 9 - 109

ЛИМ 2158 к21 1-А-1

ЛИМ К21-1а-1/10

ЛИМ 3819 к-21-2-5/15

ЛИМ 606/2 к 3 - 1 - 1

ЛИМ ик.21ф: 9, 9а,10

ЛИМ 1 - 9 - 1 - 7

ЛИМ 1 - 9 - 20А

ЛИМ 1 - 9 - 6 - 9

ЛИМ 1 - 9 - 106

ЛИМ 1 - 9 -35

ЛИМ, рег. бр. 5856

ЛИМ - фонд „Жртве“, број жртве 16195.

ЛИМ, кут. 805, бр. 2750.

ЛИМ, Записник 22.седнице извршног одбора СЈВО, 9. септембар 1940.

ЛИМ кут. 1. фасц. 1-9.

СЈВО, Извештај Главног одбора VII конгресу 23. и 24. априла 1939.г, Београд 1939.

ЛИМ К 21-2-5/20

ЛИМ, Ал. 1948, п.к. 856

ЛИМ, Алије 1948-1952

Državna arhiva Jassy

Državna arhiva Jassy, Universität, Rektorat, 897/1918, Bl. 231.

godišnjaka sa Univerziteta u Klausenburg 1919-1920, ed. II, Klausenburg, nacionalna izdavačka kuća, 1931, S. 14-15;

Patria II, Nr. 219, 12. Oktober 1920, S. 2.

Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1087/1925, Bll. 41-42.

Državna arhiva Jassy, Univerzitet, Rektorat, 1037/1923, Bl. 5: naredba broj. 76 od 15. Novembra 1923.

Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1047/1924, Bl. 663.

Romania III, Nr. 410, 27. Februar 1925, S. 4.

Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1047/1924, Bll. 324-325,389.

Državni arhiv Jassy, Universität, Rektorat, 1057/1924, Bll. 16-17.

Dokumenti u Državnom arhivu u Jassy Sveučilišta, filološkog fakulteta, dopisivanje 296 / 1938-1939.

Архив Владимира Дедијера

Број 426761941, Бр. Рег. 9/1 37 к. 87

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовски Живко, *Балканске земље и велике силе 1934-1941*, Београд, 1968.
- Аврамовски Живко, *"Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938"*, Загреб, 1986.
- Аврамовски Живко, *Politika velikih sila na Balkanu (1933–1939), Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Београд, 1973.
- Аврамовски Живко, *Британци о Кралjevини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938, књига I (1921-1930)*, Београд, 1986.
- "Antisemit", *Brockhaus Conversations-Lexikon. Allgemeine deutsche Real-Enzyklopaedie*, in sechzehn Baenden, erster Band, Leipzig, 1882.
- "Antisemitismus", *Ottuv Slovník naučný. Illustrovana encyklopaedie obecnyh vedomosti, druhy díl*, Praha, 1889;
- Aprilski rat*, Zbornik dokumenata, knj. I, Београд, 1969.
- Антисемитизам Холокауст Антифашизам*, Загреб, 1996.
- Aleksic Vesna, *Banka i moc*, Београд, 2002.
- Алмули Јаша, *"Матилда Богдански Жупански - "Узета на душу"*, *Јеврејске говоре*, Београд, 2005.
- Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Београд, 2013.
- Агнеш Г., *Od Drave do Mure*, Будимпешта, 1965.
- Андрејевић Снежана, *О правилима поступка судске рехабилитације*, Београд, 2009.
- Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944, књига друга (1943-1944)*, Београд, 1979.
- Браловић Владимир, Пралица Дејан, *Ширење националсоцијалистичке пропаганде на територији Дунавске бановине током 1940. године*, Београд, 2011.
- Bullock Alen, *Hitler – Slika tiranije*, Београд, 1954.
- B. Paulei, *Istorija Austrijskog antisemitizma. Od isključenja do istrebljenja*, Већ, 1993.
- Vodrožić Milica, *D. Hercigonja: "Velika Britanija i spoljopoliticki položaj Jugoslavije 1929-1933"*, Београд, 1987.
- Бартуловић Жељко, Ранђеловић Небојша, *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш, 2009.
- Војић Зоран, *Ustavno sudstvo i zaštita individualnih prava i sloboda*, Београд, 2002.
- Boban Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, књ.2*, Загреб, 1974. Вјелajaц Mile, *"Diplomatija i vojska, Srbija i Jugoslavija 1901-1999"*, Београд, 2010.
- Вјелajaц Mile, *"Vojska kraljevine SHS /Jugoslavije 1922-1935"*, Београд, 1994.
- Бјелajaц Миле, *Два виђења решавања питања националних мањина у Краљевини Југославији пред избијање Другог светског рата, Токови револуције, бр. 1*, Београд, 1989.
- Вјелajaц Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietnickom armijom 1918-1991*, Београд, 1999.
- Bratu Traian, *Politica națională față de minorități. Note și observanții*, Bukarest, 1923.
- Brown Mac Auster, *"The Third Reichs mobilization of the German Fifth Column in Eastern Europe"*, 1959.
- Božinov Voin, *"Paktът за „Večno priateljstvo“, ili osъществили се бългaро-югославskoto sближение"*, 2008.
- Braham Randolph, *A Magyar Holokauszt, Gondolat-Budapest, Wilmington*, 1981, Backburn International Inc.;
- Kassow Samuel, *Students, profesors and the state in Tsarist Russia*, 1989.
- Benz V., *Jevrejski život u Vajmarskoj Republici*, Tubingen, 1998.
- Вјерске заједнице у Југославији*, Загреб, 1970.

- Vinaver Vuk, *Jevreji u Srbiji početkom XX veka*, Jevrejski almanah 1955—1956.
- Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd, 1985.
- Vinaver Vuk, Engleska i italijansko zaokruživanje Jugoslavije 1926–1928, *Istorija XX veka*, sv. VIII, Beograd, 1967.
- Vinaver Vuk, “*Ugrožavanje Jugoslavije*”, Beograd, 1968.
- Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Madarska 1933-1941*, Beograd, 1976.
- Vojna enciklopedija*, Beograd, 1967.
- Vučo Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd, 1968.
- Wistrich Solomon Robert, *Antisemitism: The Longest Hatred*, New York, 1991.
- Vajkart Rihard, *Od Darvina do Hitlera. Evolucionarna etika, eugenika i rasizam u Nemačkoj*, Beograd, 2005.
- Vučo Nikola, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1958.
- Vasić Mirosljub, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji*, Beograd, 1977.
- Vallat Xavier, *Le Nez de Cléopâtre: Souvenirs d'un homme de droite (1919–1944)*, Paris, 1957.
- Victor Karady and Peter Tibor Nagy Pastis Inc., Budapest, 2012.
- Wirtschaftspolitik in Suedosteuropa, Stuttgart, 1986.
- Vidaković-Petrović Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI-XX vek*, Sarajevo, 1986.
- Weisberg Richard, *Vichy Law and the Holocaust in France*. New York, 1996.
- Глигоријевић Бранислав, *Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора*, Београд, 1963.
- Глишић Венцеслав, *Ужичка република*, Београд, 1986.
- Гајић Едо, *Југославија и јеврејски проблем*, Београд, 1938.
- Голдштајн Иво, *Геноцид над Јидовима у Независној држави Хрватској, Холокауст у Југославији*, Земун, 2013.
- Gross Mirjana, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeca do pocetka 20. stoljeca)*, Zagreb, 1981.
- Gross Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji (1850-1860)*, Zagreb, 1985.
- Гаћеша Никола, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919-1941*, Нови Сад, 1972.
- Гашић Ранка, *Београд у ходу ка Европи*, Београд, 2005.
- Goldstein Slavko, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988.
- Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918 - 1941*, Zagreb, 2004.
- Goldstein Ivo, *Antisemitizam, holokaust i antifasizam*, Zagreb, 1996.
- Goldstein Ivo, *Židovi u međuratnoj Jugoslaviji-problem ravnopravnosti i jednakopravnosti*, Zagreb, 2000.
- Гајин Саша, *Људска права (правно-системски оквир)*, Београд, 2011.
- Glatz Ferenc, *Ethnicity and Society in Hungary, II*, Budapest, 1990.
- Gilbert Martin, *The Holocaust, Holt, Rinehart and Winston*, New York, 1985.
- Gr. *Verski rat u Evropi i Zbor*, Otadžbina, 5. novembar, 1936.
- Drucker Alfred, “*The Nationalisation of United Nations Property in Europe*”, *Transactions of the Grotius Society*, 1951;
- “*Doprinos ljekara Jevreja zdravstvenoj zaštiti i kulturi Bosne i Hercegovine*”, Beograd, 1971, *Jevrejski almanah* 1968-1970.
- Dnevnik Alojzija Stepinca*, 5. X 1940, Zagreb, 3. VII 1990.
- Димитров Илчо, *Българо-италиански политически отношения 1922–1943*, Софија, 1996.
- Diener Karl, *Dešavanja na univerzitetu u: Nemačko-austrijske novine*, 12. Dezember 1922.

- Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I-III, Београд, 1997.
- Дурковић-Јакшић Љубомир, *Србија и Ватикан 1804-1918*, Краљево, 1990.
- Đimić Ljubodrag, *Srbi u Jugoslaviji*, Београд, 1988.
- Дамјановић Милица, *Напредни покрет студената Београдског универзитета. Прилог историји, књига друга, од 1929.до 1941.године*, Београд, 1974.
- Дмичић Миле, Пилиповић Милан, *Моћ органа извршне власти и остварење правне државе*, Источно Сарајево, 2014.
- Делић Риста, *Јевреји у Југославији*, Београд, 1939.
- Dimitrijević Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Београд, 1952.
- "*Drugi svetski rat (knj. 1.)*" Београд, 1957.
- Dimitrijević Vojin, *Odredbe o nediskriminaciji u Medunarodnom paktu o gradanskim i politickim pravima*, Београд, 1991.
- Detoni Milica, *Mariborski geto*, Јеврејски алманас, 1957-1958;
- Duizend-Jensen Shoshana, *Јеврејске заједнице, удружења, фондације и фондови. "Linearizacija" „Ariziranje" i restitucija*, Веџ, Wien, 2002.
- Don Yehuda, Karady Victor, *Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, 1990.
- Donnelly Jack, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 2nd ed., 2003.
- Heiden Konrad, *Der Fuhrer: Hitler's rise to power*, 1944.
- Duroselle Baptiste Jean, *L'Abîme, 1939-1945*, Impremerie nationale, Paris, 1982.
- Die Gliederung der Bevoelkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Mutterschprache und Konfession nach den unveroeffentlichen Angaben der Zaehlung von 1931*, Wien, 1943.
- Đunisijević Ratimir, *Osnivanje industrijskih preduzeca i razvoj indsutrije u Srbiji do 1918. godine*, Београд, 1990.
- Ђука Наташа, *Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933-1945*, Београд, 1994.
- Ђуровић Смилјана, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Београд, 1986.
- Ђуровић S., „*Индустрија Србије на почетку привредног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*“, *Историја XX века*, no. 10, Београд 1969.
- Ђуровић S., „*Индустријализација Србије – легитимација за модерни свет XX века*“, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994.
- Ehs Tamara, *Hans Kelzen i Političko obrazovanje u modernoj državi*, Веџ, 2007, *Seriја Hansa Kelzena instituta*, vol. 29;
- Живановић Живан, *Политичка историја Србије књ. I*, Београд, 1923.
- Živaković-Kerte Zlata, *Židovi u Osijeku (1918-1941.)*, Osijek, 2005.
- Zuckerman Boško, *Psihologija Holokausta*, Zagreb, 2011.
- Zatezalo Đuro, *Jadovno, knjiga I: Kompleks ustaških logora 1941*, Београд, 2007.
- Zuccotti Suzan, *The Holocaust, the French and the Jews*, New York, 1993.
- Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије - *учешће Хортијеве Мађарске у нападу и окупацији Југославије 1941-1945*, том XV, књига 1, Београд-Будимпешта, 1986.
- Zapisnik sednice od 4. Februar 1925, Mikrofilm T 81/688, National Archives, Washington D.C;
- Иванковић Младенка, *Јеврејски интелектуалци и студентска омладина међу првим жртвама масовних егзекуција у НДХ*, 2013.

- Ivankovic Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952), Kraj ili novi pocetak*, Beograd, 2009.
- Ивановић Лазар, Вукомановић Младен, *"Дани смрти на Сајмишту"*, Нови Сад, 1969.
- Јанковић Драгослав, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917.године*, Београд, 1967.
- Јанјетовић Зоран, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd, 2005.
- Jevrejski narodni kalendar* 5698.
- Jevrejski narodni kalendar* 5701.
- Jevreji nepobitna istorijska чињеница или искрена реч у право доба*, Загреб, 1933.
- Jackson J., France: The Dark Years, 1940–1944, Oxford, 2001.
- Josip Broz Tito, Sabrana djela, tom šesti, oktobar 1940-april 1941, Beograd, 1983.
- Juričić Želimir, *Ivo Andrić u Berlinu*, Sarajevo, 1989.
- Jovanović Milan, *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija*, Beograd, 2009.
- Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене, Четврти том, "Искусва"*, Београд, 1997.
- Казимировић Васа, *Црна рука*, Крагујевац, 1997.
- Karady Victor, *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*, Budapest, 1997.
- Karady Victor, *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon*, In: *Moszgó Világ* 8, 1988.
- Karady Victor, *Les Juifs dans la structure des classes en Hongrie. Essai sur les antécédants historiques des crises d'antisémitisme au XXe siècle*, in: *Actes de la recherche en sciences sociales* Nr. 22 (Juni 1978).
- Karady Victor, *Antisémitisme universitaire et concurrence de classe: la loi du "numerus Hongrie entre les deux guerres*, in: *Actes de la recherche en sciences sociales* Nr. 34 (September 1980).
- Karady Victor, Tibor Nagy Peter, *Numerus clausus u Madarskoj*. Studije o prvom antijevrejskom zakonu i akademskom antisemitizmu u modernoj Centralnoj Evropi, Izveštaji istraživanja o centralnoevropskoj istoriji 1. Budimpešta, 2012.
- Karady Victor, *"Egyetemi antiszemizmus és értelmiségi kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt*. (Akademski antisemitizam i intelektualno ograničene karijere. Mađarski jevrejski studenti na zapadnoevropskim koledžima u vreme numerus clausus-a)", *Levéltári Szemle* Vol. 42., N. 3. (1992).
- Кон Иван, *Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština ,broj 1*, Beograd, 1933.
- Кон Иван, *"Најважнији моменти у раду Савеза јеврејских вероисповедних општина од његовог оснивања до данас"*, 1.април 1933.
- Klausen Detlef, *Granice prosvetiteljstva*, Beograd, 2003.
- Кнез Павле Карађорђевић - Краљевски намесник 1939 - 1941*, Београд, 2007.
- Косијер Љубомир, *Јевреји у Југославији и Бугарској*, Загреб-Београд-Љубљана, 1930.
- Казимировић Радован, *Црквени проблеми пред нашим новим уставом, Црквено-правне расправе, књ. I*, Београд, 1923.
- Karolj Mihalj, *Vjera bez iluzija*, Zagreb, 1982.
- Колар-Димитријевић Мира, *Страни капитал и Бановина Хрватска 1939-1941*, Загреб, 1990.
- Kolar-Dimitrijević Mira, *Utjecaj fašizma na eiconomsku-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941 godine*, Zagreb, 1976.
- Konstantinović Mihailo, *Politika sporazuma*, Novi Sad, 1998.
- Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 2008.
- Kalvokorezi Piter, Vint Guy, *Totalni rat*, Beograd, 1987.

- Konstantinovic Mihailo , *Politika sporazuma. Dnevnicke beleške 1939- 1941. Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad, 1998.
- Kerkkänen Ari, *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post- Yugoslav developments*, Helsinki, 2001.
- Kann R. A., David Z. V., *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918*, Seattle, 1984.
- Katzburg Nathaniel, *Hungary and the Jews. Policy and Legislation, 1920-1943*, Ramat-Gan, 1981.
- Karner Stefan, Mikoletzky Lorenz, *Austrija 90 godina Republike*, Innsbruck, 2008.
- Kallis Aristotle, “*The Jewish Community of Salonica under Siege. The Antisemitic Violence of the Summer of 1931*”, Spring, 2006, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol.20. Number 1.
- Kovács Mária, *The over-representation of Jews among the university-educated professionals, The numerus clausus in Hungary, Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe* Edited by Frank Daniel, *History of Jewish Philosophy*, London, 1997.
- Kovács Maria, *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*, Budimpešta, 2012.
- Karady Victor, *Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan volt Magyarország magyar nyelvű ország*, 1990, in: *Századvég 2*;
- Клајн Иван, Шипка Милан, *Велики рачник страних речи и израза*, Нови Сад, 2006.
- Kazasov D., *Burni godini 1918—1944*, Sofija, 1949.
- Krključ Ljubomirka, *Pravna istorija srpskog naroda, drugo izmenjeno izdanje*, Beograd, 2009.
- Ladányi Andor , *Az egyetimi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919-1921*, Budapest, 1979.
- Lebl Ženi , *Do „kopasnog rešenja”- Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001.
- Лебл Жени, *До коначног решења Јевреји у Србији*, Београд, 2002.
- Лебл Жени, Лебл Александар, *устушњене Белешке и текст од А. Лебл*, Београд, 2015.
- Livezeanu Irina, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation building, and Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca, NY und London, 1995.
- Lengel-Krizman Narcisa, „*Logori za Židove u NDH*“, *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Zagreb, 1996.
- Lengel-Krizman Narcisa, *Хронологија жидовског страдања 1938-1945 у Антисемитизам Холокауст Антифашизам*, Загреб, 1996.
- Leuthner Karl, *govorio na 77. sastanku Nacionalnog saveta Republike Austrije 29. april 1932 Stenografski zapisnici, Minuta*, 2074);
- Лукић Радомир, *Теорија државе и права II. Теорија права*, Београд, 1995.
- Lichtenberger-Fenz Brigitte, *"Nemačko poreklo i maternji jezik", Austrijska politika visokog obrazovanja u Prvoj Republici*, Веџ, 1990.
- Леви-Дале Давид, “*Ново време у Немачкој и Јевреји*”, Београд, 1933, Гласник Савеза јеврејских вероисповедних општина, бр.1, 1.април.
- Levi Dale David., *Regionalna jevrejska zajednica do 1918*, Beograd, 1969, *Spomenica Saveza jevrejskih opština 1919—1969*.
- Lengel-Krizman Narcia, Sobolevski Mihael, „*Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu u maju 1941. godine*“, Zagreb, 1998, *časopis Novi Omanut*, novembar–decembar 1998/5759.
- Ledeem M., “*Evolucija italijanskog fašističkog antisemitizma*”, 1975, *Jevrejske društvene studije* Vol. 37, No. 1.
- Љотић Димитрије, *Сабрана дела*, VII, Нови Сад, 2001.
- Ljotić Dimitrije, *Da li smo fašisti? Otadžbina*, 5. novembar 1936.

- Љушић Радош, *Књига о начертанију*, Београд, 2004.
- Mitrović Andrej, *Prodor na Balkan*, Београд, 1981.
- Marković Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Београд, 1988.
- Mitrović Andrej, „*Nemački privredni prostor i Jugoistočna Evropa*“, *Istorijski časopis*, vol. 21, 1974;
- Милић Војин, *Социолошки метод*, Друго допуњено издање, Београд, 1978.
- Маџек Владко, *Метоари*, Загреб, 1992.
- Марковић Драган, Ранђеловић Небојша, *Государство, парламентаризм и потери Србији в Первой мировой войне напечатан в сборнике "Инвалиды Первой мировой войны: исторические и нравственные уроки"*, Москва, 2013.
- Маловић Илија, *Еугеника као идеолошки састојак фашизма у Србији 1930-их година XX века*, Београд, 2007.
- Мирнић Јосип, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974.
- Митриновић Чедомил, Брашић Милош, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд, 1937.
- Mihailović Milica, *Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941.godine, katalog izložbe*, Београд, 1982.
- Marković Milan, *Zaštita manjina u sklopu međunarodne zaštite ljudskih prava*, Београд, 1956.
- Ми смо преживели 3*, Јевреји о холокаусту, Београд, 2005.
- Манојловић - Пинтар Олга, *Успостављање фашистичких закона и институција у окупираној Србији, Холокауст у Југославији*, Земун, 2013.
- Маџковић Стеван, *Industrija i industrijalci Subotice*, Subotica, 2004.
- Митриновић Чедомил, Брашић Милош, *Југословенске скупштине и сабори*, Београд, 1937.
- Moss George, *Istorija rasizma u Evropi*, Београд, 2005.
- Mesaroš Šandor, *Mađarska historiografija o diplomatskim priprematama za napad Mađarske na Jugoslaviju*, Novi Sad 1967.
- Mesaroš Šandor, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, N. Sad, 1989.
- Mosbacher Edvard, „*Jugoslovenski Jevreji u svetlosti statistike*“, *Jevrejski narodni kalendar 5701,1940/41, VI godište*;
- Милошевић Михаило, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, Београд, 1995.
- McCagg William, *Jews in Revolution: The Hungarian Experience*, 1972, *Journal of Social History* Fall72, Vol. 6 Issue 1.
- Marrus M. R., Paxton R. O., *Vichy France and the Jews*, New York, 1981.
- Marrus M. R., Paxton R. O., *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*, New York, 1972.
- Miller Michael, " *Numerus clausus izgnanici: Mađarski studenti jevrejske nacionalnosti u međuratnom Berlinu*" u *Numerus clausus u Mađarskoj. Studije o prvom antijevrejskom zakonu i akademskom antisemitizmu u modernoj Centralnoj Evropi*, ur. Viktor Karády i Péter Tibor Nagy.
- Mirkovic Mijo, *Prikaz rada Mirka Lamera »Wandlungen der auslandische Kapitalanlagen auf dem Balkan« — Jugoslavenski ekonomist*, 1939.
- Marascu V., *Unde mergem?*, in: *Glasul studentimii I*, Nr. 1, 18. März 1934.
- Molnár Judit, *Jogfosztás - 90 éve: tanulmányok a numerus claususról*, Budimpešta, 2011, *Nonprofit Társadalomkutató Egyesület*.
- Николиш Гожко, *Коријен, стабло, наветина-Мемоари*, Загреб, 1980.
- Novaković Dragan, *Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije*, Rijeka 2012, *Zb. Prav. fak. Sveuc. Rij.* v. 33, br. 2.
- Немачка обавештајна служба у старој Југославији*, Београд, 1955.

- Новаковић Стојан., Католичка црква у Србији III, књ. IV, 1907.
- „Nestanak najdražih“, Mi smo preživeli, knjiga 4, Beograd, 2007.
- Neuman Lawrence, Basics of social research: Qualitative and quantitative approaches (2nd ed), Boston, 2007.
- Nastasă Lucian, Educatia scolară la evrei si “iesirea din ghetou”, in Insula. Despre izolare si limite in spatiul imaginar, hrsg. von Lucian Voia, Anca Oroveanu und Simona Corlan-Ioan, Bukarest, 1999.
- Neufeld Edo, „Progon židovskih advokata u NDH“, Mi smo preživeli, knjiga 3, Beograd, 2005.
- Ognyanova – Krivoshieva Irina, *Jewry related discourse in Bulgaria between the First and the Second world war*; Zagreb, 2013.
- Otečestvenata vojna na Blgarija 1944—1945, Sofija, 1961.
- Перера Давид, *Неки статистички подаци о Јеврејима у Југославији у периоду 1938 -1965.* године, Јеврејски алманах (1963/64).
- Peschanski Denis, *Vichy 1940–1944: Contrôle et exclusion*, Brussels, 1997.
- Рејашиновић Зоран, *Сјонистички покрет : од Базелске до Балфуове декларације*, Beograd, 1997.
- Петровић Звездана, *"Јевреји у Јагодини"*, Крагујевац, 2013, Центар за стручно усавршавање запослених у просвети;
- Павловић Марко, *Уставноправна европеизација Кнежевине и Краљевине Србије*, 2000.
- Писари Милован, *Страдање Рома у Србији за време Холокауста*, Beograd, 2014.
- Плећаш Неђељко, *Ратне године, 1941-1945*, Chelsea, 1983.
- Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Beograd, 1997.
- Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918-1988*, књ. 1, Beograd 1988.
- Pavlica Branko, *Jugoslavija i Nemačka 1951-1984*, Smederevo, 1989.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984*. Zbirka dokumenata, Beograd, 1985.
- Paolo Brizzi, "Il rientro impossibile. Studenti stranieri ebrei a Bologna 1938-45, Bolonja, 2004.
- Peschanski Denis, “*The Statutes on Jews—October 3, 1940, and June 2, 1941,*” 1992, *Yad Vashem Studies* 22.
- Писари Милован, *Страдање Рома у Србији за време Холокауста*, Beograd, 2014.
- Pelini Francesca, Pavan Ilaria, *La doppia epurazione*. Mulino, 2009, L’Universitj di Pisa e le leggi razziali tra guerra e dopoguerra;
- Poznanski Rene, *Jews in France During World War II*, Hanover, 2001.
- Rodrigue Aron, “*Rearticulations of French Jewish Identities After the Dreyus Affair.*”, 1996, *Jewish Social Studies*, New Series. 2. No. 1.
- Радбрух Густав, *Филозофија права*, Beograd, 1980.
- Романо Јаша, *Јевреји Југославије, жртве геноцида и учесници НОП-а 1941 - 1945*, Beograd, 1980.
- Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем*, Beograd, 1988.
- Ristović Milan, *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa*, Beograd, 2005.
- Ристовић Милан, *Југославија и јеврејске избеглице 1938 - 1941*, Историја 20. века, бр. 1, 1996.
- Ранђеловић Небојша, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса*, Beograd, 2012.
- Ранђеловић Небојша, *Историја права II – Основи српске историје права*, Ниш, 2008.
- Ранђеловић Небојша, *Правни живот Србије у заједничкој држави, Србија 1804-2004*, 2005.
- Рокаи Петер, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Beograd, 2002.
- Radić Radmila, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Beograd, 2002.

- Религија и друштво*, Загреб, 1969.
- Radić Radmila, *Verom protiv vere*, Beograd, 1995.
- Romano Serdo, „*Istorija Italije, Od Risordimenta do današnjih dana*”, Beograd, 2006.
- Rousso Henry, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France Since 1944*, Cambridge, 1986.
- Radonjić Radovan, *Socijalna kohezija i ljudska prava*, Podgorica, 2003.
- Радовановић Светлана, *Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства*, књ. IV, Београд, 2007.
- Rotman Liviu, *Educational and Social Structures of Romanian Jews at the Turn of the Century*, Klausenburg, 1993.
- Ryan Donna, *The Holocaust and the Jews of Marseille: The Enforcement of Anti-Semitic Policies in Vichy France*, IL, 1996.
- Становчић Војислав, *Легалитет-Легитимитет*, Београд, 2002.
- Shirer William., *The rise and fall of the third Reich*, 1965.
- Caron Vicki, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942*, Stanford, 1999.
- Čok Vida, *Ravnopravnost žene u sistemu prava coveka*, Zagreb, 1989, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 59/89.
- Стефановић Ј., *Односи између цркве и државе*, Загреб, 1953.
- Sekelj Laslo, *Vreme beščašća. Ogleđi o vladavini nacionalizma*, Beograd, 1995.
- Стојадиновић Милан, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1970.
- Skakun Milan, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Beograd, 1984.
- Стефановић Младен, *Збор Димитрија Љотића*, Београд, 1984.
- Сартр Жан Пол, *Размишљања о јеврејском питању*, Београд, 1992.
- Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, Редован сазив за 1933/34, годину, VII редовни састанак 30. новембра 1933, књ. V.
- Споменица СЈВО 1919 - 1969.
- Stojković Ljubiša, Martić Miloš, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1953.
- С. Калдерон, Ј. Леви, „Историја јеврејског народа - II - од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена“, Београд, 1935, Савез Јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије; *Споменица СЈВО 1919-1969*.
- Scoala israelito-română (1851-1914)*, Bukarest, 1999.
- Schlarp Heinz Karl, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen*, 1986.
- Szegvári Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: a zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*, Budimpešta, 1988.
- Silber Michael, *Jews in the Hungarian Economy 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*, Jerusalem, 1992.
- Signori Elisa, *"Contro gli studenti. La persecuzione antiebraica negli atenei italiani a le comunità studentesche. in Per la difesa della razza –L'applicazione delle leggi antiebraiche nelle università italiane*, Milano, 2009, Unicopli;
- Signori Elisa, *"Una peregrinatio academica in età contemporanea: gli studenti ebrei stranieri nelle università italiane tra le due guerre*, Annali di storia delle università italiane. 4, 2000.
- Singer Claude, *On the fate of Jews in the universities, see especially, Vichy*, Paris, 1992.
- Терзић Велимир, *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза*, Београд, 1982.
- Tadic Ljubomir, *Nauka o politici*, Beograd, 1996.

- Тркуља Јовица, *Странпутице денационализације у Србији*, Београд, 2009.
- Tomčić Jaša, *Jevrejsko pitanje (2. izdanje)*, Petrovgrad, 1940.
- T. Kruševac, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja za autsrijskog vremena*, Sarajevo, 1966.
- Tudorică Nae, *Mărturisiri in duhul adevărului*, Bacău, 1993.
- Toroutiu I.E., *Proportia si clasele sociale din Bucovina*, Bukarest, 1916.
- Tălos E., Hg., *Priručnik austrijskog političkog sistema. Prva Republika 1918-1933*, Веč, 1995.
- Тролић Душан, *Активност Сарајевских студената у предратном периоду*, Сарајево у Револуцији, револуционарни раднички покрет 1937 - 1941, Сарајево, 1976.
- Troicki Sergej, *Verska politika Kralja Ujedinitelja*, Novi Sad, 1935.
- Ђирић-Богетић Љубинка, *Београдски универзитет против антисемитизма (1940-1941)*, Београд, 1989.
- Ugrčić Miodrag, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd, 1967.
- Fišer Ladislav, *Jevrejsvo Bačke*, Jevrejski almanah, 1955-1956.
- Фогел Милан, Ристовић Милан, Кољанин Милан, *Праведници међу народима Србија*, Београд, 2010.
- Fleming Gerald, *Hitler and the final solution*, 1984.
- Frajdentrach Pas Harijet, *Jevreji Beograda između ratova*, Beograd, 1992.
- Frajdentrach Pas Harijet, *The Yews of Yugoslavia*, Philadelphia, 1979.
- Filderman Wilhelm, *Adevărul asupra problemei evreiesti din Romania in lumina textelor religioase si a statisticii*, Bukarest, Triumful. Tip., 1925.
- F. Urbach, *pismo od 31. Dezember 1934* (Archiv der Society for the Protection of Science and Learning, 342/5, Bodleian Library Oxford.
- Femeile in învățămintul universitar*, in: Patria, 12. Oktober 1919, Nr. 189, S. 2; Femeile care studiază, in: Patria, 14. September 1920.
- F. Baillet., *Utica Evropske konvencije o ljudskim pravima na francusku sudsku praksu*, u, Pravni život, br. 12/02.
- Fon Heren, 16.7.1940, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318.
- Kaufmann Frank, utisci sa Mizes seminara, *Beč u: Margit fon Misa, Ludviga fon Misa. Čovek i njegov rad*, Minhen 1981.
- Fon Heren 27.5.1938 o javnom mnjenju povodom češke krize, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318.
- F. Stadler, Hg, *Raseljeni razum II emigracije i izbeglištva austrijske nauke od 1930. do 1940.*, Веč, 1988.
- F. Grünwald, M. L. Fium, *Jevrejin sa Rijeke*, Jevrejski almanah 1959—1960.
- Fenyves Katalin, "» Se nõ, se zsidó «? Diplomáselit-felfogások és a numerus clausus u Jogfosztás - 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról.
- Felice Renzo, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino, 2008.
- Хавелка Ненад, Кузмановић Бора, Попадић Драган, *Методе и технике социјалнопсихолошких истраживања*, Београд, 1998.
- Horvat Rudolf, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, Slavonski Brod, 2000.
- Хилберг Раул, Злочинци, жртве, посматрачи - јеврејска катастрофа 1933 - 1945, Београд, 2001.
- Hoptner Jakob, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972.
- Hungary. *Jews during the Holocaust*, u: Encyclopedia of the Holocaust, Vol. II, 698.
- Jacobsen Hans Adolf, *National-sozialistische Aussenpolitik 1933-1938*, Frankfurt/M, Berlin, 1968.

- H. Sternberg, *O istoriji jevreja u Czernowitz, u: Istorija jevreja u Bukovini, II*, ed. Hugo Gold, Tel Aviv, Olamenu, 1962.
- H. Lieser i J. Sauter, u: Franz-Stefan Meissel et al., Hg., *Pročerdano pravo – Proterano pravo*. Bečki Pravni fakultet i fakultet političkih nauka 1938-1945, Beč, 2011.
- H.G. Zilian, F. Kaufmann - *Život i rad, u: Fridrih Stadler, Hg, Fenomenologija i logički empirizam*, Beč, 1997.
- Hofmeister A., *Samoorganizacije i buržoazija*, Gottingen, 2007.
- Culinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970.
- Culinović Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961.
- Ценић Ђорђе, *Објасњење Казнителног законика за Књажество Србију*, Београд, 1866.
- Cagg William, *History of Habsburg Jews, 1670-1918*, Bloomington, 1988.
- Preston David, *Science, Society, and the German Jews*, 1971.
- Curtis Michael, *Verdict on Vichy: Power and Prejudice in the Vichy France Regime*, New York, 2002.
- Carić Slavoljub, *Uslovi za prihvatljivost predstavke podnete Evropskom sudu za ljudska prava*, 2006.
- Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете и вера у Окупираној Србији 1941-1944-судбина институције под окупацијом*, Београд, 2007.
- Šlang Ignjat, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926.
- Švajcer Jožef, *Kretanje brojnog stanja prve verske opštine u županiji Baranja — u Dardi, Jevrejski almanah 1965—1967*.

Правни извори

- Устав Кнежевине Србије*, Крагујевац, 1835.
- Устав Кнежевине Србије*, Султански хатишериф, Београд, 1838.
- Устав Кнежевине Србије*, Београд, 1869.
- Устав Краљевине Србије*, Београд, 1888.
- Устав Краљевине Србије*, Београд, 1901.
- Устав Краљевине Србије од 5. јуна 1903*, Крф, 1916.
- Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године*, Београд, 1921.
- Устав Краљевине Југославије*, 3. септембар, Београд, 1931, Службене новине бр. 200.
- Казнителни законик за полицијне преступке од 27. маја 1850.*
- Сборник закона' и уредби' и урдбениѢГ' указа, издани у Књажеству Србији књ. V, Београд, 1853.*
- Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860, Збирка закона Краљевине Србије.*
- Устројеније централне државне управе*, Зборник закона и уредби издани у Књажеству Србији, књ. XV, Београд, 1863.
- Закон о verskoj zajednici Јевреја и Kraljevini Југославији*, Službene novine Kraljevine Југославије, број 301, од 24. decembra 1929.
- Закон за заштиту народа*, Државен вестник, Софија.
- Закон о organizovanju bugarske mladeži*, Државен вестник, Софија.
- Закон о gradanskoj mobilizaciji*, Државен вестник, Софија.
- Закон protiv Јевреја*, Државен вестник, Софија.
- СборникѢ закона' и уредби и уредбениѢГ' указа'*, издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853) књ. VII, Београд, 1854.
- Evreii din România între anii 1940/1944, tom I: Legislație antievreisc.*
- Службени гласник Републике Француске*, Број 29, 18. октобар, 1940.
- „Ugovor о miru između savezničkih i удружених сила и Nemačke“*, 28. јун 1919, Službene novine, br. 119a/1920 i 224-XXX/1922.
- Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 301/1929.
- Службене новине Краљевине Југославије* бр. 215, 21. септембар 1939.
- Службене новине Краљевине Југославије* бр. 194А- 26. август 1939.
- Службене новине Краљевине Југославије*, број 229-LXXX-A, Београд, субота 5. октобар 1940.
- Београдске општинске новине*, бр. 10, октобар 1940. месечник.
- Општинске новине службени лист града Београда*, број 38-39. октобар 1940.
- Општинске новине службени лист града Београда*, број 40-43. октобар 1940.
- Општинске новине службени лист града Београда*, број 44-45. 14 октобар 1940.
- Министарство спољних послова Републике Србије - Збирка међународних уговора.*
- Službene novine Kraljevine Југославије*, 28. februar 1941;
- Просвјетни гласник, IV број 14907, 15. X 1940;

Просветни гласник Службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, свеска 10/11/12, Београд, октобар, новембар, децембар, 1940.

Статистички извори и годишњази:

Министарство финансија. *Државопис Србије, трећа свеска, Београд, 1869.*

Statistički ljetopis za 1874. godinu. Zagreb, 1876.

Министарство финансија. *Државопис Србије, трећа свеска, статистичко одељења Министарства финансија, Београд, 1879.*

Државопис Србије, свеска XI, Београд, 1882.

Краљевско-српско Министарство Војно. *Статистика држава Балканског полуострва, Краљевина Србија, Београд, 1890.*

Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига 1900. године, Београд, 1904.*

Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига, Београд, 1900.*

Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије 1900., Пета књига, Београд, 1904.*

Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I, Zagreb 1905. I II, Zagreb, 1906.

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС од 31. јануара 1921. године, Сарајево, 1921.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, Beograd, 1938.

Управа државне статистике. *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, књига пета, Београд, 1911.*

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921, Сарајево 1921.

Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС 31. 1. 1921.

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921, Сарајево, 1921.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, 1938, VI-XII.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1931., књ. 2, Београд, 1938.

Статистика индустрије Краљевине Југославије с адресаром привредних предузећа, Београд, 1941.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1931., књ. 2, Београд, 1938.

Breviaire Statistika de la Roumanie. Centralni institut za statistiku, Bukurešt, 1940.

C. Iancu, L' Emancipation des Juifs de Roumanie (1913-1919), Montpellier, 1992.

Штампа, Билтени, Годишњаци

Американски Словенец, Први Словенски лист у Америци, октобар 1940., Чикаго, Илиноис;
Билтен Министарства унутрашњих послова за април 1939. године, Београд, 1939;
Билтен, 52, 3. август 1940;
Бранич, октобар 1940. бр 10;
Весник Јеврејске сефардске веоисповедне општине, број 23. 1940 ;
Време, 5. септембар 1939. године;
Време, бр.6689, 8. септембар 1940;
Време, бр. 6652, 1940;
Време, 9. септембар 1940, бр.6690;
Време, 10. септембар 1940, бр. 6991;
Време, 11. септембар 1940, бр. 6992;
Време, 12. септембар 1940, бр. 6993;
Време, 13. септембар 1940, бр. 6994;
Време, 14. септембар 1940, бр. 6995;
Време, 15. септембар 1940, бр. 6996;
Време, 16. септембар 1940, бр. 6997;
Време, 17. септембар 1940, бр. 6998;
Време, 18. септембар 1940, бр. 6999;
Време, 19. септембар 1940, бр.7000;
Време, 20. септембар 1940, бр.7001;
Време, 10. јул 1940. бр. 6629;
Време, 22. септембар 1940, бр.7003;
Време, 24. септембар 1940, бр.7005;
Време, 25. септембар 1940;
Време, 26. септембар1940, бр. 6707;
Време, 27. септембар 1940, бр. 6708;
Време, 28. септембар 1940, бр. 6709;
Време, 29. септембар 1940, бр. 6710;
Време, 30. септембар 1940, бр. 6711;
Време, 01. октобар 1940, бр. 6712;
Време, 02. октобар 1940, бр. 6713;
Време, 03. октобар 1940, бр. 6714;
Време, 04. октобар 1940, бр. 6715;
Време, 07. октобар 1940. број 6718;
Време, 9. октобар 1940;
Време, 10. октобар 1940;
Време, 11. октобар 1940. број 6722;
Време, 12. октобар 1940. број 6723;

Време, 13. октобар 1940. број 6724;
Време, 14. октобар 1940. број 6725;
Време, 15. октобар 1940. број 6726;
Време, 16. октобар 1940;
Време, 17. октобар 1940;
Време, 18. октобар 1940. број 6729;
Време, 19. октобар 1940;
Време, 20. октобар 1940. број 6731;
Време, 21. октобар 1940. број 6732;
Време, 22. октобар 1940. број 6733;
Време, 23. октобар 1940. број 6734;
Време, 24. октобар 1940. број 6735;
Време, 26. октобар 1940. број 6737;
Време, 27. октобар 1940. број 6738;
Време, 28. октобар 1940. број 6739;
Време, 29-31. октобар 1940. број 67;40-6742
Време, 01. новембар 1940. број 6743;
Време, 02. новембар 1940. број 6744;
Време, 02. новембар 1940. број 6744;
Време, 03-05. новембар 1940. број 6745-47;
Време, 06. новембар 1940. број 6748;
Време, 07. новембар 1940. број 6749;
Време, 08. новембар 1940. број 6750;
Време, 09-14. новембар 1940. број 6751-56;
Време, 15. новембар 1940. број 6757;
Време, 16. новембар 1940. број 6758;
Време, 17. новембар 1940. број 6759;
Време, 18-20. новембар 1940. број 6760-62;
Време, 21. новембар 1940. број 6763;
Време, 22-23. новембар 1940. број 6764-65;
Време, 25. новембар 1940. број 6767;
Време, 24. новембар 1940. број 6766 ;
Glasul studentimii I, Nr. 13, 7. September 1934, S. 3;
Домовина, штев. 41, Љубљана, 10. октобар 1940;
Делавска правица, Љубљана, октобар 1940, лето XIII;
Делавска политика, штев. 115, 08. октобар 1940, Марибор, лето XV;
Домољуб, Љубљана, 16. октобар 1940, лето 53;
Židov, br.28, 18.oktobar 1920;
Židov, 13. I 1922;
Židov, br. 40, 27.septembar 1935;

Židov, 27.1.1939;
Židov, 28.04.1939. – Izveštaj Glavnog odbora VII kongresu SJVO.
Židov, br. 31, 2. avgust 1940;
Židov, br.33, 16.avgust 1940;
Židov, br.39, 27.septembar 1940;
Židov, 11. oktobar 1940. br.41;
Židov,br. 44, 23.oktobar 1940;
Židov, br.48, 22.novembar 1940;
Јеврејски глас, бр. 31, 16. X 1940;
Јутро, 08. октобар 1940.
Novi Balkan br. 1, 26.5. 1940.
Новости, 11. октобар 1930.
Политика, 8.август 1940;
Политика 2. октобар 1940, бр. 11614;
Политика 3. октобар 1940, бр. 11615;
Политика 4. октобар 1940, бр. 11616;
Политика, субота 5. окт, 1940 бр.11617;
Политика, 6.октобар 1940. године, број 11618;
Политика, 7.октобар 1940. број 11619;
Политика, 8.октобар 1940. број 11620;
Политика, 9.октобар 1940. број 11621;
Политика, 10.октобар 1940. број 11622;
Политика, 20-22.октобар 1940. број 11632-11634;
Политика, 23.октобар 1940. број 11635;
Политика, 23-31.октобар 1940. број 11635-43;
Политика, 01.новембар 1940. број 11644;
Политика, 15. децембра 1929, бр. 7.764.
Правда, 04. октобар 1940. број 12905;
Правда, 05. октобар 1940. број 12906;
Правда, 10. октобар 1940. године, број 12911;
Правда, 16. октобар 1940. године, број 12917;
Правда, 31.08-29.09. 1940. бр.12.872-12901;
Sokolski glasnik (04.10.1940), letnik 11, številka 40;
Sokolski glasnik (11.10.1940), letnik 11, številka 41;
Sokol, *Билтен*, 55, 21.септембар 1940;
Slovenski dom (05.10.1940), letnik 5, številka 228;
Slovenski dom (07.10.1940), letnik 5, številka 229;
Slovenski dom (01.10.1940), letnik 5, številka 224;
Slovenski dom (02.10.1940), letnik 5, številka 225;
Slovenski dom (03.10.1940), letnik 5, številka 226;

Slovenski dom (04.10.1940), letnik 5, številka 227;
Slovenski dom (23.10.1940), letnik 5, številka 243;
Slovenski dom (17.10.1940), letnik 5, številka 238;
Slovenski dom (08.10.1940), letnik 5, številka 230;
Slovenski dom (09.10.1940), letnik 5, številka 23 ;
Slovenski dom (10.10.1940), letnik 5, številka 232;
"Словенац" 07. октобар 1940;
"Словенац" 13. октобар 1940;
Хрватско јединство - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 07. рујан 1940, бр. 152;
Хрватско јединство - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 08. рујан 1940, бр. 139;
Хрватско јединство - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 14 рујан 1940, бр. 153;
Хрватско јединство - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 21 рујан 1940, бр. 154;
Хрватско јединство - тједник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 28. рујан 1940, бр. 155;
Хрватски браник, година 6, 7. рујна/септембраВинковци, број 36;
Хрватски браник, година 6, 14. рујна/септембраВинковци, број 37;
Хрватски браник, година 6, 21. рујна/септембраВинковци, број 38;
Хрватски браник, година 6, 28. рујна/септембраВинковци, број 39;
"Хрватски дневник", 05. октобар 1940;
Хрватски дневник, недеља 06. листопад 1940. бр. 1594;
"Хрватски дневник", 10. октобар 1940;
Хрватско јединство, недељник за политику, културу, социјална и господарска питања, година 3, Вараждин, 5 октобра/листопада 1940, бр. 156;

Електронски извори:

Antisemitizam u Zapadnoj Evropi i pogromi u Rusiji; preuzeto 02.03.2015. <http://elkundosefarad.wikidot.com/47-antisemitizam-u-zapadnoj-evropi-i-pogromi-u-rusiji>

M. Artuković, "Ante Starčević and the Jews, based on the articles published in Sloboda newspaper"; Journal of contemporary history, issue:2/2010; pg 485.

E. Duhring and the Jewish question; preuzeto 09.03.2015. www.westerndestiny.com/?p=261.

preuzeto 24.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007901>

The final solution; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007704>

Adolf Hitler becomes leader of the reestablished Nazi parti; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/before-1933/adolf-hitler-becomes-leader-of-the-reestablished-nazi-party>

Nazi rule; preuzeto 03.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007669>

Antisemitic legislation; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20091123-ljh-antisemitic-law.pdf>

The Nazi Exclusionary Laws; commentary by dr Gerhard Falk; preuzeto 04.03.2015. [jbuff.com/c110404.htm](http://www.jbuff.com/c110404.htm)

Law, justice and the holocauste; Decree of the Reich President for the protection of the people and the state (Reichstag Fire Decree) Febryaru 28. 1933; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20091123-ljh-dictatorship.pdf>

Istorija Holokausta, preuzeto 22.03.2015. <http://www.holocaust-history.org/>

Third Reich: an overview; preuzeto 07.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005141>

The Nazi Exclusionary Laws; commentary by dr Gerhard Falk; preuzeto 04.04.2015. [jbuff.com/c110404.htm](http://www.jbuff.com/c110404.htm)

Boycott of Jewish businesses; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005678>

Istorija Holokausta, preuzeto 22.04.2015. <http://www.holocaust-history.org/>

Jewish lawyers – a German identity; preuzeto 04.05. 2015.
<http://www.lawyerswithoutrights.com/Exhibition/index.html>

Nazi ideology and the holocauste – The question for racial purity: Germans with mentalphysical disabilities, African Germans and Roma; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20090831-nazi-ideology-book-quest-for-racial-purity.pdf>

Istorija Holokausta, preuzeto 22.04.2015. <http://www.holocaust-history.org/>

The Nuremberg race laws; preuzeto 05.04. 2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007695>

Jews in prewar Germany; preuzeto 04.05.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007687>

Nirnberški zakoni; preuzeto 30.03. 2015. <http://history1900s.about.com/od/1930s/a/Nuremberg-Laws.htm>

The night of broken glass; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007697>

Листа дела усвојених антијеврејских закона; преузето 17.04.2015.
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005681>

Examples of antisemitic legislation (1933-1939); preuzeto 05.04.2015.
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

Закон о држављанству рајха; преузето 29.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206092.pdf

Garmisch-Partenkirchens unforcomtable past: German ski resortrepresses memory of 1936 winter olympics; A friendly dictatorship; preuzeto 04.05.2015. <http://www.spiegel.de/international/germany/garmisch-partenkirchen-s-uncomfortable-past-german-ski-resort-represses-memory-of-1936-winter-olympics-a-673241.html>

Olimpijske igre; preuzeto 29.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206092.pdf

Examples of antisemitic legislation (1933-1939); preuzeto 27.04.2015.
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

Examples of antisemitic legislation (1933-1939); preuzeto 16.04.2015.
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

Alpha history; 19th century anty-Semitism; preuzeto 29.03.2015. <http://alphahistory.com/holocaust/19th-century-anti-semitism/>

Antisemitizam u Zapadnoj Evropi i pogromi u Rusiji; preuzeto 03.03.2015. <http://elmundosefarad.wikidot.com/47-antisemitizam-u-zapadnoj-evropi-i-pogromi-u-rusiji>

preuzeto 03.04.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007901>

Holocaust encyclopedia; Vichy discrimination against Jews in North Africa; preuzeto 05.03.2015.
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007311>

Antisemitizam u Mađarskoj; preuzeto 28.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206433.pdf

Antisemitizam u Bugarskoj; preuzeto 28.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206433.pdf

Antisemitizam u Bugarskoj; preuzeto 28.03.2015. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206433.pdf

A student in a Nazi school; текст рабина Jacob G. Wiener; preuzeto 05.03.2015.
08.05 <http://www.ushmm.org/remember/office-of-survivor-affairs/memory-project/featured-writers/wiener-student>

Numerus clausus; preuzeto 22.04.2015
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Book burning; preuzeto 05.04.2015. http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005852_0

Numerus clausus; preuzeto 08.03.2015. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/jewpop.html>

Numerus clausus in Czarist Russia; preuzeto 13.04.2015. www.jewishvirtuallibrary.org
Jewish virtual library; preuzeto 13.04.2015.
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Jewish virtual library; preuzeto 13.04.2015
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Jewish virtual library; Numerus clausus in Poland; preuzeto 16.04.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

Jewish virtual library; preuzeto 16.03.2015.
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Numerus clausus in the United States; preuzeto 17.03.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

S. S. Wise (1874 - 1949); preuzeto 29.04.2015. <http://www.ushmm.org>

Numerus clausus in the United States; preuzeto 18.03.2015.
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Numerus clausus in Romania; preuzeto 19.03.2015. www.jewishvirtuallibrary.org

Numerus clausus in Hungary; preuzeto 04.03.2015 www.jewishvirtuallibrary.org.

Jewish virtual library; preuzeto 06.03.2015.
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Jewish virtual library; preuzeto 13.04.2015.
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0015_0_14969.html

Биографија аутора

Докторанд Жељко Лазих, рођен је 15. фебруара 1971. године у Шапцу, Република Србија, где је завршио основну и средњу економску школу. Звање дипломираног правника стекао је на Правном Факултету Универзитета у Новом Саду. Постдипломске магистарске студије уписао је на Правном факултету Универзитета у Нишу. Након тога уписује студије III степена, такође на Правном факултету Универзитета у Нишу, где успешно полаже све испите предвиђене наставним планом и програмом докторских студија. До 2014. године радио је у Министарству унутрашњих послова, Управа криминалистичке полиције, Сектор унутрашње контроле полиције, Команда Жандармерије, где је обављао различите дужности, од руководиоца групе, шефа одсека, до начелника. Због изузетне храбрости, остварених резултата и доприниса у раду, више пута је награђиван и одликован, 2014. постављен је за саветника директора БИА.

Завршио је више међународних и националних курсева из области безбедности, одбране и заштите, Школу националне одбране - Високе студије безбедности и одбране, Курс за лидере у организацији U.S. Department of Justice Criminal Division, Criminal Investigative Training Assistance Program, Семинар "Право и процедуре ЕУ" (Центар за европске интеграције Београд), Семинар "Заштита сведока" (Пројекат Републике Аустрије), Курс за тренере (TDC), OSCE, Земун, Србија, OSCE TDC менторска фаза, Земун, Србија, Курс за евалуацију наставе и менторска фаза, више семинара у области борбе против корупције, прања новца, злоупотребе службеног положаја, трговине људима.

Наставно искуство: кандидат је активан предавач на курсевима и семинарима из области трговине људима, полицијске етике, борбе против корупције, оперативно полицијских вештина, криминалистичке тактике и методике расветљавања кривичних дела. Стручни сарадник Управе за стручно образовање, оспособљавање, усавршавање и науку МУП-а РС.

Научноистраживачки рад: кандидат је редован учесник међународних и националних конференција и скупова из области међународног кривичног права и историје права. Учествовао је на више научноистраживачких и апликативних пројеката и студија. Објавио је више научних и стручних чланака из области права, историје права и студија безбедности.

Кандидат Жељко Лазих активно се служи енглеским и руским језиком, ожењен је и отац четворо деце.

Прилог 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом:

-
- * резултат сопственог истраживачког рада
 - * да предложена дисертација, ни у целини, ни у деловима, није била предложена за добијање било које дипломе, према студијским програмима других високошколских установа,
 - * да су резултати коректно наведени и
 - * да нисам кршио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

У Нишу,

Аутор дисертације:

Потпис докторанда:

Прилог 2.

***ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ***

Име и презиме аутора:

Наслов студијског програма:

Наслов рада:

Ментор:

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације истоветна електронској верзији, коју сам предао/ла за уношење у Дигитални респозиторијум Универзитета у Нишу.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном респозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу,

Аутор дисертације:

Потпис докторанда:

Прилог 3.

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку "Никола Тесла" да, у Дигитални респозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални респозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

- 1. Ауторство*
- 2. Ауторство - некомерцијално*
- 3. Ауторство - некомерцијално - без прераде*
- 4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима*
- 5. Ауторство - без прераде*
- 6. Ауторство - делити под истим условима*

(Молимо да заокружите само једну од шест типова лиценци; кратак опис лиценци је у наставку текста.)

У Нишу,

Аутор дисертације:

Потпис докторанда:

ТИПОВИ ЛИЦЕНЦИ

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци (CC BY 3.0).
2. Ауторство - некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалне употребу дела (CC BY - NC 3.0).
3. Ауторство - некомерцијално - без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе вашег дела у делима других аутора, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалне употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела (CC BY - NC - ND 3.0).
4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе вашег дела у делима других аутора, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалне употребу дела и прераде (CC BY - NC - SA 3.0).
5. Ауторство - без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе вашег дела у делима других аутора, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалне употребу дела (CC BY - ND 3.0).
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе вашег дела у делима других аутора, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалне употребу дела и прераде. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода (CC BY - SA 3.0).